

A-8201

J. ADAMSON

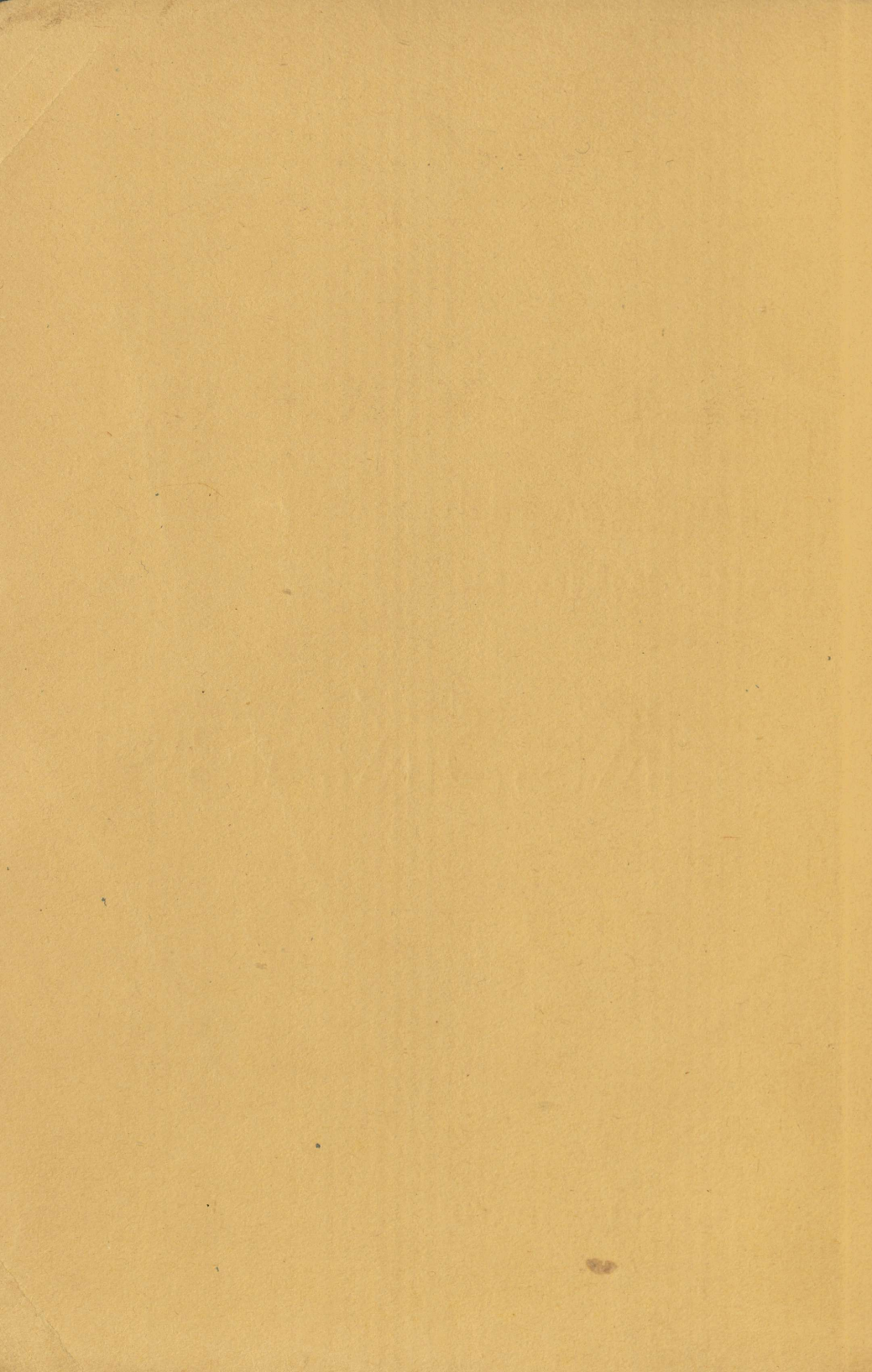

**ÜLD-
AJALUGU
KESKKOOLIDELE**

KESKAEG

6 132.1116A

K./Ü. „LOODUS“, TARTU

A-8201

Erik Teder.
I^o v. l.

J. Adamson

Tartu poeglaste gümnaasiumi ajaloo,
kodaniku- ja majandusteaduse õpetaja

K e s k a e g

keskkoolidele

K./Ü. „LOODUS“, TARTU
1932

ob 1. d. 3
K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

29295543

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATU.KOGU

K. Mattieseni trükikoda O/Ü., Tartu, 1932.

Eessõna.

Käesolev õpperaamat on koostatud samadel põhimõtetel, millel peatusin „Vana aja“ õpperaamatu eessõnas. Lähtudes keskkooli ajaloo õppekavas rõhutatud psühholoogilistest põhinõuetest, hoidusin kursusse kuuluva materjali konspektiivsest käsitlesest, et mitte hävitada õpilaste loomulikku huvi ajaloo vastu. Käesolev õpperaamat, käsitlettes kursusse kuuluvat materjali jutustavalt ja esitades tarvilisel määral konkreetset materjali, tahab anda õpilasile ülevaatliku kujutluse keskaja arenemisest ja virgutada neid teadlikule suhtumisele poliitilistesse ja kultuuri-ajaloolistesse probleemidesse. Kogu ainetik nii valikult kui ka jaotuselt peaks looma võimaluse nii abstraktsete mõttekäikude harrastamiseks kui ka elavate kujutluse ning konkreetsete elupiltide loomiseks. Ainet käsitleles püüdsin hoiduda fraasilikkusest, sest viimane ei võimalda õpilasil tekkida iseseisvaid mõtteid ja käsitledava küsimuse või ajastu sisulist tundmaõppimist.

Raamat on illustreeritud rohkearvuliste piltidega, mis peaksid kaasa aitama keskaja omapärase kultuuri süvendatud mõistmiseks. Ka leiduvad raamatu lõpposas ajalookaardid ja iga suurema aineühiku järel juhtivad ja kordamisküsimused, mis peaksid hõlbustama aine iseseisvat läbitöötamist õpilaste poolt.

Õpperaamatu puudusist palun lugupeetud ametikaaslasile mulle lahkesti teatada aadressil: Tartu poeglastegümnaasium, Riia t. 121.

J. Adamsõn.

A. Lääne-Rooma riigi häving ja uute riikide tekkimine.

I. Euroopa IV—VI s.

1. Lääne-Rooma riigi langemine.

Rooma riik 4. sajandil. Pärast „heade keisrite“ valitsuse lõppu 2. s. viimasel veerandil sattus Rooma riigielu mitmesugustesse raskustesse. Võrdlemisi lühikest aega troonil püsivad „sõdur-keisrid“ võitlesid aina omavahel. Samuti ähvardasid välisvaenlased riiki. Korra tutes oludes langes nii põllundus, tõõndus kui ka kaubandus ning maad võttis üldine vaesumine. Diocletianuse valitsus 3. ja 4. sajandi vahetusel seadis riigis väliselt küll korra jalule, kuid ei kõrvaldanud rahva üldist majanduslikku viletsust. Piiramatu ainuvalitsuse sisse-seadmine tõi endaga hulga kõrgepalgalisi ametnikke. Nende ja suure sõjaväe ülalpidamiseks koormati rahvast rängalt maksudega. Paljud kõrgemad ametnikud armastasid nõuda oma alamailt ka ebaseaduslikke andameid ning mõneski kohas ei toimunud asjaajamine altkäemaksuta. Et talupojad armastasid sageli oma makse ja võlgu tasumata jättes lahkuda elukohalt ja minna kaugele võõrsile, siis seati sellise nähtuse vältimiseks sisse sunnismaisus. Linnus muudeti maksuvõtja amet sunduslikuks ja päritavaks.

Maksukoguja vastutas oma varandusega maksude kokkutuleku eest. Vaestes oludes toimus maksudemaksmine aga väga visalt ning seetõttu sattusid maksukogujad tihti vaesusse.

Samal ajal kui riigi majanduselu oli raskustes, tekitas rahva vaimuelus rahutusi mitmesuguste usundite võitlus. Constantinus Suure ajal sai riigis lubatuks ja peagi valitsevaks usuks ristiusk. Aga ristiusku ennast mõistsid ühed kristlased nii, teised teisiti. Tekkisid mitmesugused kauakestvad usutülid. Tähtsaim nendest on Ariuse ja Athanasiuse vaheline. Aleksandria piiskopp Athanasius oma mõtteosalistega arvas, et Jeesus on täiesti sama olemusega kui Jumal ning nagu temagi igavene. Arius väitis aga, et Jeesus ei ole igavene, et Jumal on ta loonud ning loodud olendina ta ei ole täielik jumal. Nikea kirikukogu (a. 325) võttis seisukoha Athanasiuse kasuks. Seda

seisukohta pooldas ka tollaegne riigivõim. Hiljemini jälle toetasid mõned valitsejad Ariuse õpetust. Keiser Julianus Taganeja püüdis korra isegi seada uuesti jalale paganlust.

Neil segaseil ajal tülitasid riiki ka mitmesugused välisvaenlased. Riigi Aasia provintse ähvardasid partlased ning 3. s. nende asemele astunud pärslased. Euroopas püüdsid mitmesugused germaani rahvad tungida Rooma alale. Marcus Aureliusest alates lubasidki palju keisrid asuda neid Rooma piresse ja varsti hakkasid nad välja- paistvat osa etendama rooma sõjaväes ja ametnikkonnas.

Germaanlased. Palju aastatuhandeid tagasi elas Aasia ja Ida-Euroopa steppides karjakasvatav kolijarahvas — indogermaanlased. Need hakkasid hiljemini jagunema. Osa neist rändas Indiasse (hindud), osa Iraani (meedlased ja pärslased), osa aga tuli Euroopasse (kreeklased, itaalliklased, keldid, germaanlased, slaavlased). Euroopasse tulles pidid germaanlased sõdima varemini sinna jõudnud rahvastega, et võita omale maad asumiseks. Eeskätt jäid nad elama Kesk-Euroopasse ning Skandinaaviasse. Ka Itaaliasse püüdsid nad tungida, kuid konsul Marius lõi nad umbes a. 100 e. Kr. otsustavalt tagasi. Hiljemini püüdsid nad asuda ka praegusele Prantsusmaale, nn. Galliasse. Sealt aga ajas nad minema Julius Caesar, kes vallutas Gallia Rooma riigile. Reini jõgi jäi nüüd läänepiiriks germaanlastele väga mitmeks sajandiks. Keiser Augustus laiendas Rooma riigi ala germaanlaste maade kulul Doonauni. See jõgi jäigi kauaks ajaks germaani rahvaste lõunapiiriks.

Rahva töö ja elu. Vanade germaanlaste elu-olu kohta leiame andmeid peaaesjalikult Julius Caesari ja rooma ajaloolase Tacituse ülestähendusist. Viimane elas umbes a. 100 p. Kr. Germaanlaste maa oli Tacituse ajal suurelt osalt soode ja metsade all, puudusid korralikud teed ja sillad, linnu ei olnud. Inimesed elasid küldes. Idapoolsed germaanlased kasvasid karja, aga ei tundnud põllutööd, läänegermaanlased harisid aga karjakasvatamise kõrval ka põldu. Ka jaht ja kalastamine aitas rahvale elatist muretseda. Päriselt oli igal germaanlaste talul ainult aia- ja õuema, põllumaa aga kuulus külakonnale. See jagati kevadeti ainult kasutamiseks talude vahel. Igale perekonnale anti maad ta liikmete arvule vastavalt. Külakonnale kuuluvaid metsi ja karjamaid kasutati ühiselt.

Elati väikestes (saviga pätsitud) puuhüttides, mille katus oli kõrkaist või õlgedest. Riideid ja majatarbeid valmistati kodus. Rõivaiks kasutati kas loomanahku või villast ja linast riidet. Maja tarbeasjad olid väga algelised. Toituti peaaesjalikult kodu- ja jahiloomade lihast, selle kõrval söödi ka puuvilja, juuri, marju ning leiba. Vaba germaani mees pidas oma vääriulisteks töödeks ainult sõdimist ja jahipidamist. Püsivust nõudvaiks ja ühetoonilisteks kodusteks töödeks ei

jätkunud sel ajal kärsitul ja isemeelsel germaani mehel kannatust. Seepärast püüdis ta nad jätta võimalikult naiste, orjade ja raukade teha. Mehed ise armastasid sõja ja jahi vaheaegadel lehada laisalt koos karunahkadel, juua õlut või mõdu. Joomises ei peetud tihti piiri. Samuti kui joomist armastasid mehed täringmängu. Siin hoogu satudes mängisid nad vahel maha kogu oma varanduse, naise, lapsed ning oma vabadusegi. Selliste halbade omaduste kõrval omasid aga germaanlased ka häid. Nad olid lihtsameelselt ausad, truud, vaprad, külalislähked ning pidasid abielu pühaks. Nad austasid naisi, kuigi viimased õiguslikult seisis täiesti mehe või vallalisuse korral isa meelevalla all.

Rahvastiku sotsiaalne koostis. Kaaluva osa rahvastikust moodustasid vabad talupojad. Nendest kõrgemal seisis aadel, kelle keskelt valiti pealikud ja preestrid. Vabade germaanlaste kõrval olid veel liidid, kes sarnanesid rooma koloonidega, ja orjad. Viimased olid kas sõjavangid või nende järeletulijad, mõnikord ka kuidagi orjusse sattunud oma rahva liikmed.

Poliitilisi õigusi omasid aga ainult vabad germaanlased. Germaanlastel ei olnud ühist riiki, vaid nad elasid paljude iseseisvate rahvuskondadena. Ülemvõim neis oli rahvakoosoleku (ding) päralt. Sinna tuldi kokku relvastatult noor- või täiskuu ajal. Siin otsustati sõjaküsimusi, tunnistati noormehi relvakandmise õiguslikeks, mõisteti kohut suuremate süütegude eest. Mõrtsukas pidi andma langenu sugulastele lunaraha teatud arvu kariloomi. Tasu naise tapmise eest oli suurem kui mehe tapmise eest. Aadlimehe tapmine vääris suuremat lunaraha kui hariliku vabamehe surmamine, viimane omakorda nõudis suuremat trahvi kui orja tapmine. Kui roimar ei tahtnud maksta kohtuotsusele vastavat lunaraha, siis ootas teda langenute omaste poolt veretasu. Rahvakoosolekul valiti ka pealikud. Idagermaanlased valisid endile ka kuningaid, kuid läänegermaanlastel polnud rahuajal kogu rahva valitsejat. Ainult sõja korral valisid nad endile ühise väejuhi — hertsogi.

Sõjavägi. Relvastis. Sõjas polnud germaanlasil sellist rasket varustist nagu roomlasil. Neil olid ainult kerged relvad. Seepärast pidid nad püüdma võitluses võimalikult ruttu vaenlast tabada. Relvaks olid mõõgad, piigid ja odad, ka kivikirved ja nuiad, eriti vanemal ajal. Kaitseks tarvitati väikest kilpi. Sõjaväe tuuma moodustas lahinguis kiilukujuliselt seatud jalavägi. Lahingusse mindi metsikute lauludega. Nende kõlamise vägevuse põhjal püüti ennustada lahingu saatust. Koos juhtidega võitlesid nende noorist ja vaprast sõdureist kaaskonnad. Kaaskonda sidus juhiga eriline kaasvõitlejatruudus. Häbeneti tulla lahingust tagasi tervetena, kui juht oli langenud, ehk olgu siis, et tuldi võitjatena. Väerinde taga oli

vankritest kindlus, kus asusid naised ja lapsed. Nende juurde taandusid haavatud. Vahel tulid naised ka lahinguväljale, et tuua meestele toitu ning ergutada neid võitluseks.

Usund. Germaanlaste jumalad olid loodusjõudude või -nähtuste kehastised. Nad ei olnud mitmesuguste suguharude juures just ühed ja samad, vaid erinesid mõnesti. Mõned tähtsamad jumalad olid siiski paljudele germaani rahvastele ühised. Peajumalaks oli ühe

1. joonis. Germaanlaste ratsanik rahvasterändamise ajast.

silmaga *Vodan* (ehk *Odhin*). Ta oli taeva ja tormi jumal, jumalate ja inimeste isa. Tema õlul istusid ikka kaks kaarnat: „mõte“ ja „mälu“, sest *Vodan* oli ka vaimuelu kaitseja. *Vodani* naisena oli viljakandva maa ja abielu jumalannaks *Freya*. Kevadel, kui loodus talveunest ärkas, peeti pidustusi tema auks. *Donar* (ehk *Thor*) oli äikesejumal. Tal oli punane habe nagu välguhelk ja sätendavad silmad. Ta sõitis mööda pilvi müriseval vankril, mida vedasid kaks sikku. Sealt lennutas ta maa peale oma välkhaamri, mis iseendast kargas jälle tagasi tema kätte. Peale jumalate uskusid germaanlased veel hiiglast, kääbuseid, haldjaid. Igal pool looduses aimasid nad üleloomulikke võime. Usuti, et elu jätkub pärast surma. Lahingus langenud kanti eriliste tiivuliste vaimude, valküüride poolt tae-

vasse Vodani lossi — Valhallasse. Seal valitses muretu elu: joomine, täringmäng jne. Need aga, kes ei surnud võitluses, läksid manalasse, mägede põue, jumalanna Holle juurde. Seal oli sünge ja kurb olla.

Jumalateenistusi toimetati vabas looduses kohisevate hiiepuude all või vaateavarail üksildastel mäetippudel. Õige ilusalt pühitseti talvist pööripäeva. Siis süüdati kõrgetel mäetippudel tuled, et nii olla abiks päikesele ta võitluses pimeduse vastu. Jumalaile toodi mitmesuguseid ohvreid, vahel ka inimesi. Erilist preestrisuisust ei olnud, vaid preestritalitusi sooritasid vanemad ja väarikamad aadlikud. Tulevikku ennustati pühitsetud hobuste hirnumisest, ohvriloomade sisikondadest ning eriliste kirjamärkidega, ruunidega, tähis-
tatud kepikeste viskamisest.

Germaanlased jagunesid, nagu öeldud, paljudeks rahvaskonnadeks. Kolmandal sajandil hakkasid need rahvaskonnad üksteisele lähenema, moodustades (suguharude) rahvasteliite. Tähtsamad sellised rahvasteliidud olid: 1) alemannid Reini ja Doonau ülemjooksul ning Bodeni järve ümbruses; 2) frangid Reini keskjaja alamjooksul, 3) saksid Reini alamjooksul ning Elbe vahel, ja 4) gootid Doonau alamjooksul ning Musta mere äärsetes maades. Viimased jagunesid lääne- ja idagootideks.

Hunnide tulek Euroopasse. Barbaaride riigid. A. 375 tungis läbi nn. rahvaste värava, s. o. Uurali mägede ja Kaspia mere vahelt Euroopasse hunnide nimeline mongoli tõugu rahvas. Nende tulek andis tõuke suureks rahvasterändamiseks, sest rahvad, kes ei tahtnud neile alistuda, otsisid põgenedes endile uut asukohta. Muudeks põhjusteks, miks germaani rahvad nüüd hoogsasti liikuma hakkasid, olid põllumaapuudus, seiklemishimu ning rooma meelitavad kultuurivarad. Hunnid olid osavad ratsanikud. Päeva ja öö veetnud nad hobuste seljas, vahetanud seal kaupu ning vahel isegi maganud. Nad olid õige sõjakad ning neid kardeti selleaegses Euroopas väga. Esmalt alistusid ja ühinesid nendega idagootid Mustast merest põhja pool asetsevais steppides. Läänegootid allusid neile ka osalt, aga suurem osa neist asus Rooma riigi piiresse. Rooma ametnikud hakkasid neid varsti maksudega koormama ning nende üle kaunis kindlal käel valitsema. Sellega mitte harjunud barbaarid tõstsid kohe mässu. Nad võitsid keiser Valensi a. 378 Adrianoopoli lahingus. Valens sai seal surma. Tema järeltulija Theodosius Suur sobitas rahu. Neile jäi õige laialdane omavalitsus, aga nad pidid teenima Rooma sõjaväes. Paljud gootid tõusid kõrgetele kohtadele.

Osa neist läänegootidest, kes otsisid varju Rooma riigist, olid juba kristlased, teised said selleks varsti. Nad võtsid vastu kristluse

Ariuse õpetuse järgi. See tundus neile olevat lihtsam ja arusaadavam Athanasiuse omast, sest esimese järgi pidi olema ainult üks Jumal, teine tunnistas aga kolmainust. Gootidel oli ka sel ajal juba omakeelne piiblitõlge, mille valmistas piiskopp Wulfila.

Pärast Theodosius Suure surma jagunes Rooma riik (395. a.) lõplikult kaheks ta poegade Honorius ja Arkadius vahel. Nende ajal tõstsid läänegootid jällegi mässu. Mässajate juhiks hakkas noor Alarich. Esmalt rüüstasid ta väed Balkanil, siis tungis ta Itaaliasse. Stilicho tõi Itaalia kaitseks väed provintsidest ja lõi tagasi Alarichi Itaaliast, kuid kaitsetuisse lääneprovintsidesse tungisid nüüd mitmesugused muud barbaarid. Rooma seltskond, kes oli kade Stilicho võimule, kahtlustas teda keisri ees ning seepärast laskis Honorius hukata Stilicho. Nüüd tungis Alarich uuesti Itaaliasse. Ta võitis a. 410 peaaegu kogu maa, ainult merest ja soodest kaitstud Ravennat, kuhu oli tõmbunud tagasi Honorius, ei suutnud ta vallutada. Roomas rüüstasid gootid kolm päeva ning läksid siis Lõuna-Itaaliasse. Alarichi järeletulija läks oma rahvaga Lõuna-Galliasse ja Hispaaniasse. Seal asutasid nad lääne-gootide riigi 412. a.

Põhja-Aafrikas asutasid vandaalid a. 429 (endises Rooma provintsis) oma riigi, mille pealinnaks sai Kartaago. Siit võtsid nad mitmesuguseid röövretki ette ning kimbutasid Vahemerel kaubalaevu. Aafrika oli seni olnud Itaaliale viljaaidaks ning tema kaotus oli Rooma riigile rängaks hoobiks. Kirikuisa Augustinus, kes suri Aafrikas vandaalide sissetungimise aegu, nägi barbaaride tulekus Jumala kohtu algust Rooma riigi üle. Omas raamatus „Jumalariigist“ arvab ta, et kõigil riikidel, mida ei valitse kristlikus vaimus, puudub eluõigus, nii ka Rooma riigil. Burgundid löid uue riigi Rhône'i ja Saône'i jõgikonnas.

Põhjamere rannikul elavad anglid ja saksid, kes vareminigi olid meriröövleina koormanud Britanniat, võitsid selle maa 5. s. keskel ning asutasid sinna rea väikesi riike. Reini kesk- ja alamjooksul muutusid tugevamaks mitmesugused frankide riigikesed.

Viienda sajandi keskpaiku oli hunnide kuningaks saanud Attila. Tema riik oli õige suur ja näib olevat ulatunud Gallia piirilt Kaspia mereni ning Doonaust Balti mereni. Ta keskpunktiks oli Ungari. Attila esinemises tundus enesevalitsemist, väarikust ja jõudu. Ta oli harilikult tõsine ja kõneles vähe. Tema Tisza äärne palee oli selleaegse Euroopa keskpunktiks. Siin liikusid vallutatud germaani ja slaavi rahvaste kuningad, siin nägi kunstnikke ja väejuhte, siin lähenesid suurele valitsejale alandlikult Ida- või Lääne-Rooma riigi saadikud. Attila tegi esmalt mõninga röövretke Balkanipoolsaarele, siis otsustas ta tungida Galliasse. Tema vastu ühinesid

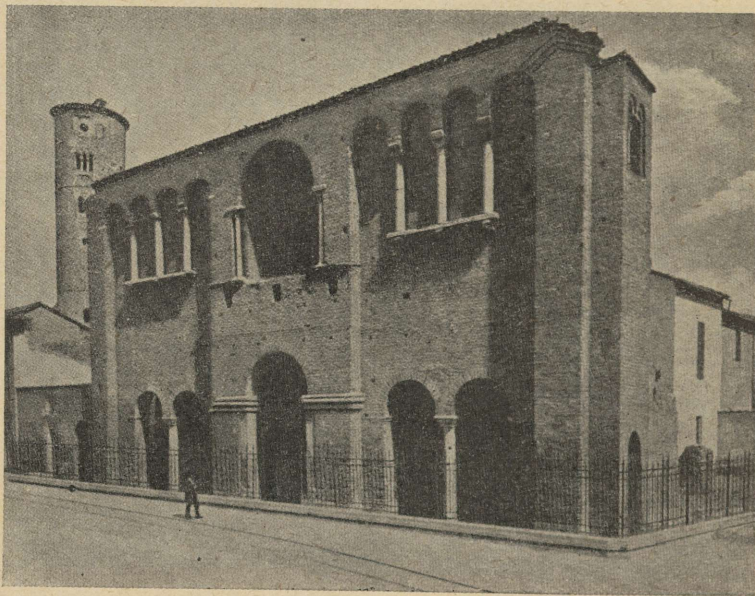
nüüd roomlased, lääne-gootid, burgundlased ning frangid. Ka Attila väes võitles väga mitmesugusest rahvusest sõdureid. Gallia Katalaunumi väljal toimus otsustav lahing a. 451. See oli ajaloo verisemaid lahinguid. Hunnid olid sunnitud taganema. Hiljemini (a. 453) kavatsesid hunnid Rooma tungida, kuid loobusid sellest paavst Leo I mõjustamisel. Varsti suri Attila ning hunnide riik hakkas selle järel lagunema.

2. joonis. Bönifatiuse surmamine.

Itaalia 5. sajandil. Lääne-Rooma riigi lõpp. Viienda sajandi keskpaiku oli Lääne-Rooma riigi ala peaaegu ainult Itaaliale kokku kiuvanud. A. 455 tungisid vandaalid Geiserichi juhatusel Itaaliasse ning rüüstasid siin metsikult Roomat. Nad olevat tahtnud ka Rooma linna põlema süüdata, kuid paavsti palvete peale olevat selle kavatsuse jätnud. Rooma keisrid olid juba mõnda aega ainult näiliselt valitsejad, tegelikult aga valitsesid germaanlastest väejuhid ja riigimehed. Nii jätkus see riigi lõpuni. Germaanlastest sõjaväejuhid tõstsid troonile ja kukutasid keisreid oma soovide järgi. Kui keiser Romulus, keda naljatades nimetati Augustuluseks (keisrikeseks) ei tulnud vastu germaanlaste väejuhi Odoakeri soovile, kes nõudis oma sõdureile $\frac{1}{3}$ Itaalia maast, siis kukutas ta keisri troonilt a. 476 ja asus ise maad valitsema Itaalia kuningana. Sellega lõppeski Lääne-Rooma riik.

Mõned aastad pärast seda läksid idagootid Pannooniast välja, et võita Itaaliat. Nende juhiks oli kuningas Theoderich. Ta võitis Odoakerit mitmes lahingus, kuid ei suutnud vallutada Ravenna kindlust, kuhu Odoaker oli varju läinud. Aastaid kestnud piiramise järel leppis ta kokku Odoakeriga, et nad valitseksid Itaalias ühiselt, kuid varsti pärast seda tappis ta reetlikult Odoakeri ning sai nii ainuvalitsejaks.

3. joonis. Theoderichi loss.

Idagootide riik Itaalias. Ravenna eksarhaat. Theoderich andis oma rahvale nüüd $\frac{1}{3}$ Itaalia pinnast. See ei toonud senistele elanikkudele suuri raskusi, sest Itaalia oli jäänud õige rahvavaeseks ning tühjaks. Tema unistuseks oli, et gootid ja roomlased elaksid sõbralikult üksteise kõrval. Gootid pidid olema sõdurid, kaitsema riiki, roomlased aga töötama rahulikult põllunduses, töönduses ja kaubanduses ning hoolitsema vaimuelu eest. Theoderich kogus oma õue ümber õpetlasi. Seal liikusid kuulus mõttetark Boethius ja ajaloolased Cassiodorus ja Jordanus. Ta edendas ehituskunsti, korraldas teid, elustas tööndust ja kaubandust. Itaalia majanduslik elu näitas jälle tõusu. Välispoliitikas püüdis ta luua mitmesuguste germaani riikide liitu. Nii arvas ta kõige paremini end kaitsevat Ida-Rooma võimalik-

kude võimupüüete vastu. M. s. tunnustas ta vormiliselt Ida-Rooma ülemvalitsust, laskis näiteks lüüa raha sealse keisri pildiga, kuid tegelikult talitas Itaalias võrdlemisi iseseisvalt. Tema sisepoliitilised püüded vääratasid mitmesuguste vastuolude tõttu roomlaste ja gootide vahel. Roomlased olid athanasiuslased, germaanlased ariiaanlased, roomlased kultuurilised, gootid harimatud. Ka ei suutnud roomlaste rahvuslik uhkus taluda võõrast ülemvõimu oma maal. Selle tõttu

4. joonis. Paavst Gregor Suur dikteerib, inspireeritud tuvikese kujul esinevast Pühast Vaimust. Tema kirjutaja piilub eesriidesse krihvliga tehtud augu kaudu paavsti.

intrigeeris Rooma kõrgem seltskond aina tema vastu, oli salaihenduses Bütsantsi õuega ning asutas vandeseltsi. Siiski suutis Theoderich kindlustada rahu ja korda Itaalias ning viia riigi teatud majanduslikule ja vaimsele õitsengule. Antud oludes ei olnudki see kerge ning seepärast nimetab ajalugu teda õigusega Suureks.

Peale Theoderichi surma tekkisid idagootide riigis troonitülid. Tekkinud olukorda kasutas Ida-Rooma keiser Justinianus. Ta saatis oma väed Belisari ja Narsese juhatusel võitma idagoote. A. 555 muutus Itaalia Ida-Rooma riigi provintsiks.

Bütsantsist määrati sinna eksarhi-nimeline asehaldur, kes asus valitsema Ravennas.

Kuid kogu Itaalia ei jäänud kauaks Ida-Rooma valitsuse alla. A. 568 tungisid põhja poolt maale germaani tõugu langobardid. Esmalt vallutasid nad Põhja-Itaalia, mis nende järgi sai nimeks Lombardia, hiljemini võitsid nad ka suure osa Kesk-Itaaliast. Kreeklastele jäi Ravenna ühes mõningate sadamalinnadega, Rooma ja Lõuna-Itaalia.

Gregor Suur. Segaseil ajal oli tõusnud Rooma piiskoppide võim. Piiskopp Leo I (a. 440—461), kes esimesena katset tegi põhjendada Rooma piiskoppide ülemvõimu kogu kiriku kohta, hakati nimetama esimesena paavstiks. Paavstid väitsid nimelt, et nad on Roomas surnud apostel Peetruse, kui esimese Rooma piiskopi, otsesed vaimsed järeltulijad ning selliseina kutsutud valitsema kogu kirikus. Rooma piiskopid olid igasugustes usutülides püsinud ikka valitseva kiriku seisukohal. See oli aina tõstnud nende autoriteeti. Ka poliitilises elus omandasid paavstid suure tähtsuse. Nägime juba varemini, kuid paavstid püüdsid kaitseda Roomat mitmesuguste barbaaride pealetungide puhul. Eriti tähtsaks kasvas paavstide poliitiline mõju aga siis, kui langobardide tõttu katkes Rooma otsene ühendus Ravennaga ning Bütsantsiga.

Kõige tähtsam Rooma paavst 6. sajandil oli Gregor I Suur. Ta oli jõukas maadeomanik ning pärit vanast senaatoriperekonnast. Segaseil ajal loobus ta rusuvate sündmuste mõjul ilmlikust elust, annetas oma mõisad kloostritele, muu varanduse headtegevaks otstarbeks ja hakkas mungaks. Oma hariduse ja vagaduse pärast valiti ta paavstiks. Selles ametiski paistis ta silma oma headtegevusega. Puuduse ajal jagas ta vaestele vilja. Tema mõjul lubasid langobardid tulla tagasi äraaetud katoliku piiskopel ning hakkasid ise minema üle katoliku usku. Ka korraldas ta misjonitööd Britannias, saates sinna 40 benedikti ordu munka abt Augustinusega eesotsas. See asutas seal esimese, Canterbury piiskopkonna. Umbes saja aasta jooksul kristlustati nüüd kogu Britannia. Ta korraldas vaimulikkude elu ja süvendas nende kõlblust ning hakkas saatma neile palliume (katoliku kõrgemate vaimulikkude mantel), mis tähendab Britannia kiriklikku sõltumist Roomast.

Missugustel põhjustel langes Lääne-Rooma riik? — Missuguseis poliitilis ja sotsiaalseis olusuhteis nägid Caesar ja Tacitus lääne-germaanlasi? — Milles väljendus Rooma kultuuri mõju germaanlasile? — Millega on seletatav suur rahvasterändamine? — Missugused germaanlaste riigid tekkisid Lääne-Rooma riigi maadele? — Missugune oli Theoderichi sise- ja välispoliitika? Tagajärjed? — Missugused olid rahvasterändamise kultuursed ja majanduslikud tagajärjed? — Miks nimetatakse paavst Gregor I Suureks?

2. Ida-Rooma riik keskaja ajal.

Ida-Rooma riik Justinianus Suureni. Ligi 1000 aastat kauemini Lääne-Rooma riigist püsis Ida-Rooma. Tema pealinn oli oma asendilt enam kaitstud kui Rooma ja Ravenna. Balkani poolsaart oli Doonau jõe ja mitmesuguste mägede tõttu tülikam vallutada kui Itaaliat. Ida-Rooma riigis, kus majanduselu oli arenenud, polnud põllumajanduse langus suutnud kogu majandust raskustesse viia. Riik oli ikka küllalt jõukas, et palgata suurel hulgal barbaare oma sõjaväkke. Kõige selle tõttu jäi Ida-Rooma riik püsima rahvasterändamise tormides.

Ida-Rooma eraldumisel Lääne-Roomast kuulusid talle maa-alad lõuna pool Doonau, Vahemere idapoolsed saared, Rooma riigi Aasia provintsid ja Egiptus. Need maad jäidki kauemaks ajaks Ida-Rooma riigi võimu alla. Bütsantsi keisrid pidasid endid tseesarite järeletulijaiks ning väitsid, et neil olevat õigus Rooma riigile kogu kunagises suuruses. Kuid mitmesugustel põhjustel nad ei saanud asuda Lääne-Rooma riigi tagasivõtmisele. Riigi siseelus valitsesid usutülid maksva kiriku ja mitmesuguste lahkuskude vahel. Samuti nagu need nõrgendasid riiki ka troonitülid. Nad tekkisid eriti seepärast, et puudus kindel troonipärimise seadus. Troonile pääses kreeklaste ja roomlaste kõrval isegi barbaare, vahel orjade ja talupidajate poegi. Veel enam kui need sisemised põhjused takistasid mitmesugused välisvaenlased Rooma riigi uuesti ülesehitamist. Ida-Rooma riik pidi lööma tagasi hunnide ja gootide rünnakuid ning 5. sajandi lõpust alates ka mitmesuguseid slaavi rahvaid, kes püüdsid asuda Balkani poolsaarele. Samal ajal kasvas Aasias aina vägevamaks ja ähvardavamaks Pärsia Sassaniidide võim.

Justinianus Suure (a. 527—565) sõjad. Keiser Justinianus Suur, üks vägevamaid Bütsantsi keisreid, tegi katset jalule seada Rooma riiki ta endises suuruses. Tal õnnestuski hulga Lääne-Rooma riigi alasid tagasi võita. Tema väepealikud vallutasid (a. 534) vandaalidelt Põhja-Aafrika. Vandaalid olid kuumas roiutavas kliimas elades ning vallutatud maa kultuurimõnususi maitsedes kaotanud endise sõjakuse. Nende jõudu nõrgestasid ka tülid idagootidega ning rahvuslikud ja usulised vastuolud maa endiste elanikkudega. Viimased olid nimelt katoliiklased, vandaalid aga ariaanlased. Selle kõige tõttu polnud nende maad vallutada raske. Paarkümmend aastat sõdu nõudis aga Bütsantsilt Itaalia võtmine idagootidelt (a. 536—555). Ka läänegootide riiki püüdis Justinianus vallutada. Kuid siin õnnestus tal võita ainult Pürenee poolsaare kagunurka.

Idanaabrite suhtes asus aga Bütsantsi riik Justinianuse ajal kaitseisundis. Pärslaste eemalehoidmiseks riigist laskis ta ehitada hulga

kindlusi Eufraati äärde. Ometi ei piisanud neist piiri kaitseks, kui pärslased (a. 540) sõdima hakkasid. Seda nähes tegi Justinianus pärslastega vaherahu, lubades neile väga kõrgeid aastamakse. Üle Doonau püüdsid Justinianuse ajal tungida mitmesugused barbaarid, germaani, mongoli ja slaavi rahvad. Viimased tungisid isegi paar korda Konstantinoopolini. Justinianus andis neile maad asumiseks Balkani poolsaarel ning võttis neid väeteenistusse.

Justinianuse sisepoliitika. Justinianust lubas suurejoonelist valituspoliitikat ajada kindlakäeline riigi siseelu juhtimine. Tema valituse esimesil aastail nõrgestasid riiki veel verised tülid õigeusuliste ja lahkusulistest vahel. Sel ajal oli Bütsantsis rahva huvi tulipunktiks hipodroom, ning seal olid kummalgi parteil omad lemmikvankrijuhid. Nende värvide järgi nimetas end õigeusklik erakond sinisteks, ketserlik rohelisteks. Kord tekkis mõlema partei vahel tänavavõitlus. Justinianus laskis hukata sel puhul rea mõlema erakonna juhte. Nüüd ühinesid senised vastased mässuks keisri vastu, kuid see surus mässu veriselt maha. Nüüdsest peale polnud keisril vaja palju arvestada heidutatud erakondade soove ning ta võis valitseda õige piiramatult.

Keisrit peeti Ida-Roomas pühaks, teda nimetati Jumala asemikuks. Tema ümber liikus ikka hulk kojaametnikke, kes teda igal sammul teenisid. Teda kõnetades laskuti põlvili. Igasugused keisri esinemised toimusid suure toredusega ning kindlasti ette nähtud tseremooniatega.

Keiser ühendas oma käes kõik kolm võimu: seadusandliku, kohtu- kui ka täidesaatva võimu. Riiki valitses ta eriasutiste abil, mis vastasid meieaegseile ministeeriumidele. Senatil, kõrgemate ametnikkude kogul, oli ainult nõuandev tähtsus. Ka kirikuelus omas Justinianus ülemvõimu. Tema nimetas Konstantinoopoli patriarhi ja kinnitas piiskopid. Tema loata ei astunud jõusse ükski kirikukogu otsus. Kogu riigis püüdis ta panna maksma üht usku ning võitles seepärast lahkusulistega ja paganatega. Neil ei lubatud olla ametnikeks ega õpetajaiks. Ateena akadeemia, kus kreeka filosoofiat õpetati, suleti tema ajal. Ristiusk püüdis ta edendada ka paljude uute kirikute ehitamisega. Kõige kuulsam neist oli Püha Sophia kirik Konstantinoopolis.

Nagu ühtlast usku, nii püüdis Justinianus maksma panna ka ühtlasi seadusi kogu riigis. Et maksvatest seadustest ülevaadet saada, kogusid tema soovil juristid rooma seadused ja Justinianuse enda määrused suurde seadustekogusse. Selle nimi oli „Corpus iuris“. See seadustekogu on hilisema ajani mõjutanud maailma seadusandlust.

Pärast Justinianuse surma nõrgestasid kauakestvad troonitülid riiki. Seda olukorda kasutasid välisvaenlased — peamiselt slaavlased ning araablased. Viimased muutusidki mitmeks sajandiks Bütsantsi tähtsamateks vaenlasteks.

Isaurlaste valitsus (717—802). Pilditüli. Riigi siseolukorra paranemine algab Leo III Isauruse troonile pääsemisega 717. a.

Esimene isaurlane Leo III (a. 717—741) astus troonile kõigiti raskes olukorras. Riik oli sisetülide tõttu nõrgestunud ning juba ta esimesel valitsusaastal ilmusid araablased määratute sõjajõududega ning piirasid Konstantinoopoli maa ja mere poolt sisse. Leo III-I õnnestus neid ometi raskesti lüüa. Seega ei kaitsenud ta mitte ainult Bütsantsi riiki, vaid kogu Euroopa kultuuri araablaste eest. Nii on ta oma teeneilt võrreldav Karl Martelliga.

Riigikaitse huvides korraldas Leo III ümber maavalitsemise. Kogu maa jagati teemi-nimelistesse provintsidesse ning nende valitsejate, strateegide, kätte anti kodanliku võimu kõrval ka sõjaline, et nad võiksid hädaohu korral võtta ruttu tarvitusele otsustavaid samme. Tema silmapaistva seadusandluse üheks sihiks oli talupoegade olukorra parandamine. Viimased omandasid vaba liiklemise võimaluse ja omavalitsuse.

Riigi siserahu hakkas Leo III ajal häirima nn. pilditüli. Bütsantsi kirikus oli pühapiltide kultus arenenud otse ebausuks. Kristuse, jumalaema ja mitmesuguste pühakute pilte kummardas rahvas härdamalt kui Jumalat ennast, palus ja ootas neilt igasuguseid ime-tegusid, vahel võttis neid isegi lastele vadereiks. Juba mõnda aega esines kirikus teatud liikumine sellise piltide jumaldamise vastu. Ka Leo III pooldas seda voolu. Ta tahtis puhastada riigikirikut, et siis oleks kergem pöörata lahkusulisi, juute ja muhameedlasi, kes kõik vaatasid põlgavalt õigeusklike pilditeenistusele. Leo korraldusel hakatigi pilte kirikust eemaldama ja neid hävitama. Tema ja teised piltide vastased keisrid leidsid aga väga ägedat vastupanu munkade, naiste ja lihtrahva poolt. Kogu riik jagunes kaheks vaenlikuks leeriiks. Ühed keisrid soodustasid üht, teised teist poolt ning kiusasid taga selle vastaseid. Nii kestis pilditüli üle 100 aasta ning lõppes (a. 843) pildikumardajate võiduga. Pildid jäeti kirikusse alles, kuigi nende kummardamisel keelati liialdused.

Pilditüli mõjus mitmeti halvasti Bütsantsi riigielule. Kaua aega maad laastavad sisemised vastuolud nõrgestasid riiki. Ka hakkas Itaalias Bütsantsile jäänud maa-ala piltidevaenuliste keisrite ajal enam ja enam võõrduma Ida-Rooma riigist, sest sealsed mõõtuandvad vaimulikud pooldasid kõigiti piltide kirikussejätmist. Nii suurendas pilditüli ja ka kreeka ning ladina kultuuri vastuolu ida- ja läänekiriku

võõrdumist teineteisest, mis lõppeks viis ida- ja läänekiriku täielikule lahkumisele teineteisest (1054. a.).

5. joonis. Keisrinna Theodora, Justinianuse abikaasa. Mosaiikpilt.

Makedoonia dünastia (867—1028). IX s. II poolel pääsesid Bütsantsis troonile keisrid Makedoonia dünastiast (Basileios I, Leo VI, Konstantin VII, Basileios II, Aleksios Komnenos jt.). Viimased valitse-

sid riiki sisepoliitiliselt eelkäijate sihis. Välispoliitiliselt jätkusid võitlused slaavlaste ning araablastega. XI s. alul oli Bütsantsi riik veel kord oma võimu tipul. Selle järel algas Bütsantsi järk-järguline langus.

Bütsantsi kultuur. Bütsantsi põllunduses etendas tähtsat osa suurmaapidamine. Väiketalunikud sattusid aegade jooksul ikka enam ja enam sõltuvusse mõisnikest, vahel aga rändasid ka linnadesse. Ka siin kujunes aja jooksul suurmaaomanikkude võim eriti seepärast väga suureks, et valitsus maksis palka oma sõdureile ja ametnikele tihti maaga. Eriti läks see moodi 11. sajandil, mil riigil algasid majanduslikud raskused. Nimelt langes kaubandus araablastega Araabia riigi langemise tõttu, Venemaaga polovtside ilmumisega Lõuna-Vene steppidesse. Sellega koos vähenesid muidugi suuresti riigi rahalised sissetulekud ja valitsus pidi enam kui varemini tarvitama maad palgamaksmiseks.

Tõõndus oli Ida-Rooma riigis õitsevam kui mujal Euroopas. Käsitöölised koondusid ametite järgi tsunftidesse. Sageli elasid sama elukutse pidajad samal tänaval. Arenenud oli eriti riidetöõndus. Valmistati villaseid, linaseid ja siidkangaid. Kooti väga toredate piltidega vaipu. Rikaste eraisikute ja ametnikkude kõrval tarvitasid mitmesuguseid toredaid vaipu ja eesriideid ka kirikud. Viimased andsid palju tööd ka kuldseppadele. Ka need olid siin meistrid omal alal. Nad tegid oivalisi emailtöid ja miniatuurseid mosaiikpildikesi.

Nagu töõndus nii oli ka kaubandus siin õitsel. Konstantinoopolisse tulid kaubateed igast ilmakaarest. Siin oli otsekui kogu maailma suur kaubaturg. Idamaalased ostsid siin eurooplaste kaupu ja ümberpöõrdult. Öhtumailt toodi metalle, metsa, vaiku, koduloomi, mett, lõuendit ning sinna veeti Egiptuse papüürost, Gaza veine, India vürtse ja lõhnaõlised ning Hiina siidisaadusi. Elava kaubanduse tõttu muutus Konstantinoopol väga rikkaks ja toredaks suurlinnaks.

Ida-Rooma riigi vaimuelus seisis esikohal usuteaduslikud küsimused. Väga süvenenult vaieldi küsimuse üle, kas Kristusel on ainult üks loomus (olgu see siis jumalik või inimlik) või on ta oma olemuselt nii inimene kui ka jumal korraga. Esimest väitsid monofüsiidid, teist ametlik kirik. Sellest, milline tüli tekkis piltide kummardamise ümber, oli juba eespool juttu. Hiljemini kerkis päevakorrale lääne- ja ida-kiriku lahutamise küsimus. Kõiki neid küsimusi sõeluti nii suusõnal kui ka kirjanduses.

Kuigi kogu vaimuelu juhtis kirik, ei unustatud siin ka vana kreeka kirjanikke, teadlasi ja filosoofe. Neid uuriti hoolega ja püüti neid viia ühendusse ristiusuga. Homerose lugulauludest isegi leiti vihjeid tulevasele kristlikule kirikule. Bütsantsi teadlaste peateene seisabki selles, et nad kogusid vanade teaduste tule-

musi entsüklopeedilistesse teostesse ja nii hoidsid neid hävimise eest. Uut ei loodud teadustes pea midagi. Erandi moodustab ehk ainult ajalookirjutamine, mis jälgib jätkuvat sündmuste voolu. Ajaraamatute kirjutajaid oli palju ning mõned neist kuulusid isegi valitsevasse dünastiasse, näiteks Makedoonia soost Konstantin VII.

Ka õigusteadus tegi Bütsantsis edusamme. Justinianusest ja ta Corpus iurise nimelise seadustekogu tähtsusest oli juba eespool juttu. Ka mitmed teised valitsejad andsid ajakohaseid seadusi ning kogusid ja süstematiseerisid varemini-antuid. Tähtsaim neist kogu-

6. joonis. Kreeka tuli.

dest on Leo III „ekloge“. Peale ilmlikkude seaduste anti Bütsantsis ka palju kirikuellu puutuvaid seadusi. Ka nendest on olemas mitu kogu — nn. nomokaanonit.

Ka koolide eest kanti hoolt Bütsantsis. Alg- ja keskkoolide kõrval oli Konstantinoopolis ka ülikool. Vahete-vahel läks see rahutuis oludes hingusele, kuid ikka jälle äratasid tema uued keisrid. Esmalt õpetati seal rooma seitset vabateadust, hiljemini tekkis selle nn. filosoofilise osakonna kõrvale ka juriidiline, kus õpetati õigus-teadust ning valmistati nii ette advokaate, kohtunikke, notareid.

Kunstis tekkis omapärane bütsantsi stiil nii hellenistlikest kui ka idamaisist sugemeist ning kristlikest ususümboleist.

Mis tähtsus on Justinianuse valitsemisel poliitiliselt ja kiriklikult Ida-Rooma riigi ajaloos? — Millega on Justinianus otsustavalt mõjustanud lääne-euroopa kultuuri? — Kuidas hindame bütsantslasi kultuuriajaloo seisukohalt?

II. Euroopa VI—VIII sajandil.

1. Frangi riik. Merovingide aeg.

Frangi riigi rajamine. Chlodwig. Frangid, kes elasid Reini kesk- ja alamjooksul, esmalt ainult paremal, 3. sajandist peale ka vasakul kaldal, ei omanud kaua aega ühist riiki. Iga suguharu valitses oma kuningas. Ühel selliseist kuningaist, Saali frankide Chlodwigil (a. 481—511), õnnestus viienda sajandi lõpupoolel ühendada kõik frangid oma valitsuse alla. Ta vallutas ka 486. a. Rooma Galliast säilinud põhjapoolse osa, mis allus hukkunud riigi endisele asehaldurile Syagriusele. Hiljemini võitis ta alemannidelt suure osa nende maast Reini jõeni ning lõppeks vallutas ta läänegootide päralt oleva Lõuna-Gallia Garonne'i jõeni.

Ühes lahingus alemannidega olevat Chlodwig töötanud lasta end ristida, kui kristlaste Jumal kingib talle võidu. Kui Chlodwig lahingu võitnud, astunudki ta sõna pidades katoliku usku. Ta alamad pidid järgnema talle. See ristiusku minek ei toimunud mingi hingelise pöörde tõttu, Chlodwig jäi endiselt julmaks ja kavalaks egoistiks, kellele ükski vahend polnud halb oma sihtide taotlemisel. Ristiusu vastuvõtminegi näib toimunud olevat omakasupüüdlikel kaalutusil. Ristiusu Jumal näis olevat vägevaim muist jumalaist ning pealegi tõi katoliku usu vastuvõtmine valitsusele roomanlasist alamate ja vaimulikkude poolehoidu.

Frangi riik Chlodwigi järeltulijate ajal. Chlodwigi pojad jätkasid isa vallutusi. Nende poolt võideti germaanlastest elanikkonnaga Burgundia, Tüüringi, Baieri ja Alemannia. Nii tekkis riigis tugev germaani rahvastiku ülekaal.

Frangi riigi võim kasvas mõne aja, kuid 6. s. keskel tuli siin seisak ja varsti langus. Viimase põhjuseks olid esijoones sagedad riigijagamised. Frangi riigis oli nimelt moes, et kuningas surres ei pärandanud riiki ühele, vaid jagas mitme poja vahel. Jagamisel hakkasid üksikud alad enam ja enam rahvuslikult erinema. Riik näis tahtvat killuneda osariikideks: Austraaasia kirdes, Neustria loodes, idas Burgundia ja lõunas Akvitaania. Selle killustumisega seltsisid sõjad ning aadli võimu kasvamine valitsusvõimu kulul.

Riigikord. Vanu germaani kuningauid hindasid nende rahvad eeskätt sõjaliste saavutiste järgi — mida suuremad olid viimased, seda suurem oli ka kuninga autoriteet, seda sõnakuulelikumalt alistuti talle. Frangi riigi rajaja Chlodwigi võim oli kasvanud suureks just tema vallutuste tõttu. Edasi soodustas ta võimu kasvamist asjaolu, et vallutatud Gallia elanikud olid harjunud absoluutse valitsejavõim-

muga. Frangi riigi kuningad omandasid nende inimeste silmis sama tähenduse, mis kunagi oli olnud Rooma keisril. Tunduvalt aitas kaasa kuninga kaalu tõusule ka see, et ta oli vallutatud maades omandanud kõik peremeheta jäänud maad, m. s. ka suured Rooma riigile kuulunud mõisad. Eriti suurel määral kasvatas aga kuninga võimu rahvakoosolekute ärajäämine. Et Frangi riik oli muutunud väga suureks, siis ei saanud enam arutada kodanikkude ühisel koosolekul tähtsaid poliitikaasju. Küsimused, mida enne rahvakoosolekud otsustanud, jäid nüüd kuninga meelevaldale. Umbes samasugune võim nagu Chlodwigil oli ka ta lähematel järglastel. Hiljemini hakkasid kuningad küll oma võimu kaotama, kuid mitte rahvale, vaid oma nõuandjatele kõrgemaile ametnikele ja aadlile.

Kuninga peaülesandeiks oli säilitada korda riigis ning kaitseda maad välisvaenlaste vastu. Selleks oli tal õigus anda välja määrusi, teha korraldusi, kutsuda kokku ja käsutada sõjaväge. Ka astus nüüd rahvakohtu kõrvale kuningakohus. Ühelt poolt võidi kaevata sinna otsekohe, nagu rahvakohtussegi, teisalt oli ta edasikaebuse-instantiks rahvakohtu otsuste peale.

Kuningas valitses riiki oma ametnikkudega. Tähtsaimad neist olid krahvid, kes valitsesid krahvkondade üle. Neis oli krahv kõrgeimaks väejuhiks, kohtunikuks ja rahanduse juhatajaks. Piirimaid valitsesid markkrahvid. Maa valitsemises tegelevate ametnikkude kõrval oli veel rida ametnikke kuninga õue juures. Neist omandasid kõige suurema tähenduse majordoomused. Alguses olid nad ainult kuninga majapidamise juhatajad, hiljemini aga said nendest kõikvõimsad ametnikud, kel igal riigielu alal oli otsustav sõna. Krahve ja muid kõrgemaid ametnikke määras kuningas oma kaaskonnast. Viimasesse võisid pääseda väga mitmesugused inimesed, vahel isegi orjad. Kuninga lähikonnas teenides tõusid nad kõik aadlimeesteks. Maa valitsemine ei toimunud ainult ühest kindlast punktist, vaid kuningas rändas oma õukonnaga ühest talle kuuluvast mõisast teise, resideerides kord siin, kord seal.

Majanduslikud ja ühiskondlikud olud. Rooma riigi langemisega oli soikunud Gallias kaubandus, linnad kaotanud oma endise majandusliku tähtsuse ning kogu maa läinud tagasi naturaalmajandusele. Raha oli väga vähe liikvel. Kõik elamiseks vajaliku püüdsid inimesed kasvatada või valmistada kodus, ainult harukorral vahetati või osteti midagi teistelt. Selliseis oludes ei võinud riik võtta kodanikelt makse rahas, vaid pidi seda tegema kas loonus või teo näol. Maksude kõrval sai riik suurt tulu veel kuninga mõisadest, sest kuninga ja riigi majapidamise vahel ei tehtud vahet, ning samuti andsid talle sissetulekuid kohtumaksud, tribuudid ja väikesel määral ka tollid. Riigi väljaminekud ei olnud suured. Iga vaba mees, kes oli kohustatud

teenima sõjaväes, muretses ise omale varustise, ka kohtud andsid sissetulekuid, kultuuri eest riik ei hoolitsenud. Riigil jäid seega kanda pea ainult õueelu kulud ning palgad ja kingid mitmesuguseile ametnikele, pealikuile ja muile silmapaistvaile sõjaväelasele.

Neile ei maksnud riik rahas, vaid maas, andes seda eluaegseks või pärandatavaks kasutamiseks. Sellist mingi teene või teenistuse eest kasutada antud maad nimetati lääniks, tema andjat läänihärraks ehk seenioriks, saajat läänimeheks ehk vasalliks. Sageli läänitasid vasallid oma maad tükkide kaupa edasi alamvasallidele.

Seisuslikud vaheseinad olid Frangi riigis palju tunduvamad kui vanade germaanlaste juures. Seal olid olnud inimesed majanduslikult enam-vähem samal tasemel. Kõige enam soodustas küll varanduslike vahede kasvamist asjaolu, et kuningad jagasid oma ametnikele ja pealikuile nende teenete järgi maad kord rohkem, kord vähem. Et kuningail oli väga palju maad, siis oli ta jagamisel õige helde, nii et tekkis palju uusi suurmaaomanikke. Nendele lisandusid Gallia endised suurmaapidajad ning suurte kirikumaade valdajad piiskopid. Kirikumaad olid kasvanud suureks mitmesuguste kingituste ja päranduste tõttu kirikule ning ka võimalikku seisusse astunute maa üleandmise läbi. Kirikumaad olid nn. immuunsuse tõttu vabad ka riigimaksudest, ei allunud kuninga ametnikele valitsemisega kohtuasjus.

Suure rahvamassi moodustasid vabad talupojad. Nad olid õige vaesunud sageda väeteenistuskohuse ning päranduse jaotamise tõttu. Krahvid, kellel oli väga suur võim, kurnasid neid sageli ülekohtuselt maksude ning väeteenistuskohusega. Krahvide eest kaitset otsides andsid talupojad end mõjukate suurmaaomanikkude kaitse alla. Nad andsid oma maa vormiliselt mõisnikule üle ning said selle hiljemini harimiseks tagasi ühes mõningate maadega lisaks. Viimaste eest pidid nad maksma renti ja tegema tegu. Ka astusid mõisnikkude juurde teorentnikeks paljud maata jäänud perepojad lasterikkaist perekonnist. Kõige selle tõttu muutusid talupojad aina enam sõltuvaks mõisnikest ning viimaste mõju kasvas.

Karolingid majordoomustena. Frangi riigi aitas korratusest ja killustusest üle Karolingide võimulepääsemine. Karolingid olid esmalt majordoomusteks Austraasias, pärast kogu riigis. Segaseis oludes omandasid nad kogu riigis ülemvõimu, kuna kuningad valitsesid riiki ainult nimeliselt. Esimene majordoomus, kes tegelikult valitses kogu Frangi riigi üle, oli Pippin Keskmine. Talle järgnes samas ametis ta poeg Karl Martell. Tema tähtsaimaks sõjaliseks teeneks on, et ta lõi araablasi a. 732 Poitiers' juures. Lahingus osutatud vahvuse pärast hakatigi teda hüüdma Martellius'eks, s. o. haamriks. Araablased olid nimelt vallutanud Pürenee poolsaare ja

püüdsid nüüd tungida Galliasse. Karl Martell aga sundis nad sealt lahkuma. Selle muhameedlaste pealetungi tagasilöömisega välditi kristliku Öhtumaa langemine araablaste võimu alla ning säilitati nii selle algeline kultuuriline omapära. Karli poeg, majordoomus Pippin Lühike tegi Merowingide valitsusele ka vormiliselt lõpu. Viimane Merowingidest valitseja Childerich saadeti kloostrisse.

Bonifatius, tema misjonitöö ja kirikupoliitiline tegevus. Rooma provintssidesse asunud germaanlased võtsid rahvasterändamise ajal vastu ristiusu, kuid mujal asuvad jäid veel kaua pagana- teks. Tagajärjekalt tegid misjonitööd germaanlaste seas anglo- saksid. Kuulsaim viimastest on Wynfrith ehk Bonifatius, keda nimetatakse sakslaste apostliks. A. 719 tuli ta friiside juurde ja alustas siin misjonitööd. Hiljemini töötas ta Hessenis ja muude ger- maani suguharude juures. Seal, kus ta tööl edu oli, asutas ta piiskop- kondi. A. 754 langes ta Friisimaal, kus paganad tapsid ta ühes kaaslastega.

Iiri misjonärid olid kas oma usulisest vaimustusest või kodumaa kiriku ülesandel teinud misjonitööd, aga Bonifatius tegi seda paavsti nimel. Ta käis Roomas, vandus seal paavstile truudust ning laskis enda pühitseda piiskopiks, hiljemini Saksa peapiiskopiks. Uued asutatud kirikud sidus ta kindlasti Roomaga. Sama püüdis ta teha ka juba varemini eksisteeriva frangi kirikuga, mis oli väga ilmlikustunud ja metsik. Tõsist kristlust leidis siin vähe. Frankide arusaamine ristiusust oli väga paganlik ja maine. Taevast kujutlesid nad nagu Frangi riiki, kus Jumal istub troonil, ümbritsetud oma pühakutest nagu kuningas suurnikest. Taevavürstil olid mitmesugused mäised omadused. Ta oli küll õiglane ja hea, aga ka kergesti vihas- tuv ning kättemaksuhimuline. Eeskätt nõudis ta aga sõnakuulmist. Pühakud olid võtnud endile endiste jumalate seisukohad. Nende poole pöördui nüüd mitmesuguseis hädades. Vaimulikkonnas levis joomine, kõlvatu elu ja kuritegevus. Paljud vaimulikud jätsid sõdimise ja jahi pärast oma kutsetöö hooletusse. Piiskopiametis nähti ainult kasutoovat kohta ning seda püüti saavutada igasuguste vahenditega. Kuningas, kellele kirik allus, ei vaadanud piiskoppe ametisse seades nende kõlblikkusele, vaid poliitilisele meelsusele ja sõja- mehelisele tublidusele. Sellist frangi kirikut püüdis Bonifatius refor- mida. Karl Martell aga ei tahtnud uuendusest midagi teada. Alles pärast tema surma õnnestus Bonifatiusel alustada uuendamis- tööd. A. 742 kutsus ta Austraasia piiskopid kokku sinodiks. Seal tehti mitmesuguseid otsuseid kirikuolude parandamiseks, keelati näi- teks vaimulikel jahilkäimine ja relvakandmine, samuti abielu, alamad vaimulikud seati piiskoppide, need omakorda ülempiiskopide järele- valve alla jne. Frangi kirikus tõusis Bonifatiusel mõjul mitmeti paavsti

mõju. Mitmel sinodil tunnistati paavst otsuseandjaks kiriklikes tülküsimusis ning piiskoppe kästi informeerida teda frangi kiriku oludest ja sündmusist. Pippin oli üldiselt vastutulelik Bonifatiusale ja tema soovele, võib-olla osalt seepärast, et ta tahtis saada kuningaks ning teadis, et paavsti poolehoid oleks talle kroonihaaramisel tähtis. Kindlasti lootis ta ka korraldatud kirikult kogu rahva kultuuriliseks, kõlbliseks ning kergemini valitsetavaks muutmist.

Kirikuriigi tekkimine. Nagu juba varemini nägime, omandasid paavstid segaseil ajal ka ilmlikku võimu. 7. sajandi lõpul ja 8. sajandil olid Rooma ja Ravenna tihti täiesti sõltumatud Bütsantsist. Paavstid ei tunnustanud keisrite ülemvõimu, kelle korraldused olid neile sageli vastuvõtmatud. Paavsti pooldav rahvas kihutas minema vahel Ravenna eksarhid, kes püüdsid panna maksma keisri tahet.

Roomat püüdsid neil ajal korduvalt vallutada langobardid. Kui nad 752. a. jälle Roomat piirasid, pöördus paavst Stephan II abipalvega Bütsantsi poole. Kui sealt abi ei saanud, haaras paavst frankide abi järele. Pippin tõttas Itaaliasse, sundis langobarde Rooma linna ja selle ümbrust ning Ravennat tagasi andma, kinkides need maad paavstile ja pannes sellega aluse paavsti ilmlikule riigile. Paavstist sai õiguslik ilmlik valitseja kirikuriigis.

Kuidas iseloomustaksime Chlodwigi välispoliitikat? — Milles väljendus maa-aristokraatia mõju tõus? — Kuidas toimus Merovingide ajal riigi valitsemine? — Mis mõistetakse immuunsuse all? — Mis tähtsus oli Poitiers' lahingul? — Miks oli Frangi riik elujõulisem kui idagermaanlaste riigid? — Miks nimetatakse Bonifatiusst sakslaste apostliks? — Kui suurel määral tasandas ta teed riigi ja kiriku vaheliseks liiduks? — Kuidas hindame kirikuriigi tekkimist?

2. Karolingide aeg.

Karl Suur (768—814) ja ta vallutused. Pippin Lühikese järel sai troonile ta poeg Karl. Karl ei rahuldunud päritud maadega, vaid püüdis Frangi riigist luua suurriiki. Seetõttu on kõik ta valitsusaastad täis sõdasid. Itaalias vallutas ta langobardide riigi (774) ning kroonis enda nende kuningaks. Kõige rohkem võitlusi nõudis temalt sakside vallutamine. Nendega sõdis ta üle 30 aasta (a. 772—804). Saksid ei omanud ühist riiki, vaid elasid suguharudes. Seetõttu ei saanud nad edukalt võidelda Karl Suurega. Karl Suur vallutas nende maa ja saatis sinna oma krahve ja misjonäre. Aga nii pea kui Frangi sõjaväed olid maalt lahkunud, tõstsid saksid mässu, põletasid kirikud ja kihutasid minema ametnikud ja preestrid. Karl karistas mässulisi väga valjusti, laskis neid tuhandete kaupa tappa, kuid see kõik ei aidanud. Ikka uuesti hakkasid saksid vastu, kui

frankide sõjamehed olid läinud. Siis laskis Karl välja saata Frangi riigi sisemaile tuhandeid sakside perekondi ning tõi nende asemele frankisid. Ka andis ta palju karme määrusi, milles nõuti surma ähvardusel riigile alistumist ja ristida laskmist.

Riigi piiride kindlustamiseks sõdis Karl ka mittegermaanlastest naabritega. Idas võitis ta avaare ning asutas Drava ja Doonau vahele Ida-margi piirimargi. Slaavlaste ida pool Elbet sundis ta omale

makse maksma. Pürenee poolsaarel vallutas ta seni araablaste päralt olnud kirdenurga Ebro jõeni ja asutas Hispaania piirimargi. Nii ulatus Karl Suure riik Elbest Biskaia laheni ja Ebro jõeni ning Põhjamerest lõuna poole Tiberit. Lääne-Rooma riigi langemisest saadik polnud Õhtumaal nähtud sellist suurt riiki.

Et Karli käes oli suur hulk endise Lääne-Rooma riigi maid, siis näis olevat loomulik, et ta uuendab keisririigi Õhtumaal. See toimuski nii. Tähtsat osa seejuures mängis paavst Leo III, kes oli oma vastaste eest pagenud Roomast Frangi riiki. Karl viis ta tagasi Rooma ning karistas valjusti paavsti vaenlasi seal. Tänuks kroonis paavst jõuluõhtul a. 800 Karl Suure keisriks.

7. joonis. Karl Suur seaduseandjana. Joonis ta kapitulaariast 779. a. Kiri XI sajandist.

Karl Suure vägevus muutus varsti laialt kuulsaks. Jeruusalemma patriarh saatis talle Lunastaja hauakiriku võtmed, andes hauakiriku nii teatud viisil Karli kaitse alla. Karl pidas ülal oma kulul kirikuid Jeruusalemmas, Aleksandrias ning Kartaagos ja asutas Pühamaale haigemaju kristlike palverändurite jaoks. Araabia kaliif Harul-al-Rašid saatis Karli juurde mitu saatkonda. Neid kaht valitsejat sidus ühine vaen Hispaania valitseva Omajjaadide dünastia vastu. Vahel töid araablaste saadikud väärtuslikke kingitusi kaasa, kord isegi ühe elevanti ning mingi keerulise mehhanismiga veekella, mis löi ka tunde.

Frangi riigi sisemised olud Karl Suure ajal. Karli ajal jätkus mõisnikkude võimu kasvamine ja talupoegade majandusliku iseseisvuse kadumine. Eriti sundis alaliste sõdade tõttu väga koormavaks muutunud väeteenistus kohustus talupoegi mõisnikelt või kirikult kait-

set otsima, Karl püüdis kergendada talupoegade väeteenistuskohustist. Vaesemal lubati heita kokku ning kahe või kolme peale saata välja üks mees. Ometi oli sedagi talupoegadel sageli raske teha. Talupoegadest sõdurite arvu vähenemist pidi Karl kuidagi katma. Ta jagas Karl Martelli eeskujul maid läänideks ning kohustas nende saajaid sõjaväes ratsanikkudena teenima.

Riigi valitsemine toimus endiselt krahvide kaudu. Piirmais valitsesid markkrahvid. Krahvide tegevuse üle valvasid kuninga lähetuskrahvid (missi dominici). Neid läkitas Karl mitu korda aastas välja krahvide tegevust revideerima ja rahva kaebusi vastu võtma.

Karl Suure aegne seadusandlus jagunes sisuliselt seadusteks (leges) ja kapitulaariateks (seadused, määrused). Seadused — see oli iga rahva tavaõigus, mis Karl Suur laskis kirja panna. Varemini antud tavaõiguse kogud (näit. Saali õigus) parandati ja täiendati eriteadlaste poolt, kusjuures oli tarvilik vastava rahva nõusolek. Kapitulaariate koostamisel rahvas ei etendanud mingit osa, sest nad anti välja kuninga initsiatiivil ja aadli heakskiitmisel. Igal kevadel maikuus korraldati üleriiklikus ulatuses nõupidamised (Maifeld), millest osa võtsid vaimuliku ja ilmliku võimu esindajad, riigi kõrgemad ametnikud ja kõik, kes eelseisva sõja korral olid kohustatud sõjateenistusse ilmuma. Sel nõupidamisel esitati aadlikele kapitulaariad, mis koostatud kuninga ametnikkude poolt. Kui kõik olid kapitulaariatega päri, loeti need ette vabadele inimestele mitte arvustamiseks, vaid teadmiseks.

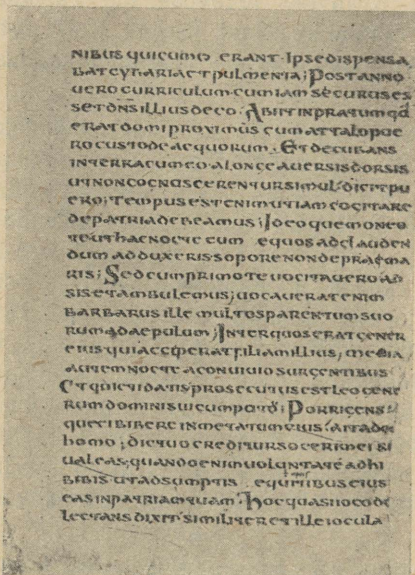
Teine selline nõupidamine toimus sügisel, millest osa võtsid kuninga nõuandjad ja ametnikud, kes aru andsid kuningale oma tegevusest ja temaga ühes eeltöid tegid järgmiseks aastaks. Siin käsitleti ka usuküsimusi, asendades nii kirikukogusid. Karl Suure kõrge autoriteedi tõttu leidsid kõik ta kavatsused tunnustamist.

Viimase ajani oli kohut mõistetud kõigi krahvkonna vabade meeste osavõtul. Et sage kohtupidamisest osavõtmine oli vaesematele talupoegadele rängaks koormaks, lõi Karl nn. šöffide kohtud. Seal astusid kõikide vabade meeste asemele 7 rikkamat kodanikku, kes nimetati kohtunikeks eluajaks.

Majandusellu suhtus Karl Suur väga tähelepanelikult. Tema domeenid kujunesid eeskujulisteks põllumajanduslikeks ühikuiks, kus töötati kindlate eeskirjade järgi. Peale öeldu laskis ta suuri metsi põllumaaks teha. Ka jagas ta suurnikele asustamata maid, kes olid kohustatud seal rajama uued majapidamised. Maapinna viljakuse tõstmiseks tegi ta korraldusi üleminekuks kolmepõllusüsteemile, kus iga aasta kaks osa põldu oli vilja all, kolmas

aga söödis. See süsteem püsis üldiselt Euroopas 19. sajandini. Ka parimaid viljapuid ja juurviljasorte käskis ta tarvitusele võtta.

Kaubandus oli arenematu. Kuninga õukonna, rikkamate suurnikkude ja kiriku tarvete rahuldamiseks peeti ühendust Idamaaga, kust saadi peamiselt luksusartikleid. Ehitati teid, sildu ja püüti ühendust luua teiste Euroopa maadega, näit. Inglismaaga. Kaubanduse arenematus on varajasele keskajale väga iseloomulik.

8. joonis. Lehekülj Gregor Tours'i „Frankide ajaloost“.

ja kirjutamist ei saanudki ta selgeks. Ometi tegi ta palju hariduse edendamiseks. Tema algatusel asutati kooles (toom- ja kloostrikooles) ning kord tahtis ta isegi koolisundust maksma panna, kuid tagajärjetult. Koolide vähesuse tõttu jäi aga laste koolisaatmise käsk paberile. Haridusolude korraldamisel oli Karli tähtsaks abiliseks anglo-saksi õpetlane Alkuin. Tema tõstis õige kõrgele Karolingide õuekooli, mis oli Frangi riigi ainus ilmlik kool. Selles said haridust printsid ja kõrgemate ametnikkude pojad. Neile hakati nüüd õpetama nn. seitset vabateadust: grammatikat (s. o. ladina keelt ja kirjandust), retoorikat (kõnekunsti) ja dialektikat (vaidlemiskunsti), mis moodustasid alama õppeainete grupi, nn. triviumi. Selle kõrval õpetati muusikat, aritmeetikat, geomeetriat ja astronoomiat, nn. quadriviumi aineid. Peale õuekooli leidis kooles

Ka kiriku üle tahtis Karl olla valitseja. Ta nimetas abte ja piiskoppe, korraldas määrustega jumalateenistuse käiku ning pühade pühitsemist, otsustas isegi dogmaatilisi tüliküsimusi. Karl hoolitses kiriku eest hästi nii majanduslikult kui ka vaimuselt. Ta annetas kirikule rohkesti maid ja püüdis määrustega ning koolide elustamisega tõsta vaimulikkude kõlblust ja haridust. Karli hoolitsemine kiriku eest oli täiesti loomulik. Oli ju ristiusk ühendavaks sidemeks mitmesuguste Frangi riigi rahvaste vahel, ning vallutatud maisa aitas kirik keisrit, õpetades alamatele alandlikkust ning riigivõimule allumist.

Vaimuelu. Karl Suur ise ei omanud pea mingisugust kooliharidust. Ta luges vaevase

kirikute ja kloostrite juures. Sinna võeti vastu ka selliseid õpilasi, kes ei tahtnud end pühendada vaimuliku kutsele. Nende koolide peasihiks oli õpilaste tutvustamine ristiusuga, kuid selle kõrval harrastati ka ilmlikke õppeaineid, paremais kooles õpetati isegi rooma seitset vabateadust. Kogu õpetus toimus ladina keeles. Kord oli koolis vali ja vitsaga karistamine väga sage.

Peale Alkuini kogus Karl Suur ka teisi õpetlasi ja kirjanikke oma kotta. Need moodustasid mingisuguse akadeemia. Selle liikmete omavahelises läbikäimises valitses rõõmus ja vaba toon. Tähtsamaks uurimisalaks oli kristlik usuteadus. Karl ise tundis selle vastu elavat huvi ja võttis osa arutlusist akadeemia liikmete keskel ning sinodeil. Selle kõrval harrastati väga innukalt ladina kirjanikkude ja filosoofide lugemist ja nende teoste ärakirjutamist. Ka akadeemia liikmed ise kirjutasid oma teosed ladina keeles ning armastasid end nimetada vanade kuulsate meeste nimedega. Karl ise nimetas end Taavetiks, Alkuin Horatiuseks, mõni teine Homerooseks jne. Vana antiik-kultuuri kõrval huvitus Karl ka germaani rahvaluulest. Ta laskis koguda rahvalaule. Paraku on hiljemini see huvitav kogu läinud kaotsi.

Frangi riigi jagamine. Karl Suure järel valitses ta poeg Ludvig Vaga. See määras esmalt riigi pärijaiks oma esimesest abielust pojad. Hiljemini tahtis ta aga anda ka ühele teisest abielust sündinud pojale üht riigiosa. Sellest pahandusid esimesest abielust sündinud pojad ja tõstsid isa vastu mässu. Keset võitlusi suri Ludvig. Tülid jätkusid ta poegade ajal. Lõppeks jõudsid vennad kokkuleppele Verduni lepingus a. 843 ning jagasid Frangi riigi omavahel. Riigi idaosa, peamiselt Reini paremal kaldal olevad maad, sai Ludvig. Teda nimetati Sakslaseks, sest tema maal elas germaani rahvastik. Karl Paljaspea sai maa lääne pool Rhône'i, Saône'i, Maasi ja Schelde jõe romaani rahvastikuga. Vahepealsed alad ja Itaalia, osalt romaani, osalt germaani rahvastikuga, jäid Lotharile. See jaotus omas suurt ajaloolist tähtsust, sest temaga pandi alus hilisemale Saksa, Prantsuse ja Itaalia riigile. Mõnikümend aastat hiljem (a. 870) jagasid Ludvig Sakslane ja Karl Paljaspea Lothari maad, välja arvatud Itaalia osa.

Frangi riigi lagunemise ajal tõusis tugevasti paavstide võim. Nad hakkasid rõhutama, et kiriklik võim on kõrgem ilmlikust. Samuti nõudsid nad kõigi riikide kirikute alistumist paavstile. Paavstid seletasid, et Constantinus Suur olevas Bütsantsi elama asudes kinkinud Rooma ja Itaalia paavst Silvestrile ning määranud ta nii ülemvalitsejaks Öhtumail. 9. sajandil hakkasid paavstid oma võimupüüdeid toetama Isidoruse valedekretaalidele. Need näisid olevat rida esimeste paavstide käske, kuid tegelikult oli nad koostanud Sevilla

piiskopp Isidorus. Ka nendest paistis, et paavsti võim on kõrgem ilmlikust ning et ainult paavst võib ametisse nimetada ja lahti lasta piiskoppe.

Pärast Frangi riigi jagunemist kadus peagi Karolingide võim. Ida-Frangi riik lõhestus üksikuiks väga iseseisvaiks hertsogkondadeks, mis ei hoolinud palju kuninga tahtest. Ka mitmesugused välisvaen-

9. joonis. Karolingide aegseid rahasid.

lased kimbutasid kõiki kolme Frangi riiki. Tähtsamad neist olid slaavlased ja madjarid idast, normannid põhjast ja saratseenid lõunast.

Normannid. Normannid (viikingid) olid germaani tõugu rahvas, kes asus Jüüti ja Skandinaavia poolsaarel. Nad tulistasid sageli nii franke kui ka teisi rahvaid. Et nende maa oli vaene ega jõudnud kõiki inimesi toita, rändas neid tihti sealt välja. Sageli kihutas ka saagihimu neid seiklema ja röövima merel ja maal. Alguses elasid normannid väikestes riikides, hiljemini aga hakkas seal tekkima tugev üldine kuningavõim. Nüüd hakkasid väikesed iseseisvuse kaotanud vürstid väljarändajate ja röövlite juhtideks. Retkele sõideti välja väikeste laevadega, mis liikusid purjede kui ka aerude jõul.

Neisse mahtus umbes 60—70 inimest. Selliseid laevu liitus vahel mitusada uhkeks laevastikuks.

Normannid sõitsid üles mööda Euroopa suuremaid jõgesid ja rüüstasid laialt ümberkaudset maad. Ida-Frangi riik suutis takistada nende kestvat asumist riigi piiresse. Küll aga võitsid nad 10. sajandil Loode-Prantsusmaa ja jäid sinna elama. Tänapäevani nimetatakse lode maa-ala nende järgi Normandiaks. Siit välja minnes võitsid nad hiljemini Inglismaa, Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia. Teised, Skandinaaviast lähtunud viikingid, asusid Venemaal ning said seal valitsejajaks.

Missugustel põhjustel läks riigivalitsemine Merovingidelt Karolingide kätte? — Miks nimetatakse Karl Suurt keisrina Rooma keisriks? — Milles väljendus Karl Suure välispoliitika? — Kuidas toimus tema ajal tegelik riigi valitsemine? — Mis mõistame tavaõiguse ja kapitulaariate all? — Missuguseid tagajärgi saavutas Karl Suur oma majanduspoliitikaga? — Miks oli kaubandus varasel keskajal vähe arenenud? — Missuguseid tagajärgi saavutas Karl Suur oma poliitikaga vaimuelu alal? — Millega on seletatav paavsti võimu tõus?

III. Araablased.

1. Muhamedi usk.

Araabia enne Muhamedi. Araabia poolsaar on enamasti viljatu kõrb, ainult rannamaal valitseb õnnistusrikas kliima ja lopsakas taimekasv. Eriti Araabia edelanurgas Jeemenis, nn. õnnelikus Araabias on loodus ülihelde. Siin õitses juba iidsetel aegadel kõrge kultuur, asusid rikkad linnad, mis kauplesid elavalt Indiaga. Jeemenist põhja pool asetses Hedžase nimeline maa-ala Mekka ja Mediina linnaga. Nende linnade elanikud arendasid kaubavahetust lõunamaa (Jeemen, India) ning põhjapoolsete maade (Pärsia, Vahemeremaad) vahel ning teenisid rikkalikult karavanide liiklemise tõttu. Muudes viljatuis Araabia osades rändasid beduiinid oma hobuse-, kaamel- ja lambakarjadega, otsides väheseil kõrbe laiali pillatud rohumaadel oma loomadele vett ja toitu.

Araablased elasid suguharudena, ühise riikliku korrata. Sageli olid suguvõsad omavahel riius. Ainult neljal kuul iga aasta valitses kogu maal rahu. Sel ajal külastasid mitmesugused araabia suguharud Mekka linnas Kaaba templis oma ühist pühamut, taevast langenud musta kivi. Samal ajal peeti ka Mekkas suurt laata. Sinna kogunes siis kaupmehi igast ilmakaarest. Nad ei toonud ainult kaupu, vaid ka uudiseid kaugelt. Nende kaudu tutvusid araablased ka juudi ning kristlikkude jumalakujutlustega. Noil ajal austas iga araablase suguharu üht peajumalat kui kaitsejat ja juhti, kes sugu-

haruga sõlminud lepingu, ning tema kõrval veel mitmesuguseid muid jumalaid ja deemoneid. Peajumal oli igal suguharul erinev. Hiljemini hakkasid paljud araablased juudi ja ristiusu mõjul kahtlema oma senises polüteismis.

Muhamed. Muhamed sündis umbes a. 570 (571) p. Kr. vaeses perekonnas. Isa suri enne poja sündi, ema kuus aastat pärast seda. Poissi kasvatas vanaisa ning selle järel onu. Viimane oli kaunis vaene ning seetõttu pidi Muhamed teenima ise omale varakult ülalpidamist. Hiljemini astus ta rikka kaupmehe lese teenistusse. Selle ülesandel tegi ta kaugeleulatuvaid kaubareise. Juba Mekkas, aga veel enam neil reisudel tutvus ta kristlaste ja juutide usukujutlustega.

Abiellunud oma käskijannaga, sai Muhamedist rikas kaupmees. Sellisena võis ta tõmbuda sageli tagasi tööst ning juurelda üksilduses usuliste küsimuste üle. Igal aastal olevat ta veetnud nüüd ühe kuu koos Mekka lähedal juureldes, paastudes ning paludes. Sageli olevat nähtud teda mõtliku näoga tühjadel mägedel ümber eksimas. Eriti piinasid teda ristiusuliste viimse kohtupäeva kujutlused. Talle tegi muret, kuis pääseksid küll tema ja ta mitut jumalat teeniv rahvas maailma hävimisel. Lõppeks hakkas ta nägema nägemusi ning kuulma hääli. Ingel Gabriel näis talle ilmutavat ning käskis teda kuulutada rahvale meeieparandust ja ainujumalust. Muhamed kõhkles esmalt ja kartis end olevat hullumeelse. Aga kui nägemused kordusid, hakkas ta ennast pidama prohvetiks ning jutlustama rahvale. Muhamedi õpetus leidis esmalt Mekkas vähe poolehoidu. Avalikult jutlustama hakanud, oli ta sunnitud vaenliku kaupmeeskonna mõjul ühes oma pooldajatega lahkuma Mekkast. See väljarändamine („hedžra“) toimus a. 622 ning sellest loevad muhameedlased oma ajaarvamist. Muhamed läks Mediinasse. Siin oli ta jutlustamisel enam edu. Varsti võitis ta endale hulga pooldajaid ning alustas sõda Mekkaga. Linn alistus ja võttis vastu Muhamedi usu. Kiiresti levis ta õpetus nüüd ka muude suguharude juures ning kui prohvet (a. 632) suri, oli pea kogu Araabia võidetud ta usule.

Islam. Muhamed nimetas oma õpetust islamiks, s. o. „andumiseks“ Jumala tahte. Tema peamine sisu on: On ainult üks Jumal Allah ning Muhamed on ta prohvet. Allah on maailma looja ja valitseja. Mehe hing on surematu ning teda ootab pärast surma kas tasu või karistus. Ühele langeb osaks minna paradiisi, teistel põrgusse. Paradiis sarnaneb ilusa aiaga. Mahedas tuules hõljuvad seal muusikahelid ja lilledõhn. Seal söövad ja joovad õndsad igaveses rõõmus, teenitud kaunitest naisvaimudest. Põrgus on aga väga palav või kole külm. Iga inimese saatatus on Allahist ette määratud

ning muutmatu. Viimase õpetuse mõjul võitlesid muhameedlased oma usku levitades surmapõlgavalt, vahel aga õigustasid ka oma laiska ja lodevat hoolimatust sellega. Iga usklik pidi tegema kord elus palverännaku Kaabasse, täitma rituaalseid pesemisi, palvetama viis korda päevas Mekka poole pööratud näoga, paastuma ramadanikuul ja andma vaeseile almuseid. Usklikel keelati süüa sea-liha, juua veini ning kujutada jumalat või inimest pildis. Muhamedi muist korraldusist väärib mainimist, et ta kergendas orjadesisu-

10. joonis. Väljavõte koraanist. IX s.

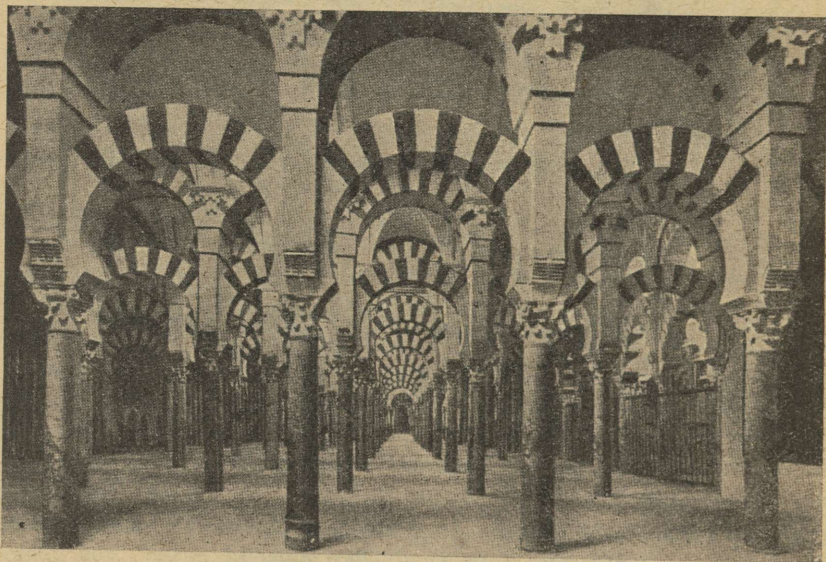
korda, keelas seni araabia suguharudele omase veretasu ning piiras mitmenaisepidamist nelja seadusliku naisega.

Muhamediusuliste pühakirjaks on koraan. Sellesse kogusid Muhamedi sõbrad Abu Bekr ja Omar need Muhamedi laused, mis ta oli rääkinud ekstaatilises hingeolukorras, nähes visioone ja kuuldes häält. Muhameedlased usuvad, et koraani sisu on olnud igavesti ning ajaliselt on ta ilmutatud Muhamedi läbi. Koraani kõrval kirjutati varsti üles mitmesuguseid teateid prohveti elust, tema tegudest, arvamustest ja otsustest, mida ta polnud kõnelnud. Nende üleskirjutiste kogu nimetatakse *sunnaks*. Seal, kus koraani sisu pole küllaldaselt selge või kus ta ei vasta mõnele küsimusele, pöördui sunna, kui pühakirja poole. Osa muhameedlasi, nn. šiidid, ometi ei tunnistanud sunnat pühakirjaks. Usklikkude suur enamik, nn. sunniidid, tegid seda aga küll.

Muhamedi poliitiline tähtsus. Muhamedi poliitiline tähtsus seisab selles, et ta ühendas oma õpetuse läbi seni mitmesuguseid jumalaid teeninud ja vaenus elanud suguharud üheks rahvaks. Ta ei olnud ainult prohvet, vaid ka kõikide usklikkude ülemkohtunik ja valitseja. Sellisena pani ta aluse Araabia riigile, mis varsti pärast tema surma suurriigiks muutus.

2. Araablaste laialdumine.

Araablaste vallutused valitud kaliifide ajal. Muhamedi järeltulijaid nii vaimulikus kui ka ilmlikus valitsemises nimetati kaliifideks. Esmalt saadi selleks valimise läbi. Valitud kaliifid (a. 632—

11. joonis. Omaijaadide mošee Cordobas. VIII s.

661) olid Abu Bekr, Omar ja Ali. Nad resideerisid Mediinas, linnas, kus asetses Muhamedi haud. Oma tähtsaimaks ülesandeks pidasid nad islamiusuliste võimu levitamist sõdadega. Abu Bekr võitles veel mõningate araabia suguharudega, kuid Omar (a. 634—644) kandis sõja juba väljapoole Araabia poolsaart. Omaril, ühel kõige lihtsamal ja õiglasemal kaliifil, õnnestus võita Bütsantsi riigilt Süüria ja Palestiina, ning vallutada kogu Pärsia riik. Osalt põhjustas neid suuri võite araablaste fatalistlik vahvus ning nende iha paremate elukohtade järele. Araablased ei rutanud vallutatuid oma usku pöörama. Ka oli nende sõdimisviis mitmeti inim-

likum teiste Aasia rahvaste omast. Sel ajal kui Omar Aasias võitles, vallutas tema väejuht Egiptuse. Endine Ida-Rooma viljaait hakkas nüüd Araabiat varustama. Viljaveo hõlbustamiseks ühendati Niilus kanali kaudu Punase merega.

Araabia ei pääsenud mööda kodusõdadest. Nende tagajärjel tõusis võimule Omaijaadide soost Moabi.

Omaijaadide vallutused. Moabi tegi kaliifiameti oma perekonnas päritavaks. Pealinnaks sai nüüd Damaskus. Omaijaadide ajal (a. 661—750) vallutasid araablased Bütsantsi riigilt osa Väike-Aasiat, kogu Põhja-Aafrika ning Sitsiilia, Sardiinia ja Korsika saare Euroopas. Nad piirasid ka mitu korda Konstantinoopoli, kuid tagajärjetult¹. Pärast Põhja-Aafrika vallutamist tungisid araablased Hispaaniasse. Aafrika väejuht Tarik viis oma väed üle Gibraltari (= Tariki kalju). Varsti langes nende võimu alla pea kogu läänegootide riik. Ainult poolsaare loodenurk jäi iseseisvaks. Hispaaniast püüdsid araablased ka Frangi riiki tungida, kuid see ei õnnestunud neil Karl Martelli vastupanu tõttu. Aasias laiendasid Omaijaadid Araabia piire Turkestanini ning Pandžabini.

Abbassiidid. Omaijaadide võim hakkas paratamatult pärast suuri vallutusi nõrgenema tülide tõttu kaliifi perekonnas. Ka tekkisid hiigla-riigi mitmesugustes osades mässud. Eriti rahulolematud olid pärslased ning šiidid. Viimased heitis ette kaliifile liiga suurt tolerantsi teiseusuliste suhtes. Rahulolematute etteotsa astus Muhamedi sugulane Abul Abbas. Temal õnnestus võita seaduslikku kaliifi ning saada ise valitsejaks. Võidetud perekonna printsid tappis ta kõik reetlikult ühel pidusöögil Damaskuses. Ainult üks neist, Abdurrahman, pääses ning asutas Hispaanias oma riigi — Cordoba emiraadi a. 756. See säilitas oma iseseisvuse. Nii oli lõppenud islami maailma poliitiline terviklus. Abbassiidid hakkasid valitsema Bagdadis. Kuigi nad olid troonile saanud usuliselt käremelse elemendi toetusel, valitsesid nad vaimseis küsimusis väga vabameelselt. Bagdadilinn muutus nende all tähtsaks kultuurikeskuseks. Siia kuhjusid kaubanduse ja sõjamaksude tõttu suured rikkused. Need võimaldasid kaliifidele toredat õueelu, uhkeid ehitisi, õpetlaste ja kirjanikkude toetamist. Eriti kuulus oma kultuuri-toetamise ja toreda eluviisi poolest oli kaliifidest Karl Suure kaasaeglane Harun al Rašid. Abbassiidid ei hoolinud vallutustest ja riigi sõjaline tegevus langes nende ajal. IX s. peale hakkas ka kaliifi võim aina väiksemaks muutuma. Provintsidest muutusid võim-

¹ Kreeklastele heaks kaitsevahendiks oli nn. kreeka tuli. See oli mingi lõhkeainete segu, mille põhielemendid leidsid hiljemini kasutamist püssirohus.

saiks ja keskvalitsusele tõrksaiks üksikud asehaldurid, pealinna valitsesid kaliifi asemel tegelikult ta ihukaitsseväge pealikud. Ka mõjus uute sõjakate lahkuskude tekkimine riigivõimu nõrgestavalt.

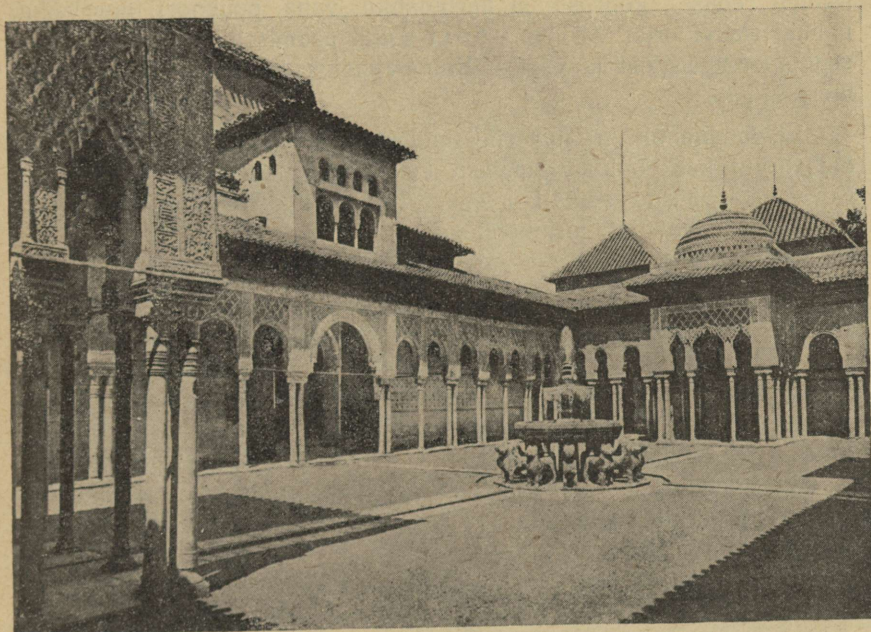
Kui Lääne-Rooma riigile muutusid ohtlikuks germaanlased, siis sedasama võime öelda türklaste kohta Araabia riigi suhtes. Juba X s. oli Araabia riik palju maid kaotanud. Ulejäänuid kaitses kaliif türklasist palgasõduritega. Nii vägede juhatus kui ka riigi kõrgemad ametid läksid türklaste kätte. XI s. läks võim täielikult türklastele.

3. Araablaste kultuur.

Riik ja valitsemisviis. Nagu Bütsantsis keiser, nii oli Araabia kaliif piiramatu ilmlik valitseja ning peale selle usklike pea. Abbassiidide ajal hakati teda pidama nii pühaks, et tal ei sobinud isiklikult puutuda kokku rahvaga. Tema eest ajas mitmesuguseid riigi asju vesiiri-nimeline peaminister. Provintside valitsesid asehaldurid (emiirid), kes asendasid kaliifi nii vaimlikes kui ka ilmlikes asjus. Nende all seisis linnades ja maakondades kohtunikud (kaadid). Kesk-ametiasutiseks oli kaliifi kantselei (diivan). Riigi keskvoim jättis kohalikele võimukandjatele õige suure teotsemisvabaduse. Tema tähtsamaks mureks oli vaid, et valitsusele kuuluvad maksud korralikult pealinna saabusid. Muhameedlased olid alguses ainult väeteenistusele kohustatud ja maksudest vabad, hiljemini tehti ka neid maksukohustuslikeks. Maksukoorma lõviosa langes teiseusuliste kanda. Peale maksude sai riik sissetulekut peamiselt tollidest ja riigimaadest. Juudid, kristlased ja tulekumardajad, kes tasusid oma maksud, võisid säilitada usu ning kiriklikud korraldused. Sõjaväes teenisid alguses ainult araablased, hiljemini, kui nende sõjaline tublidus langes mugava elu mõjul, hakati tarvitama palgasõdureid. Seetõttu suurenesid riigi väljaminekud tunduvalt. Samuti nõudis hiilgav õueelu ja haaremid riigilt suuri kulusid. Kõik sellised nähtused suurendasid alamate maksukoormat. Kuid maa oli võrdlemisi jõukas ning jaksas seda kanda.

Põllundus. Seal, kus olud lubasid maaharimist, õitses see ning oli väga tasuv, sest leidis küllalt linnu, mis tarvitsid põllutöösaadusi. Kuiv kliima sundis elanikke mitmel pool ehitama suurejoonelisi niisutamisseadusid. Ühtlasi arenes Araabia riigis väga üksikasjalik veekasutamissoigus. Väga laialdaselt oli levinud riisi, suhkruroo, datlipalmi, leivapuu, kohvipuu ning muude lõunamaa viljapuude kasvatamine. Ka ilutaimede eest hoolitseti: aedades õitses rikkalikult roose, sireleid ja tulpe.

Töõndus. Araabia riigis viljeldati õige mitmesuguseid töõndus-
 harusid. Klaasitöõnduses loodi oivalisi esemeid eriti Süü-
 rias, kus valmistati mitmesuguseid ilusaid emailiga kaunistatud
 klaasasju. Riidetöõndus produtseeris mitmesuguseid linaseid
 ja siidriideid, ilusamuustrilist damasti, brokaati, sametit jne.
 Vaipade kudumise poolest oli riik kuulus. Kullasepakunst oli
 väga arenenud. Relvatöõnduselt olid kuulsad Toledo ja

12. joonis. Alhambra. Lõvide hoov. XIV s.

Damaskus. Damaskuses sulatati mõõgaterad kokku väikesist terase-
 ribadest. Nii saavutati väga painduvad ja ühtlasi tugevad terad.
 Nende pinnale etsiti tihti kauneid ornamente. Vahel tehti mõõgale
 kallid elevantiluust või merivaigust pidemed, mis toredasti välja niker-
 dati. Araabias tunti ka paberi valmistamist. Vististi õppisid
 araablased seda hiinlastelt. Paberivabrikuis tehti mitmesuguseid
 paberisorte: siidpaberit, karedat ja siledat, valget ja värvilist kirju-
 tuspaberit. Paber kui odavam kirjutamisvahend oli tõrjunud täiesti
 välja papüürose ja pärgamendi. Ka keemiatöõndus oli edene-
 nud. Igasuguseist õitest, eriti roosidest valmistati mitmesuguseid
 lõhnaõlised ja eetreid.

Kaubandus. Rikkalik tööndus lõi soodsa aluse elavale kaubandusele. Kaubandus omakord mõjustas raharingvoolu elavust ja vorme, kusjuures vekslid ja tsekid olid tarvitusel. Araablase kaubavahetus ulatus Atlandi ookeanist Hiinani ja Balti merest Sansibarini. Ka muinasaegsed eestlased on otse või kaudselt olnud araablastega kaubavahetuses, nagu näitavad paljud araabia rahade leiud meie maal. Indiast toodi igasuguseid vürtse ja rohukaupu, Sansibari kallisnahku, orje ja lõhnaaineid. Põhja-Euroopast saadeti rebase-, kobrase- ja kärbinahku, vaha, puukoort, merivaiku, nahku, slaavi orje. Välja veeti sinna peamiselt riidekaupa, ehtesaju, metallpeegleid ja vürtse. Kaubavahetus toimus nii maa kui ka mere kaudu.

Liiklemine oli Araabia riigi enda piires hästi korraldatud. Bagdadist kui keskpunktist kulgesid teed igas suunas provintssidesse. Kõrveteede äärde asutati kaeve. Teedel liikus riiklik hobusepost, kirju vahetati kirjatuvidega.

Koolid ja hariduselu. Öitsev majanduselu soodustas omakord vaimset kultuuri. See oli kalifaadis palju kõrgem kui Euroopas. Juba esimeste kaliifide ajal oli asutatud koole. Abbassiidide ajal aga olid nad üle kogu maa levinud. Kord maksis isegi teatud koolisundus 6. eluaastast alates. Rahvakooli õpilastelt nõuti, et nad oskaksid koraani lugeda ja tunneksid grammatikat ja ilukirja. Araablastel oli ka palju kuulsaid ülikoole (näiteks Bagdadis, Kairo, Cordobas ja mujal), mis olid eeskujuks hiljemini Euroopa ülikoolidele. Suuremais linnus leidis ka rikkalikke avalikke raamatukogusid.

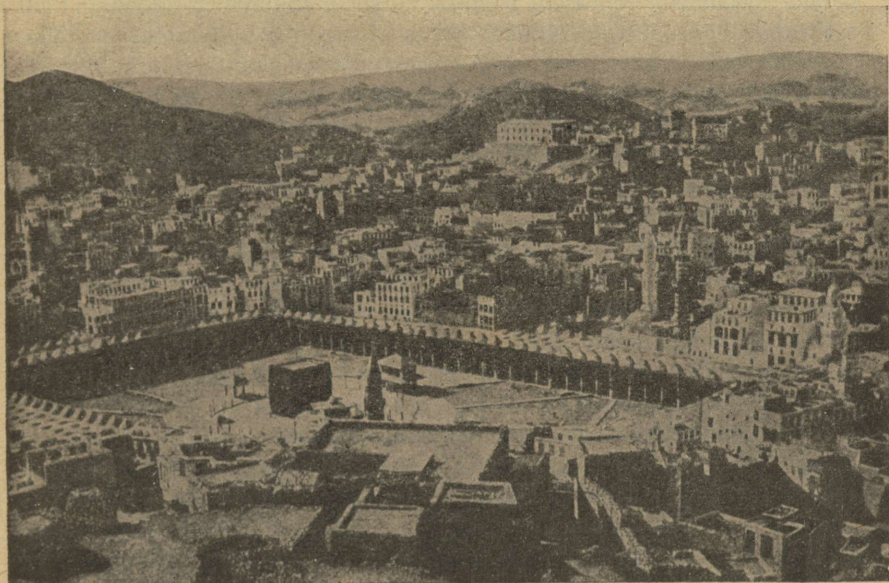

13. joonis. Araabia arabesk. Peenelt stiliseeritud taimornament.

Teadus. Süüriat ja Pärsiat vallutades tutvusid araablased mitmesuguste kreeka kultuuri vaimuvaradega. Nad hoidsid neid alal, edendasid ning hiljemini andsid üle eurooplastele. Ka Hiinast ja Indiast õppisid nad mõndagi. Filosoofias oli nende peaõpetajaks Aristoteles, kelle

tööd pea kõik tõlgiti araabia keele. Ka Platonil oli pool-dajaid. Mõlema filosoofi vaateid püüti kokkukõlastada islami teoloogiaga. Eriti mõjusalt arendasid araablased edasi Kreekast ja Indiast pärit matemaatilisi teadmisi. Nad kujundasid välja algebra ning võtsid tarvitusele india numbrisüsteemi, mis ka hiljemini eurooplastele tuttavaks sai. Ka trigono-

meetrias olid nende saavutised silmapaistvad. Üheks armsamaks teadusharuks araablastel oli täheteadus. Nad ehitasid hulga tähetorne, määrasid päikese ja tähtede liikumisi. Hulk praegu tarvitusel olevaid astronoomilisi oskussõnu kuulub araabia keelde. Keemias ja füüsikas jõudsid araablased tublisti kaugemale antiikteadusmeestest, sest nad tarvitasid vaatluse kõrval ka katsed. Astronoomia ja keemiaga seoses harrastati ka ebatäpset, alkeemiat ja astroloogiat. Arstiteaduses ei teinud nad kreeklastega võrreldes suuri edusamme, sest koraan keelas uurida anatoomiat, küll

14. joonis. Mekka. Keskel Kaaba tempel.

aga tõstsid nad rohuteaduse õige kõrgele. Et araablased olid kõrverahvas, siis omasid nad sünnipärasest rändamiskirge. See ühes koraani nõutud palverännakuga Mekkasse aitas kaasa maateaduse arenemisele. Koraani uurimine pani aluse araabia teoloogiale. Ka oma ajaloo uurimist harrastati elavalt.

Kunst. Koraan keelas kujutada Allahi ja inimest pildis. Seetõttu ei arenenud Araabias maalikunst ega raidkunst. Eramajus on leitud küll mõningaid seinamaale inimeste kujutistega, kuid üldiselt on araablased siin väga vähe tähelepanuväärivat andnud. Seda suuremad aga on nende saavutised ehituskunsti ja ornamentika alal. Ehituskunsti areng sõltus eeskätt jumalakodade, mošeede ehitamisest. Ehitist väljastpoolt kaunistasid saledad tornid, nn. minaretid.

Neilt hüüdsid muezzinid viis korda päevas usklikke palvele. Ruumide jaotuses ei loonud araablased palju omapärast, küll aga nende ehtimises. Rooma ümmarkaarest arenesid nüüd igasugused fantastilised vormid, nagu kahekordsed hoburaua-, ristikulehekujulised ja sakilised kaared. Kaari kandsid peened sambad otse kui kõrveränduri telgikepid. Laed kujundati vahel stalaktiitide moodi. Siseruumide seinu katsid keerulised fantaasiarikkad ornamendid — arabeskid. Neis väänlevad üksteisest läbi otse kui alguse ja lõputa kas puhtgeomeetrilised jooned või stiliseeritud taimed. Arabeskide kaudu omandasid paljud araablaste ehitised rõõmsa, otse mängleva iseloomu. Eriti maksab see araablaste ehitiste kohta Hispaanias. Siin löid nad ühe suurema ehituskunsti ime — Alhambra lossi Granada lähedal. Kogu selle ehitise üle tundub olevat valitud pillavat toredust ja muinasjutulist kergust. Lossi ruumid grupeeruvad mitmesuguste õuede ümber. Neist on eriti ilusad mürtide ja lõvide õu, Viimase keskel kannavad 12 mustast marmorist lõvi purskkaevu. Mošeedest on eriti kuulus Cordoba mošee.

Kirjandus. Ka kirjanduses löid araablased palju ilusat. Juba enne Muhamedi luuletati Araabia kõrbede laule rändurielust, selle rõõmudest ja raskustest, kaamellst kui truust ja kannatlikust reiskaaslasest, suguharude tülidest ja armastusest. Araablaste keel oli väga sõnarikas; ühe mõiste jaoks oli neil sageli palju erisõnu. Nii olevat näiteks armastatud kaamelil olnud 1000 isesugust nime-tust. Tähtsamad sealsed luuletajad olid pärslased. Ka Cordoba kaliifid pidasid luulest lugu, paljud neist kirjutasid koguni ise laule. Kõige tuntum araabia kirjanduse toode on muinasjuttude kogu „Tuhat ja üks ööd“. Algselt on need muinasjutud enamasti üle võetud naaber-rahvastelt, nagu pärslasilt, hindudelt, juutidelt, kuid hiljemini on nad muutunud täiesti araabiapäraseiks. Nende muinasjuttude lemmikkujuks on kaliif Harun-al-Rašid. Siin kujutatakse teda väga heana, vahvana ja õiglasena, kuigi ta seda tegelikult ei olnud.

Mis on islami usule iseloomulik? — Millega on seletatav araablaste edukas vallutuspoliitika? — Missugused maad kuulusid araablasile nende laialdumise haripunktil? — Kuidas suhtusid araablased vallutatud maade kultuurisse? — Missugust osa etendasid araablased kultuuriajaloo? — Millega on seletatav Araabia riigi langus?

IV. Idaslaavlased.

1. Slaavlaste elu-olu. Riigi loomine.

Idaslaavlaste rändamine. Ühiskondlik olustik. Indogermaani rahvastest pääsesid slaavlased (ja leedulased) ajaloovalgusse viimastena. Nende algkodu tuleb otsida Euroopast Karpaatide põhjapoolseilt

mäekallakuilt. Siit nad valgusid laiali: ühed lõunasse, teised läände ja kolmandad itta. Idaslaavlased asusid elama Dnepri jõe orgu juba varakult, arvatavasti VII sajandil, asustades maa-ala Ilmjärveni ja Oka jõe ülemjooksuni. Asustamine teostus aegapidi, suguharude kaupa.

Slaavlaste esialgne ühiskondlik olustik oli sugukondlik, kusjuures sugukondade ja suguharude eesotsas seisid vanemad ning sugukonna üldasju harutati ja otsustati rahvakoosolekuil. Kuid uutele aladele asumine tõi kaasa ka ühiskondliku korra muutusi. Koloniseerumise tagajärjel ei suutnud sugukonnad enam koos püsida, vaid killunesid. Eriti aitas seejuures kaasa sugukondliku korra lange-misele asustuse laialdus. Sugukondade vanemate võim ei suutnud neid hoida koos ning senine kord langes. Sugukonda asendas iseseisev sarakond, mis tekkis ühinenud perekondadest. Saraskondade kujunemisel polnud tähtis veresugulus ja sugukondlik kord, vaid enesekaitse ja majanduslikud huvid. Kogukondlikke asju harutati rahvakoosolekuil — vetsedel, millest võtsid osa perekonnaisad.

Usk ja elatusviisid. Nagu mitmel muulgi ürgrahval, oli idaslaavlasilgi usundi aluseks nähtava looduse ja esivanemate kultus¹.

Uutele aladele asudes polnud idaslaavlased enam nomaadrahvas, vaid elamuid ehitavad põlluharijad. Põlluharimine teostus algeliselt, maapinna lahjenedes võeti tarvitusele aina uusi värsked metsamaid. See oli täiesti võimalik, sest metsi oli kõikjal külluses. Põlluharimise kõrval olid tähtsaks elatusallikaiks jahipidamine ja kalandus. Töö põldudel ja majapidamises tehti orjade abil, kelle olukord oli vilets. Nad olid täiesti õigusteta. Peremees võis otsustada orja elu ja surma üle ning tema oli ühtlasi orja ainukeseks kaitsejaks. Eluviisid olid idaslaavlasil üldiselt samasugused nagu teistelgi loodusrahvail.

Kaubandus ja linnad. Kui idaslaavlased olid asunud Dnepri jõe äärde, hakkasid nad elatusviisidelt kohanema uutele oludele. Põlluharimise kõrval sai tähtsaks majandusharuks nüüd kaubitsemine. Dnepri jõgi arvukate harujõgedega oli tähtsaks ja heaks kaubateeks, sest tema kaudu oli kerge ühendusse astuda mitmete suurvetega: Väina jõega, Lovati ja Volhovi jõe kaudu Laadogaga ja Soome lahega, Volgaga ning Musta merega. Metsarikkad asumisalad pakkusid kaubitsemiseks häid saadusi, nagu karusnahku, mett ja vaha. Neil asjaoludel võis kujuneda elav kaubanduslik läbikäimine Araabia, Bütsantsi ja teiste maadega. Käsikäes kaubanduslike suhete arenemisega käis linnade tekkimine. Kaubanduslike keskustena olid nad eeskätt kaupade hoiukohtadeks ning turgudeks. Nii tekkisid Kiiev, Novgorod, Smolensk, Tšernigov jt. linnad.

¹ Loodusejumalaist olid tähtsamad — Dazbog, Perun, Stribog ja Svorog.

Varjaagid. IX sajandi alul ilmuvad Venesse põhja poolt uued külalised: varjaagid (s. o. võõramaalased, külalised). Nad on meile juba varemini hästi tuntud viikingitena või normannidena. Nad tulid Skandinaaviast, kui vahvad sõjamehed-kaupmehed, kaubitsejad ja end kaitsesed. Kõige pealt ilmusid nad Volhovil, siis Dnepril. Viimast pidi rändasid nad lõuna poole Mustale merele ja Bütsantsi, leides seal teenistust keisri ihukaitseväes. IX sajandi keskpaiku on varjaage Venes juba hulganisti ja nende tähtsus kasvas aina. See on ka arusaadav, sest olud olid neile soodsad, slaavlasil oli palju linnu ja nendes nad peatusid, moodustades tähtsa ja mõjuka kihhi.

Riigi loomine. Varjaagid said aga eriti tähtsaks selle poolest, et nende kaasabil teostus Vene riigi loomine ja kaitsemine. Kroonika räägib küll varjaagide kutsumisest valitsejaks Novgorodi poolt. Tegelikult toimus see hoopis teisiti. Varjaagid, kui julge ja ettevõtlik kaubitseja rahvas, ilmunud Laadoga ja Ilmjärve piirkonda, siis Volga ja Dnepri jõgikonda, löid seal rea kaubanduslikke asutisi. Varsti hakkasid nad siin maksustama soome-ugri ja slaavi rahvaid, kes elasid omavahelistes tülides. IX sajandi teisel poolel leiame neid juba vürstidena mitmel pool: Ruuriku Novgorodis, Sineuse Valgjärvel, Truvori Irboskas ja Askoldi Kiievis. Igatahes Ruurikut peale loetakse Vene riigi algust (862). Tema järglane Oleg asus Novgorodist Kiievisse. Oleg oli vägev vürst: tal õnnestus alistada tähtsamad suguharud ja oma kätes hoida kõik suuremad linnad Bütsantsi kaubateel. Kiiev sai nüüd riigi keskuseks ja väga tähtsaks kaubanduspunktiks. Kuid Oleg suutis rohkemgi: ta võttis ette sõjaretke Bütsantsi 907. a., mille tagajärjeks oli kaubaleping kreeklastega. Olegi järglasiks Kiievi troonil olid Igor, Olga (Helga), Svjatoslav ja Vladimir (980—1015). Kõik nad sõdisid, kui mitte Bütsantsiga, siis naabruses elavate stepirahvastega (petšeneegid, hosaarid). Vladimiri püüdeks oli kõik Kiievi riigist lahti lõõnud vürstiriigid oma võimu alla koondada ja tõsta rahva kultuurilist taset ning kindlustada riigis kindlat korda.

Varjaagide teeneks oli slaavi suguharude lähendamine ja ühtlasi riigi loomine, kaubanduslike suhete arendamine, riigi kaitsemine välisvaenlaste vastu ning sisekorra kindlustamine. Nende peamiseks sissetulekuallikaks olid maksud, peamiselt loonus. Neid kogusid kas vürst ise või ta ametnikud talveti.

Ristiusk. Vene riigi ühtlustamises etendas tähtsat osa veel teinegi tegur ja nimelt ristiuskü siirdumine. Õpetas ju uus usk enam austama valitsejaid ja nende sõna kuulma. Ka hakkasid venelaste poolt alistatud muud rahvad ristiuskü vastu võttes kiiresti venestuma. Kaubanduslikud suhted Bütsantsiga olid valmistanud ette risti-

usu ilmumist juba varemini. Lõplikult teostus usuvahetus aga alles Vladimiri ajal. Kõige pealt astus ta ise ristiusku (988 või 989). Selle järel ristiti ka rahvast Kiievi all Dnepri jões kreeka-katoliku usku.

Kristianiseerimisega käis kaasas vaimuliku seisuse kujunemine ja hierarhilise korra loomine Venes. Kiievisse asus elama kirikupea mitropoliit, kes allus Konstantinopoli patriarhile. Kristianiseerimisega teostus ka suur kultuuriline murrang. Ristiusk tõi kaasa kirjanduse ja hariduse alged. Kirik vajas preestrid ning seepärast tekkisid esimesed koolid. Samuti läks vaja vaimulikke raamatuid. Nende kirjutamiseks omandasid venelased slaavooni keele, mis Doonau slaavlastel oli kujunenud haritud kirja-keeleks. Tähed sellele keelele olid kreeka tähestiku järele loonud vennad Kyrillus ja Methodius, „slaavlaste apostlid“, kes ristiusku levitasid peamiselt Böömi- ja Määrimaal. Kloostrites sai varsti alguse ka Vene ajaloo kirjutamine. Üks tähtsamaid vanemaid vene ajaraamatuid on XI sajandil kirjutatud Nestori kroonika. Et ristiusu vastuvõtmisega hakati ehitama kirikuid ja kloostreid ning ehitama neid jumalakujude ja mosaiikpiltidega, siis andis kristianiseerumine tugeva tõuke ka vene kunsti arenemisele. Siin pääses valitsema bütsantsi stiil mõningate vene omapärasustega. Barbaarse õiguse kõrval pääses maksvusele nüüd ka kanooniline õigus. Kombed muutusid humaansemaks. Aegamööda paranes orjade ja naiste seisund, vähenes veritasu ja naiste röövimine.

2. Kiievi riigi langemine. Vladimiri tõus. Novgorod.

Kiievi riigi langemine. Pärast Vladimir Püha surma sattus Kiievi riik XI—XII sajandil poliitiliselt ummikusse. Riiklik võim polnud küllalt kindel, sest et muutus kombeks jagada riiki valitseva suguvõsa liikmete vahel, mille juures sugukonna vanimale liikmele jäi ülemvõim. Talle pidid alistuma nooremad vürstid-valitsejad. See oligi vürstide vahel alaliseks tülitakitajaks, sest igaüks neist tahtis paremat riigiosa või ihkas ülemvalitsust. Vladimiri järglase Jaroslavi surma (1054) järel jagati riik ta poegade vahel. Tekkisid mitmesugused sisetülid. Vladimir Monomahhiga sai Vene veel kord vägeva ja tubli suurvürsti, kuid lühikeseks ajaks. 1125. a. ta suri. Jälle puhkesid sisetülid. Neid kasutasid ära polovtsid, tehes tihti röövretki venelaste maadele ning sulgedes nende kaubatee Bütsantsi. Rahvas hakkas Kiievi ümbrusest kirde suunas välja rändama. Senised asustuskeskused tühjenesid ja vaesused. Kiievi suurriik, mis kujutas vürstiriikide liitu, killustus nüüd lõplikult. Riigi langemist soodustas ka asjaolu, et riigis polnud vürst ainukeseks õiguslikuks võimuks. Vetše oli veel küllaltki tugev,

kuigi ta võis kokku astuda ainult vürsti käsul, kuid vürstile oli tegelikult vaja selle nõusolekut. Ka oli kaunis mõjukas vürstide valitsemisajal kujunenud privilegeeritud kiht — bojaarid, maa-
aristokraatia.

Nii langes Kiievi riik peamiselt poliitilise ühtlusetuse ja maad-
kurnavate ning kestvate sisetülide tõttu. Lõpliku hoobi andsid välis-
vaenlased: steppidesse ilmusid XII sajandil polovtsid. Nende
poolt võeti ette järjekindlalt iga-aastasi röövretki Kiievi aladele.
Kaubitsemine lõuna poole soikus. Rahvas põgenes kirde poole. Maa
tühjenes ja vaesus.

Kiievi võimu langemisega XII sajandil siirdusid slaavla-
sed, nagu öeldud, suurel hulgal Dnepri kirdesse, Volga ülem-
jooksu ja Oka jõe aladele. Algelanikeks olid siin soome sugu
hõimud, merjalased, mordvalased ja muromalased. Nende maa
oli hõredalt asustatud ja nad ei avaldanud uustulnukaile vastupanu,
vaid assimileerusid kiiresti. Neist ja slaavlastist kujunes uus rah-
vas — suurvenelased. Enam-vähem puhtalt säilitasid oma rah-
vuse Dnepri ülemjooksu elanikud, keda praegu tuntakse valge-
venelastena. Dnepri keskjooksule elama jäänud venelased segu-
nesid tublisti stepirahvastega ning moodustasid väikevenelaste
ehk ukrainlaste hõimu. Vastselt asustatud maad olid ürgmetsade- ja
väikejõgederohked ning seepärast ei tekkinud tihedat kooselu ega
võimsaid linnu. Kaubandus ei omandanud enam seda tähtsust,
mis talle kuulus Kiievis. Ainukeseks erandiks oli Novgorod.

Vladimiri tõus. Osastisriigid. Asustuse laialipillatus ei takistanud
siiski uute vürstiriikide tekkimist mitmele poole, nagu Rostovi,
Rjasani, Tveri ja Vladimiri-Suzdali.

Vladimir sai varsti teistest vürstiriikidest tähtsamaks ja XII
sajandi teisel poolel oli ta juba suurvürstiriik, kuhu asus elama
ka mitropoliit Kiievist. Sellega leidis ta üldise tunnustuse teiste
vürstide seas ja XIII sajandil oli Vladimir Venes kultuurielu keskuseks.

Ühiskondlik kord oli uutēs vürstiriikides hoopis teissugusem
kui Kiievis. Asustamise algatus kuulus vürstile, kes oma maa-alale
meelitas elama rahva. Seepärast oli vürst siin mitte ainult valitseja,
vaid ka valitsetava maa peremees. Ta vaatas oma riigile kui
isiklikule eraomandusele, mille ta pärandas oma lastele (mitte
sugulastele, nagu Kiievi riigis) vastavalt nende arvule. Riigi killunemise
tagajärjeks oli, et mõned osastised polnud suuremad harilikust mõisast,
mille vürstid sarnanesid oma seisundilt enam maapidajate kui valit-
setajatega. See osastiskord kestis Kirde-Venemaal XIII-st XV sajandini.

Selle aja vürstide ümber koondus ametiaadel — bojaarid. Nende
haldusse usaldas vürst linnu ja maa-alasid, kus nad kõigusid rahvalt

makse vürstile ja endale. Maad hariv rahvas oli vaba, ja maksukohuslik.

Novgorod. Käsiteldaval ajal oli Suzdali-Vladimiri kõrval teiseks tähtsaks ja omapäraseks keskuseks Novgorod. Ta oli mõiukas linn juba IX sajandil. Novgorodis arenes varakult kaubitsemine. Viimast soodustas eriti linna hea asend suurel kaubateel Soome lahest Mustale merele. Ta asetses ju Volhovi jõe mõlemal kaldal. Ilmiärve lähedal, ning kauples Bütsantsiga, Ojamaaga ja sakslastega. Ka Volga jõgikonna maadega oli ta elavas kaubavahetuses. Ta kaubanduslik läbikäimine tõusis järjekindlalt. Hilisel keskajal kauples Novgorod tähtsamate Hansa linnadega¹. Oli teisigi põhjusi, mis aitasid kaasa Novgorodi mõjuvõimu tõusule ja alahoiule. Ja nimelt: Novgorodi arenemises iseseisvaks ja omapäraseks oli tähtis osa selles, et ta jäi kõrvale vürstide omavahelistest tülidest. Novgorodi riikliku korra omapärasusiks olid lepingud vürstidega ja viimaste valitavus. Lepingud määrasid Novgorodi vahekorra vürstidega. Vürst pidi valitsema linna eestseisja, possadniku kontrolli all, saades kindlat sissetulekut. Vürstil polnud õigust omandada maid ega varasid Novgorodi alal. Kohut võis vürst mõista ainult Novgorodis ja koos possadnikuga. Vürst pidi soodustama Novgorodi kaupmehi. Nii polnud Novgorodi vürstil seda võimu, mis oli vürstidel Vene osastisriikides. Novgorod oli tegelikult vabariik ja vürst ainult valitsev ametnik. Kõik võim oli rahvakoosolekul, vetšel, millest võis osa võtta iga vaba ja iseseisev kodanik. Vetše kutsuti kokku tarbe korral kas vürsti, possadniku või rahva soovil üldise kella häirega. Vetšel valisid kodanikud piiskopi ja possadniku, kes oli Novgorodi esindajaks vürsti ees. Samuti otsustasid nad, keda kutsuda vürstiks. Ka sõja ja rahu üle otsustas vetše. Kõik otsused tehti kas poolt või vastu hääletamisega, kuid läbirääkimisteta. Küsimuste harutamine toimus „isandate nõukogus“, mis oli aristokraatne.

Tähtsamaks ametnikuks oli Novgorodis possadnik. Ta kaitses novgorodlaste huve vürsti ees, oli sõjaväe juhiks ja pidas diplomaatlikke läbirääkimisi. Possadnik valitses seni kuni ta tagandati ja see tähistas alati uue partei mõjulepääsemist linnas. Possadnikuks võis valida iga täisõiguslikku novgorodlast, kuid tegelikult valiti ta kitsast bojaaride ringkonnast.

Novgorodile kuulusid laialdased maad, mis olid jaotatud viiendikkudeks, ja hulk linnu (Pihkva, Laadoga, Irboska jne.). Oma maid ning väikelinnu valitses Novgorod mõõdukalt ja jättis neile iseseisvuse siseasjus.

¹ Novgorodis olid Hansa kaubakontorid.

Tatarlased. Vaevalt olid kujunenud uued Vene vürstiriigid kir- des, kui ilmusid tatarlased. XIII sajandi alul ühendas Kesk-Aasias pealik Temudšin mongolite laialdased suguharud. Siit peale hüüti teda Tšingiskhaaniks (s. o. suurkhaaniks). Kohe asus ta sõjaretkele Põhja-Hiinasse. Vallutanud selle, heitis ta alla Turkestani riigid ja korraldas sõjakäigu Venesse Aasovi mere lähedal, Kalka jõe ääres löödi otsustav lahing (1223). Venelased kaotasid ja nende vürstid langesid võitluses. Tatarlased aga ei läinud enam põhja poole, vaid jätsid maha võidetud ja laastatud maad ning läksid tagasi Kesk-Aasiasse.

Mõne aja pärast ilmusid tatarlased uuesti Batõi (Batu) juhatusel ja purustasid Vene väed 1238. a. Järgemööda sundis Batõi kõiki Vene vürste tunnustama tema ülemvalitsust. Ta asutas nn. Kuldse ordu khaaniriigi, mille pealinnaks sai Volgal Sarai. Vene vürstide osastisriigid jäid püsima, kuid khaan kinnitas vürstid ametisse ise. Vürstid käisid andmas khaanile ustavusvannet Sarais ja khaan nõudis maksud sisse elanikelt oma ametnikkude kaudu. Tatarlaste mõju ei võinud suur olla, sest nad ei jäänud peatuma venelaste hulka metsaladele, kuid siiski oli nende „ike“ halvav, sest tatarlased kurnasid venelasi aineliselt, soodustasid sisetülisid ja vürstide intriige ning eraldasid Venemaa kultuursest Bütsantsist ja Lääne-Euroopast. Nii takistasid nad kindla riikliku korra kujunemist. Tatarlaste „ike“ langes alles XV sajandi lõpul, Ivan III ajal.

Aleksander Nevskij. Tatarlased polnud ainukesed vaenlased, kes ähvardasid Vene vürste nende osastisis. Läänest liikus germaanlaste kolonisatsioonilaine ikka enam ja enam ida poole. Eesti- ja Liivimaalt tulid sakslased ja Soomest rootslased kõige pealt Novgorodi riigi piiridesse. Kuid ei sakslastel ega rootslastel polnud seda õnne, mis tatarlastel. Parajasti enne sakslaste ja rootslaste pealetungi oli pääsenud Novgorodis vürstiks vahva ja tark riigimees Aleksander. Viimane astus edukalt rootslastele vastu ja lõi neid Neeva jõel 1240. Selle lahinguga saavutas ta kuulsuse ja teda hakati kutsuma Aleksander Nevskijks. Paar aastat hiljem lõi ta ka saksa ordurüütleid Peipsi järvel. Mõlemad lahingud on seepärast tähtsad, et nendega pandi piir germaanlaste edasitungimisele idasse. Saanud oma isa surma järel Vene suurvürstiks, oli Aleksander tatarlaste suhtes tagasihoidlik ja alandlik. Ta rändas isegi Kesk-Aasiasse suurkhaani juurde kinnitama oma truudust ja leidis poolehoidu tatarlaste juures.

Kust tuleb otsida slaavlaste algkodu? — Missugune oli slaavlaste esialgne ühiskondlik olustik? Millega seda põhjendame? — Missugused asjaolud soodustasid idaslaavlaste kaubitsemist? — Kuidas toimus Vene riigi loomine? — Kuidas iseloomustaksime esimeste Vene vürstide poliitikat?

— Missuguseks ajaks venestus varjaagide dünastia? — Mis tähtsus oli vene elu seisukohalt venelaste ristiisku siirdumisel? — Miks langes Kiievi riik? — Miks valgus rahvas Kiievi riigist kirdesse? — Miks ei avaldanud soome sugu hõimud venelastele vastupanu? — Millega on seletatav osastiskorra tekkimine? — Mis asjaolud soodustasid Vladimiri tõusu? — Millega on seletatav Novgorodi hoogne kaubanduslik tegevus? — Missugune oli Novgorodi riiklik kord? Millega põhjendame seda? — Missugust mõju avaldas tatari ike venelasile?

B. Poliitilised ja sotsiaalsed olud varasel keskajal.

I. Feodalism.

1. Feodalismi tekkimine ja peajooned.

Feodalismi tekkimine. Juba Lääne-Rooma riigis oli valitsenud viimaseil sajandel majanduselus kriis. Raha oli vähe liikvel, kaubandus soikunud, talupojad sunnismaised ja teoorjuses, linnade keskikihid vaesunud. Suur rahvasterändamine paiskas aga hoopis puruks senise niikuinii nõrga rahvamajanduse. Senine linnakultuur hävis, administratiivne kord nõrgenes, teed jäid hooletusse ja liikumine muutus hädadohtlikuks. Germaanlased, kes polnud arenenud rahamajanduseni, löid rea riike Lääne-Rooma riigi pinnal, milles pääses valitsema nn. naturaalmajandus. Inimesed püüdsid rahuldada oma lihtsaid tarbeid kodus valmistatuga ning äärmisel juhul vahetades saadusi oma naabruses. Raha peaaegu polnudki liikvel, elukutselisi käsitöölisi ja kaupmehi kohati väga harva.

Selliseis oludes ei võinud ka riigid võtta makse oma alamalt rahas, vaid pidid seda nõudma loonus. Et põllusaadusi oli halbade teedega raske vedada kokku kõigist riigiosadest mingisse kindlasse pealinna, siis kujunes kombeks, et kuningad rändasid mööda riiki, resideerides kord ühes, kord teises mõisas. Sealse ümbruskonna elanikud pidid siis ülal pidama kuningat ja tema õukonda.

Omalt poolt ei tasunud ka valitsejad mitmesuguseid töid ja teeneid mitte rahaga, vaid enamasti maaga. Maad oli alguses palju Lääne-Rooma aladel valitsema pääsenud barbaarikuningail. Olid ju langenud nende kätte suured Rooma keisrite mõisad ja mitmesugused segaseis oludes peremeheta jäänud maad. Neist jagasid kuningad suuri mõisu oma aadlikest koosneva kaaskonna liikmeile, et kindlustada nende poolehoidu ja tasuda nende vaprust sõjas. Et uued riigid, näiteks Frangi riik, sageli sõdisid ja kodusõjad polnud haruldased, siis pidid kuningad võrdlemisi palju maid käest ära andma. Eriti ohtrasti tegid seda Karolingid. Et riik omaks küllaldaselt arvul ja hästi varustatud sõjamehi, selleks jagasid kuningad

peamiselt aadlikele maid, kohustades neid sõjateenistusse ilmuma ratsanikena. Teiseks anti suuri maa-alasid kasutamiseks ka kõrge-
maile ametnikele, krahvidele ja hertsogitele palgana nende ameti eest. Kolmandaks kinkisid kuningad suuri maatükke kirikuile ja kloostreile, et vaimulikud palvetaksid nende pattude andeksandmise ja hingeõndsuse pärast. Nii kujunes mitmesuguseist sõjaväelasist, kõrge-
maist ametnikest, kirikuasutisist ja võimukandjaist uus arvukas suur-
maapidajate kiht Rooma ajult säilinud mõisnikkude kõrvale.

Alguses ei näinud kuningad selles hädaohtu oma võimule. Maid ei andnud nad mitte pärisomanduseks, vaid ainult eluaegseks tarvi-

tamiseks. Sellist teenistuse eest saadud maad nimetati esmalt beneficium'iks (s. o. heategu, kink), hiljemini, X sajandist alates feudumiks ehk lääniks (s. o. laenumaaks). Läänisaajat nimetati vasalliks, selle andjat seenioriks. Vasall kohustus teenima kuningat ning olema talle truud. Sellega näisid läänimehed aina kindlustavat kuninga võimu.

Kuid tegelikult kujunesid lood teissuguseks. Kuningad, kes valitsedes pea ainult vasallidele toetusid, muutusid nende heast tahtest olenevaiks. Raskeil ajal oskasid vasallid nõutada kuningalt endile

enam ja enam mitmesuguseid õigusi ja vabadusi. Frangi riigis toimus selline protsess eriti Karl Suure surmale järgnenud segaduste ajastul.

Esimeseks omandasid suurmaapidajad nn. immuniteedi, s. o. neid vabastati mitmesuguseist kohustusist kuningavõimu vastu ning anti neile üle rida riigivõimule kuuluvaid õigusi. Nii ei tarvitsenud nad tasuda makse kuningale, küll aga omasid õigust oma kasuks maksustada teatud ala. Samuti läks nende kätte kohtuvõim ümbruse elanikkude üle.

Teiseks tekkis suurmaapidajail oma sõjavägi, keda nad võisid kasutada oma huvides. Mitmesuguste valitsemisülesannete täitmiseks ja oma õiguste ning maa kaitsemiseks vajasisid kuninga vasallid relvastatud jõudu. Seepärast valisid nad kohaseid oma ümbruse inimesist, siiski peamiselt aadlikest, moodustades neist oma kaaskonna. Kaaskonna liikmeile maksid nad nagu kuningaski palka maaga, läänidega. Nii muutusid kuninga vasallid omakord seeniorideks, kel olid oma allvasallid.

15. joonis. Vasalliks saamine (l'hommage).

Kolmandaks suurendas mõisnikkude tähtsust eriti talupoegade järk-järguline vabaduse kaotamine. Paljud talupojad andsid end alaliste sõdade ja rüüsteretkede pärast vägevate mõisnikkude võimu ja kaitse alla. Nad ütlesid endid lahti maast ja andsid selle vormiliselt üle mõisnikule. Mõisnik andis neile põllud kasutamiseks tagasi ning omalt poolt uut maad lisakski. Selle eest pidid talupojad aga tegema tegu mõisa põllul ja tooma mitmesuguseid andameid. Teised talupojad andsid oma vabaduse ära, et pääseda vabade meeste kohta käivast sagedast väeteenistuskohustisest. Kolmandad sattusid võlgade pärast mõisnikkude võimu alla ning kaotasid õiguse vabalt liikuda ja oma varaga heaksarvamise järgi toimida. Neljandad, liikmeterikaste taluperede pojad, kel polnud kodunt muud loota, astusid mõisniku juurde teenistusse maatüki eest. Alguses polnud mõisaga seotud talupoegade seisund just halb, kuid mida kindlamaks muutus mõisnikkude seisund keskajate suhtes, seda omavõlilisemalt ja nõudlikumalt hakkasid nad kohtlema talupoegi.

Neljandaks tähtsaks teguriks suurmaaomanikkude võimu kujunemisel oli läänide pärandatavaks muutumine. Ka see võimaldus kuningavõimu kasvava nõrgenemise läbi. Kui kuningas oma vasallide läänid pärandatavaks oli muutnud, siis andis see allvasallidele aluse nõuda ka oma läänide pärandatavaks muutmist. Seniorid, kelle võim toetus vasallide omale, pidid täitma seda nõuet.

Nii kujunes Euroopas tugevate ja ühtlaste riikide asemele hulk väikesi mõisriike, mille valitsejad talitasid pea täiesti iseseisvalt, mõistes kohut, andes hiljemini isegi seadusi ja lüües raha ning sõdades ja makse võttes oma huvides.

Feodalismi peajooned. Feodalismi all mõistetakse ühelt poolt teatud sotsiaal-poliitilist korda ning teisalt ajajärku, mil see kord oli võimul. Lääne-Euroopas oli feodalismi õitseajaks X sajandist XII sajandi teise pooleni.

Feodalismi poliitilist külge iseloomustab riigi jagunemine väikesteks valitsemisaladeks, milles vähese kuningavõimu kõrval oli suur võim suurmaaomanikel, kes olid üksteisest astmelises sõltumuses.

Sotsiaalsest küljest on feodalismile iseloomustav, et maad ei olnud nende pidajate täieliseks omanduseks, vaid ainult kasutada. Mõisnikud kasutasid maid läänidena, mille eest olid kohustatud teenima sõjaväes ja seniori maade valitsemisest ja kohtumõistmisest osa võtma. Ka talupoegade käes olid maad ainult kasutamiseks, kuid tasu eest. Seejuures olid talupojad täielises sõltumuses mõisnikest.

Feodalismil oli oma häid ja halbu külgi. Tema suurimaks paheks oli riigi ühtluse hävitamine. Ühine riiklik kord läks kaduma, sest feo-

daalid võisid anda igäuks oma eriseadusi. Ka võisid nad neid tõlgendada ja nende järgi kohut mõista väga omavoliliselt. Selle all kannatas eriti igasuguse mõjuta talupoegadeklass. Kauplemise tegid raskeks maad ülitihedalt lõikavad tollipiirid. Riigi siserahule olid hädaohtlikud seenioride sagedad omavahelised sõjad. Kuningas, kelle tegelik võim oli väga väike, ei suutnud sundida neid rahule. Ka oli tal raske saada kogu maad kokku mingiks üleriiklikuks ettevõtteks.

Nende pahede kõrval omas feodalism ka mõningaid häid külgi. Isiku väärtus, mida ainuvalitsuslikus Rooma riigis väga vähe arvestati, tõusis jälle, kuigi ainult aadli juures. Oma maid

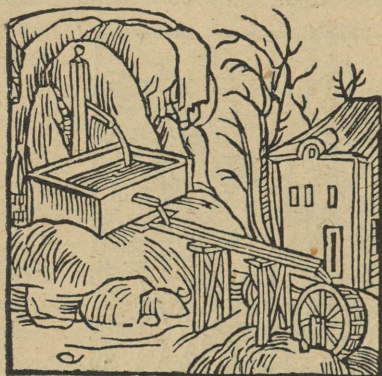
16. joonis. Talupojad künnist toomas.

omal käel valitsev seenior õppis endale lootma ja vapper olema. Ka vasallel oli seeniori kõrval õigusi. Seenior, kes teatud määral olnes oma relvastatud vasallist, pidi uute seaduste andmisel ja kohustuste määramisel küsima neilt nõusolekut. Siit kasvas välja põhimõte, mille järgi valitsus peab arvestama oma alamate tahtmist neid puutuvais korraldusis ja seadusis.

Seeniori ja vasalli vaherkord. Nagu eespool nägime, jäi kuninga võim feodalismi ajal õige nõrgaks. Ta oli samasugune seenior nagu paljud teisedki, ainult esimene omasuguste hulgas (primus inter pares). Vahel oli mõnel suurvasallil rohkem tegelikku võimu kui kuningal. Kuninga võimu jõuetus sõltus suurel määral asjaolust, et allvasallid olid otseselt sõltuvad mitte kuningast, vaid oma seeniorist.

Vasalliks saamine toimus kõigis feodaalriiges piduliku tseremooniaga. Tulevane vasall ilmus tulevase seeniori juurde,

laskus põlvili ja andes oma käed seeniori kätte, töotas saada viimase inimeseks, s. o. teenriks. Sellist toimingut nimetati l'homme a g'e'iks (l'homme — prantsuse k. inimene). Selle järel vandus vasall seeniorile truudust, pannes käe piiblile või mõnele reliikviale. Tasuks ustavusvande eest sai vasall omale kasutamiseks lääni. Selle üleandmise märgiks andis seenior vasallile mingi sümboolse eseme, näit. sõrmuse, kinda, õlekõrre, oda, või, kui vasall oli vaimulik, sau ja m. Sellist ametissepühitsemist nimetati investituuriks. Lääniks võis olla peale maa ka iga teine sissetulekut andev ese või õigus.

17. joonis. Vesiveski.

Vasallid ei saanud omale maid muidugi tasuta, vaid pidid selle eest kandma teatud kohustisi. Kõige pealt, nagu juba feodalismi tekkimisest kõneldes nägime, võlgnesid nad seeniorile väeteenistust. Sõjaretkil pidi vasall ratsa ja hästi relvastatult saatma oma isandat ning tooma kaasa teatud hulga jalamehi. Viimaste arv ja sunduslike teenistuspäevade arv olenes lääni suuruselt. Harilikult ei tõusnud teenistuspäevade arv üle 40 päeva aastas. Kui seenior tahtis pidada vasalli teenistuses üle määratud aja, siis pidi ta maksma selle eest eritasu. Vasalli loss kuulus sõja korral seeniori kasutusse ning see võis sinna asetada oma vägesid. Seeniori vangistuse puhul pidid vasallid maksma lunaraha. Ka mõningaid muid rahalisi kohustisi oli vasallidel seeniori vastu. Nad pidid andma kaasavara läänihärra vanema tütre meheleminekul, korraldama ta vanema poja rüütliklõõmise pidustuse omal kulul ning toetama seeniori rahaga selle ristsõtta minekul. Selle kõrval oli ta kohustatud igal ajal vastu võtma ja ülal pidama seeniori ning selle saatkonda ja osa võtma seeniori kotas toimivaist nõupidamisist ja kohtuistungest. Tavaliselt kogunesid vasallid seeniori kotta nõupidamisele lihavõtteks, suvistepühadeks ja jõuluks. Neil istungeil arutati m. s. ka vasallidevahelisi tüliasi.

Muidugi oli ka seenioril kohustisi vasalli suhtes. Ta pidi kaitsema vasalli igasuguste vaenlaste vastu, ta ei tohtinud meelevaldselt suurendada vasalli kohustisi ega ära võtta temalt lääni või feudumit, kui vasall ei andnud selleks põhjust truudusetuse või sõnamurdmisega.

Läänimaades omasid vasallid pea piiramatut võimu. Seniõri surma puhul pidid nad aga kinnitama oma truudust uuele isandale uue vasallivandega. Vasalli surma puhul anti lään edasi ta pojale või mõnele lähemale sugulasele.

2. Mõisriigi majapidamine.

Mõisriigi majapidamine. Mõisa maa-ala jagunes kahte ossa. Esi-meseks oli mõisamaa sõra kitsamas mõttes, s. o. härra oma maa, mida ta haris teoliste abil. Selle keskel asetses mõisaomaniku elamu, harilikult müüri ja kraaviga piiratud loss. Teise osa moodus-tas külamaa, mis kuulus tavaliselt umbes 15—20 perele. Mõisniku enda käes oli harilikult ainult väike osa kogu maast, enamik oli talunik-kude kasutada, kes pidid tegema mõisa tegu ja tooma andameid.

Mõisade ja talude põllud ei olnud ühes krundis, vaid aset-sesid mitmele poole laialipillatult üksteise kõrval. Sageli ei olnud ka kogu mõisriigi maa ühes tükis, vaid osa temast asetses keset teiste mõisriikide alasid. Pärast viljakoristamist tarvitati sügi-sel põlde ühiseks karjamaaks, kus käisid nii talunikude kui ka mõisnikkude loomad. Saraskondliku korra tõttu pidid talupojad ja mõisnik teatud põldudekomplektil pidama ühist külvikorda, sest ainult siis võidi vilja samal ajal lõigata ja koristada. Teissugusel juhul oleks jäänud mõne põllu vili karja tallata.

Põllutööinventar oli väga primitiivne. Karl Suure mõi-sus oli kogu mõisa peale harilikult ainult üks hobune. Sahku ja äk-keid ei kasutatud üldse veel tema mõisus, vaid seal hariti maad labidate ja kirkadega. Hiljemini muutusid küll põllutööriistad pare-maks, kuid isegi XI sajandil kaevasid inimesed mõnel pool käsitsi põlde, kuigi tavaliselt künti seda härgade ja hobustega.

Ainult väike osa Lääne-Euroopa pinnast oli feodalismi ajal haritud. Enamikku katsid hiiglametsad. Metsi, vesi ja karjamaid või-sid talunikud esmalt kasutada ühiselt mõisnikkudega jahiks, kalastuseks, tarbepuude ja kütte hankimiseks ning karjatamiseks. Varsti aga tunnistasid suurnikud metsad ja veed oma eraomanduseks ning hakkasid talupoegadele tegema mitmesuguseid takistusi nende kasutamisel. Jaht ja kalastamine keelati talupoegadel üldse, puid raiuda, hagu teha ja metsa karjamaaks tarvitada tohtisid nad ainult teatud kohal ja teatud tingimustel. Hiljemini hakkasid mõisnikud selle eest ka tasu nõudma.

Põllunduse kõrval oli mõisriigi majanduses tähtsal kohal karja-pidamine. Kasvatati mitmesuguseid koduloomi, Lääne-Euroopas eriti palju sigu ja lambaid. Hobuseid oli aga väga vähe. Karjadele

olid suureks hädahuks mitmesugused metsloomad, eriti aga sagedad sõjad ja rüüsteretked. Palju loomi tapeti siis metsikult või rööviti elusatena. Seepärast võttis Clermonti kirikukogu XI sajandi

18. joonis. Poitiers' loss XIV s. Stseen külaelust.

lõpul otsuse vastu, mille järgi pidi koduloomade suhtes valitsema „jumala rahu“ kõigil nädalapäevil.

Käsitöö ei olnud feodalismi ajal kuigi arenenud. Valitses kinnine kodumajapidamine, mõisnikud püüdsid ajada läbi oma talupoegade andamite ja tööga. Ka vajalikud käsitööd jäeti enamasti talu-

meeste teha. Ainult harva leidis mõisus elukutselisi käsitöölisi¹, keda sageli siis paljud naaberseenioridki oma tööle tahtsid.

Kauplemine oli mõisriigi majapidamise seisukohalt tähtsusetu, sest rändavad kaupmehed ei levitanud tähtsaid majatarbeid, vaid ainult luksus- ja ehteasju. Ka ilmusid nad oma kaupadega kaunis harval.

Talupojad feodalismi ajal. Feodalismi ajal jagunes Euroopa seltskond kolmeks seisuseks: vaimulikeks, rüütlikeks ja talupoegadeks. Uhiskondlikult seisis kõige alamal neist talupojad. Talupojad elasid sunnismaistena, s. o. maa külge kinnitatult, ilma liikumisvabaduseta. Nad allusid mõisnikele, kellele pidid tegu tegema ja maksu maksma peamiselt loonus.

Talupoegi oli kaht liiki: villaanid ja servid. Villaanide elu oli kergem kui servide oma. Nende rendimaksud ja teopäevad olid kindlaks määratud ning mõisnik ei võinud omavoliliselt suurendada koormusi. Servid sarnanesid õiguslikult enam rooma orjadega. Nad pidid nii palju teol käima ja makse maksma kui mõisnik aga nõudis. Ometi ei olnud nad siiski kohustatud isiklikult mõisas töötama, vaid võisid saata sinna oma perekonnaliikmeid või sulaseid.

Peamiseks talupoegade kohustiseks oli teolkäimine. Eeskätt seisis see mõisa põldude harimises ja karja eest hoolitsemises. Aga selle kõrval pidid nad sooritama muidki töid. Nende hooleks olid puuraimine, ehitustööd, teede ja sildade parandus, viljavedu jne. Talunaised pidid ilmuma mõisa ketrama ja kangast kuduma, talupojad lihtsamaid majariistu erakordselt valmistama, õlut ja viina tegema jne. Kui mõni talupoeg oskas eriti mingit käsitööd, mida üldiselt hästi ei tuntud, siis nõudis mõisnik temalt sellekohast tegu ja vähendas harilikkude põllutööpäevade hulka.

Peale teo pidid talupojad maksma mõisnikule ka loonus. Teatud aegadel pidid nad vedama mõisa vilja ning mitmesuguseid andameid. Näiteks pidid nad viima maarjapäevaks põrsaid, jõuluks kanu ja lihavõtteks mune ja tallesid. Edasi pidid talupojad maksma mõisnikule kord aastas pearaha.

Maksu tööjõu kaotamise eest nõuti talupoegadelt ka siis, kui talumehe tütar läks mehele teise mõisa.

Kui serv suri otsese järeletulijata, siis langes kogu ta vara mõisnikule. See andis küll talu või maja kasutamise surnu sugulastele harilikult edasi, kuid suure tasu eest (näit. mõned paremad loomad või riided).

Selle kõrval sai mõisnik talupoegadelt veel muidki sissetulekuid. Nimelt olid talupojad kohustatud jahvatama oma vilja mõisa

¹ Esimeseks elukutseliseks käsitööliseks oli sepp, kellele järgnesid teised, näit. puusepp, müürsepp, rätsep jne.

veskis, küpsetama leiba mõisa leivaahjus, pruulima õlut mõisa tõrres j. m. sarnast. Kõige selle eest nõudis mõisnik muidugi erimaksu. Mõisnik võis võtta maksu isegi teedel, sildadel ja jõgedel sõitmise eest. Ka läks sissetulek kohtulõivudest mõisnikule.

Talupoegade töö järele valvas nn. villikus, kes ka muidu juhtis mõisa majandust. Villikus valiti talupoegade seast. Tema palgaks oli maa ja osa neist maksudest, mis ta kogus talupoegadelt mõisale. Hiljemini muutus villikuse amet pärandatavaks ja senior ei saanud seda temalt võtta, nagu ta vasallilt ei võinud võtta nende maad.

19. joonis. Rüütliks löömine.

Mõisnikel, nagu öeldud, oli talupoegade üle k o h t u õ i g u s. Servidel ja villaanidel polnud ühtki kõrgemat asutist, mis oleks neid kaitsenud vasallide omavoli vastu. Mõisnikud toimisid sageli väga karmilt ja ebainimlikult talurahva suhtes.

Ometi seadis mõisnikkude omakasupüüdlikkus nende ülekohtule piirid. Et mõis vajab tingimata talupoegade tööd, siis ei tohtinud mõisnikud talupoegi maksujõuetuks teha. Seepärast pidasid mõisnikud harilikult kinni kord maksma hakanud koormiste normidest ega suurendanud neid üleliia.

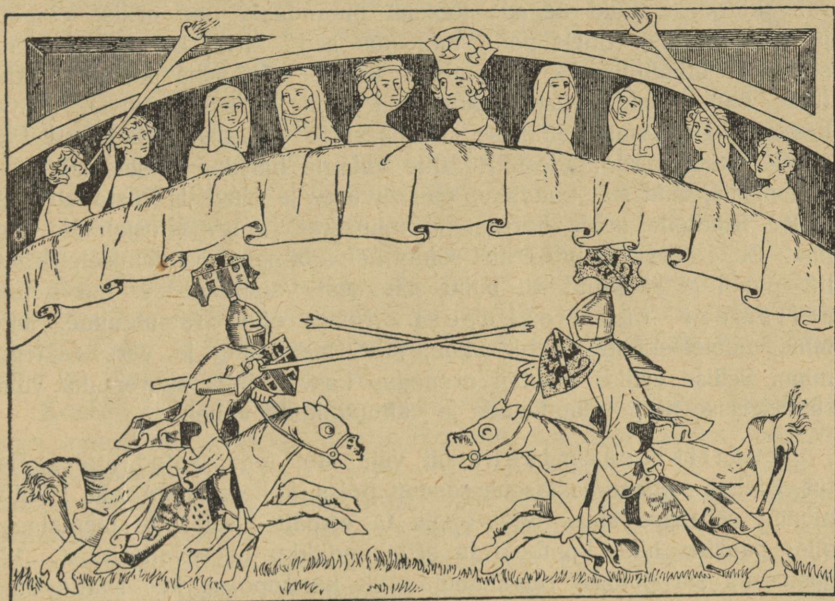
Üldiselt oli talurahva põli siiski väga vaevaline. Kestvad sõjad laastasid eriti kaitsetuid talusid. Taudid ja ikaldusaastad suurendasid viletsust ja vähendasid elanikkude arvu. Näljahädad olid sagedad. Nende ajal toitsid paljud end raibetega ja juurtega. Isegi inimeselihasöömist tuli ette. Kaevati kas haudadest laipu või tapeti isegi elusaid inimesi.

Ka rahva kultuuriline tase oli väga madal. See oli tingitud kogu valitsevast feodaalkorrast.

3. Rüütliseisus.

Rüütliseisus. Kõik suurmaomanikud, kes olid seotud feodaalse väeteenistuskohustisega, moodustasid erilise rahvakihi, rüütliseisuse. Rüütliseisuse liikmeil sai kombeks lisada oma ristinime juurde veel kohanimi ning tarvitada välise sugukonnatunnusena vappi¹.

XII sajandini elas rüütlite enamik süngeis puulossides, kuid siit peale said ülekaalu kivilossid. Lossid ehitati loomuliku kaitse otstarbel harilikult mäenõlvale või künkale. Võimaluse

20. joonis. Turniir.

korrall valiti selline koht, kus jõgi või muu veekogu kaitset mõningaid künkakülgi. Täienduseks kaevati veel sügavad kraavid. Teisal, kus ei olnud võimalik kasutada looduslikke veekogusid, kaevati kraavid ümber kogu kindluse. Kraavide taga olid kõrged müürid, millest ulatusid ette ja kõrgemale välja mitmesugused kaitsetornid. Müüris oli värav, mida kraavide taguse alaga ühendas tõstesild. Lossihoones leidis hulk mitmesuguseid ruume — küll harilikke eluruume, küll koosolekusaale. Lossi all asetsesid keldrid, milles hoiti sõjamoona ja toidu-

¹ Ka lisati ristinime juurde prantsuse keeles de, inglise keeles of ja saksa keeles von.

tagavara, aga ka vange. Lossiõues, sageli aga peatorni all oli suur kaev, mille veest pidi jätkuma lossi püramise korral.

Rüütlikeisuse tähtsaimaks ülesandeks oli sõjapidamine. Relvadeks tarvitati eeskätt oda ja mõõka, kaitseks raudrõivast ja kiivrit. Suurimaks rüütlikeisuse lõbustuseks olid sõjamängud — turniirid. Siin mõõtsid rüütliid oma sõduriosavust võideldes kas kahekaupa või kahes salgas suure pealtvaatajaskonna ees.

Alul ei erinenud rüütlikeisus kultuuriliselt palju muist rahvakihtidest, kuid aegade jooksul omandasid nad erilise elustiili ja mõtlemisviisi. Ühelt poolt mõjustas seda kirik, kes püüdis teha sõjamehi inimlikumaks, rakendada nende võitlusihä kiriku teenistusse, panna neid kaitsema nõrku ja naisi. Teisalt mõjustas rüütliid kasvav lugupidamine inimese kehalisest ja vaimsest painduvusest ja siinse maailma rõõmudest. Rüütlike vaimne haridus ei seisnud mitte teadmistes, vaid seltskondlikus painduvuses ja eluviisis vastavalt oma ajale. Rüütlikele sobis harrastada muusikat ja armastuslaulude loomist. Selle kõrval pandi erilist rõhku kehavõimete arendamisele. Rüütlike puhul ei räägitud nii palju seitsmest vabateadusest kui nende seitsmest rüütliõskusest. Need olid: ratsutamine, ujumine, noolelaskmine, vehklemine, jaht, malemäng ja värsside tegemine. Sellise erilise elustiili arenedes kasvas ikka suuremaks vahe rüütlikeisuse ning talupoegade ja vaimulikkude vahel.

Rüütlikeks saamiseks oli vaja läbi teha teatud ettevalmistus. Umbes seitsme-aastasena saadeti poiss, kellest taheti teha rüütliid, mõnda võõrasse lossi. Seal õppis ta esmalt lossiproua teenistuses olles paažina häid kombeid ja seltskondlikku enesevalitsemist. 14-aastasena sai paažist relvakandja ehk kannupoiss, kes saatis oma isandat nii sõjas kui ka jahil ja turniiril. Sageli läks relvakandja 18- või 19-aastasena rändama, et teha väljas maailmas mõnd kuulsat tegu. 21. eluaastal saabus ta rüütlikeisuslöömine. See toimus (vanema rüütli poolt) kas käega või mõõgaga pärast seda kui noor rüütliid oli töötanud olla vahva ja kokkumatu hädaohtudes, võidelda usu eest, kaitsema nõrku ja austada naisi.

Kuidas tekkis feodalism? — Missugustel põhjustel kaotasid talupojad oma vabaduse? — Missugused on feodalismi peajooned? — Missugune oli seeniori ja vasalli vahekord? — Missugused on keskaja mõisamajanduse iseloomujooned? — Mis mõistetakse talupoegade sunnismaisuse all? — Mille poolest villaanid erinevad servidest? — Missugused olid mõisniku sissetulekud? — Kes kuulusid rüütlikeisusse? — Missugustesse osadesse jagunes rüütliid ja missugused ruumid seal leidusid? — Miks ehitati kaev sageli peatorni alla? — Milles väljendus rüütlikeisuse kultuuriline erinevus teistest seisustest?

II. Saksa rahva Püha Rooma riik ja paavstivõimu tõus.

1. Otto I. Keisrivõimu kasvamine.

Viimsed Karolingid Saksamaal. Saksamaal valitsesid Karl Suure järglased 911. aastani. Tähtsaimaks sündmuseks sel ajajärgul oli slaavi tõugu rahvaga Suurmääri riigi tekkimine. Uus riik haaras enda alla Määri- ja Böömimaa. Samuti tekkis Tisza ja Doonau orus soome-ugri tõugu madjarite Ungari riik. Slaavlased ja ungarlased muutusid riigile kardetavaiks vaenlasiks. Nõrgad Karolingid ise kutsuvad maale madjarid abiks slaavi suguharude vastu, kuid saavad neist hiljemini omale kardetavad vaenlased. Peale selle tegid riigile alalist tüli normannid ehk viikingid.

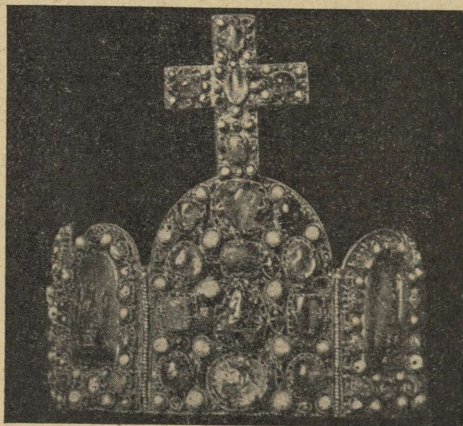
Sisepoliitilises elus oli olulisemaks jooneks võimu järk-järguline libisemine kuningate käest. Üksikud hertsogkonnad kasvasid eriti suurteks, võim neis muutus pärandatavaks. Saksi, Frangi, Švaabi, Baieri ja Lotringi hertsogkonnad muutusid pea täiesti iseseisvaiks. Nende iseseisvustumisele aitasid kaasa erinevused mitmesuguste saksa suguharude vahel. Kirikuvürstidest kasvas võim eriti Mainzi, Trieri ja Kölni peapiiskopil. Nende võimukandjate kätte läks nüüd ka kuningavalimise õigus.

Konrad I. Saksi dünastia algus. 911. a. suri viimne Karolingi sugu kuningas Ludvig Laps. Troonile sai nüüd kiriku toetusel Frangi hertsog Konrad I (911—918). Asjatud olid ka Konrad I katsed ühendada kogu Ida-Frangi riiki oma valitsuse alla. Kõige isemeelsemaks vastaseks oli talle Saksi hertsog Heinrich, kes mingil tingimusel ei paindunud kesk võimu ees. Surivoodil soovitas Konrad I oma järeletulijaks just oma vaenlast Saksi hertsogit Heinrichi. Saksi hertsogil olid kasutada suured sõjalised jõud, mille tõttu tema võis end riigis kõige paremini maksma panna. Heinrich saabki omale krooni ning see jääb tema soo kätte üle saja aasta (919—1024). Heinrich I (919—936) hoolitses riigi hüveolu eest, ehitades kantse ja linnu ning — mis peaasi — lõi tagasi tookordsed riigi tugevamad vaenlased madjarid ning võitis slaavlasti.

Otto I sisepoliitika. Kõige silmapaistvam Saksi sugu valitseja oli Heinrich I poeg Otto I (936—973), kes veel kindlamini ühendas üksikud iseseisvust taotlevad hertsogkonnad, hiilgavalt tagasi lõi välisvaenlased ning lõpuks vaimulikkonnaga häid suhteid luues uuesti jalule seadis keisririigi.

Otto I valitsusajast kuulub esimene pool sisemiste mässude mahasurumisele. Üksikud hertsogkonnad ei jätnud veel ikka iseseisvuspüüdeid. Seniste tõrksate hertsogite asemele seadis Otto I nüüd oma

sugulased, kes seega muutusid ka kuningast sõltuvaks. Kuid ka veel nüüd ei olnud Otto kindel vastuhakkamiste eest. Selles võitluses riigi ühtluse eest leidis Otto toetajaid vaimulikkonnas. Kirik oli ikka üksikute hertsogkondade erihuvide vastaselt kaitsenud riigiühtluse mõtet. Seepärast käisid kirik ja riik käsikäes. Otto I jagas piiskoppidele ja kirikutele suuri maa-alasid ning sai ühes sellega omale õiguse ametisse panna piiskoppe. Vaimulikkude võimu suurendamine ei võinud muutuda riigile kardetavaks, sest nad surid pärijateta ning läänimaad langesid tagasi jällegi kunin-

21. joonis. Rooma-Saksa keisrikroon. Valmistatud kullast, kalliskividest ja pärlidest.

gale, kes niiviisi alati võis ametisse seada oma pooldajaid. Ka olid vaimulikud kuningale toeks oma suurema hariduse tõttu. Neist said paremad ja paindumamad riigiametnikud kui seda olid hertsogid. Otto I jagas neile ka tolli, turu ja rahalöömise õigusi. Nende õiguste ja läänide eest kandsid aga vaimulikud sõjalisi ja poliitilisi kohustisi nagu ilmlikudki feodaalhärrad. Ka vaimulikud muutusid läänhärradeks ja kirik astus keskaegsesse feodaalsüsteemi. Nii kirikule toetudes läks Otto I-l korda kindlustada kuningavõimu paremini kui kellelgi enne teda Saksamaal. Kuningas oli õiguse ja rahu kaitseja ning juht sõja puhul. Kuningas valitses riigivaranduste üle, temale kuulusid raha, mõõtude, tolli ja turu õigused, mida ta jagas oma äranägemise järgi.

Otto I välispoliitika. Ka välispoliitiliselt olid Otto I-l riigi kindlustamisel suured teened. Nüüd oli ta võim tugev küllalt, et panna seda maksma ka väljaspool riigi piire. Võiduka sõja järel alistatas

ta slaavi tõugu vendid Elbe ja Oderi mail. Ka riigi ohtlikumaid vaenlasi madjareid õnnestus Otto I-l lõplikult lüüa. Madjarid ei julgenud nüüd enam ette võtta retki sakslaste maa-aladele, muutusid aegamööda paigalpäisivaks rahvaks Doonau ja Tisza orgudes, kristianiseerusid ja sattusid seetõttu Lääne-Euroopa kultuuri mõjupiirkonda.

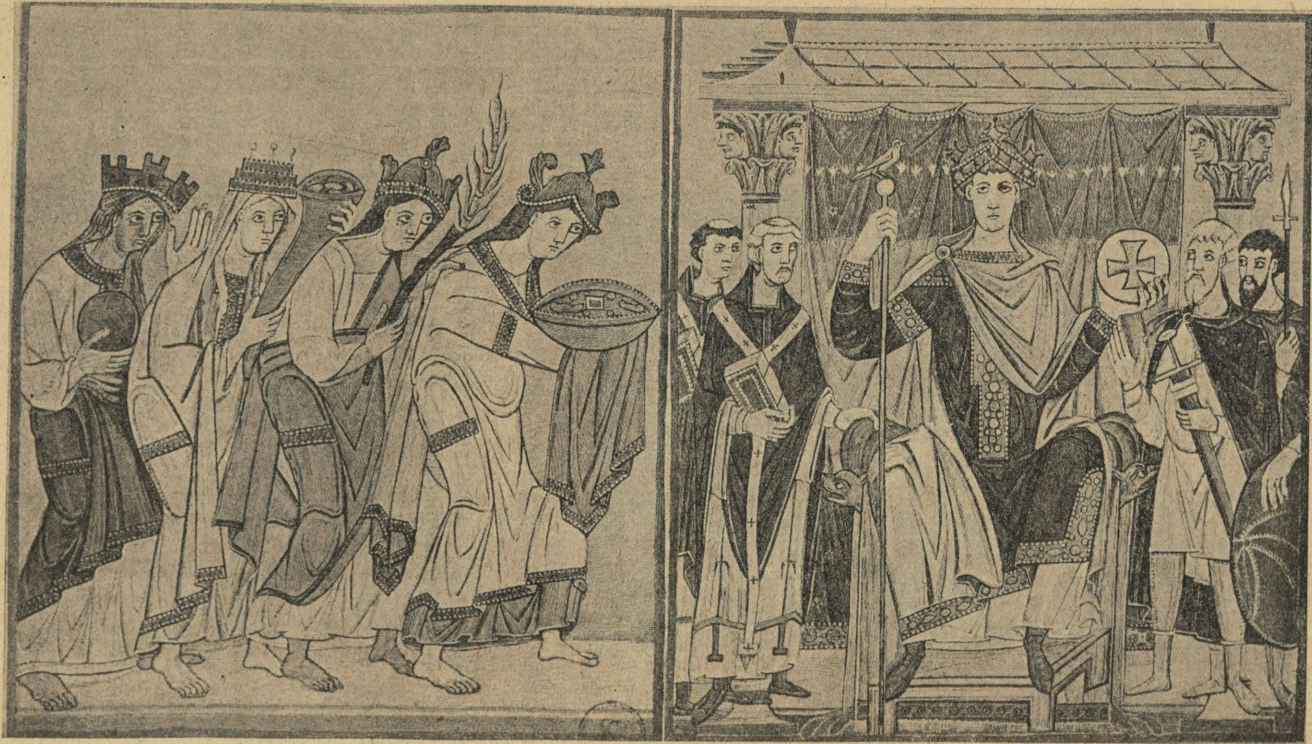
Selle hiilgava välispoliitika kõrval pidi aga Otto alati valvel olema riigi siseasjade pärast. Tehes piiskoppidest omale paindlikud feodaalhärrad ning saades investituuriõiguse nende suhtes, oli ta küll nende abil murdnud ilmlikkude hertsogite võimu, kuid et alaliseks kindlustada omale vaimulikkonna kuulekust, oli tal tarvis alistada ka veel Rooma paavsti.

Vägeva paavsti Nikolaus I valitsuse järel hakkas ka paavsti võim feodaalsüsteemi teostamise tõttu langema, nagu kuninga võimigi suuremas osas Lääne-Euroopas. Paavstid jagasid maid nagu ilmlikudki, kusjuures ta vasallid vallutasid Püha Peetruse järje lõplikult, tõstes paavstiks oma sugulasi ning pooldajaid. Seetõttu elas Rooma alalistes segadustes. Paavstitroon käis ühe partei käest teise kätte, sinna tõusid ilmliku meelsusega mehed, kelle vaimne tase madal, ning kord tõsteti paavstiks koguni alaealine laps. Kõik see tegi seisukorra Roomas ja ka Itaalias ebakindlaks. Öeldut süvendasid veel tülid Itaalia hertsogite vahel kuningakrooni pärast.

Kasutades neid segadusi läks Otto I Rooma ning laskis end paavstil 962. a. kroonida keisriks. Otto oli lubanud jälle jalule seada paavstivõimu ning muretseda tagasi kadumaläinud Püha Peetruse trooni maad ja varandused, kuid ta nõudis, et paavste ei pühitsetaks ameisse ilma et nad oleksid vandunud kuulekust keisrile.

Sellest ajast saadik sooritasid enamasti kõik Saksa kuningad nelja sajandi jooksul teekonna üle Alpide, et lasta end Roomas paavstil kroonida keisriks. Otto oli olnud vägevaim valitseja pärast Karl Suurt ja juba ta eluajal nimetati teda Suureks. Ta suri 973. a.

Saksi dünastia viimased keisrid. Otto I Suure järglaseks oli tema poeg Otto II, kes astus troonile kohe isa surma-aastal. Ta võitles edukalt samade põhimõtete eest, mis olid ta isalgi. Otto II suri varakult, juba a. 983. Tema järglaseks sai ta alles kolmeaastane poeg Otto III (983—1002). Saades täiskasvanuks, võttis ka tema omaks isa ja vanaisa sihid, kuid elava fantaasiaga noormehel võtsid need veel suurejoonelisema ja kindlama kaju. Otto III unistuseks oli jälle jalule seada maailmariiki tema avarates piirides, nagu kunagi antiikmaailma hiilgepäevil. Kogu ta tähelepanu oli pühendatud Itaaliale, kuna Saksamaa jäi unustusse. Otto III ei suutnud saavutada mingisuguseid kindlaid tagajärgi, sest ta suri

22. joonis. Otto III võtab vastu rahvaste esindajaid. Keiser istub troonil romaani-bütsantsi uhkes rõivastises. Tema kõrval kaks ilmlikku ja väimulikku feodaali. Vasemal Rooma, Gallia, Germaania ja Slaavia toovad alandlikult lõivu keisrile.

ootamatult 22-aastasena 1002. a. Saksa kuningate Itaalia poliitikal olid halvad tulemused: hertsogite, vürstide, piiskoppide jt. võim kasvas Saksamaal, mille tagajärjel tõkestus nii riigi kui ka kogu rahva loomulik areng.

Kuidas iseloomustada viimaste Karolingide aega Saksamaal? — Missugune oli Otto I võimu rajamise süsteem? — Missuguseid tagajärgi saavutas Otto I välispoliitikas? — Miks valitsesid Itaalias segased olud? — Miks nimetatakse Otto I riiki Saksa rahva Pühaks Rooma riigiks? — Missuguseid välispoliitilisi sihte taotles Otto III? — Kuidas mõjus Saksa valitsejate Itaalia poliitika Saksamaa arengule?

2. Võitlus investituuri pärast.

Frangi dünastia algus. Suurte teenetega Saksi soo järel astus Saksa troonile Frangi sugu. 1024. a. valiti Saksa kuningaks Konrad II. Konrad oli energiline valitseja, kel oli edu nii sise- kui välispoliitikas.

Konradile järgnes Saksa riigi troonil tema poeg Heinrich III (1039—1056), kes oli sama teovõimas valitseja. Siseriigis tuli tal maha suruda mässe ja välissõdu pidada riigi idapiiril elavate rahvastega, vendide, tšehhide ja madjaritega. Kirikupoliitikat juhtis ta väga osavalt. Kasutades ära segadusi Rooma paavsti valimisel, tõstis ta paavstitroonile ühe saksa piiskopi. Heinrich III ajal allus kirik täiesti riigivõimule ja paavstid sattusid täielisse sõltumusse keisrist. Hiljemini, kui kiriku vaimne iseteadvus kasvas ja kirikuelu reformeerus, kutsus see välja meeleheitliku võitluse nende kahe võimu vahel.

Kirikuvõimu kasvamise. Cluny reformipüüded. Kirik elas üle selie langusajajärgu, mille tõi kaasa feodaalsüsteem, ja hakkas jälle tugevnema.

Paavstitroonile tulid energilised, teovõimsad isikud, kel kirikuvõimu tõstmine südamel. Saksa rahva Püha Rooma riik, saades (1056) nüüd oma valitsejaks Heinrich III alaealise poja Heinrich IV, ei suutnud sellele jõulisele pealetungile vastu panna. Kiriku sisemise parandamise ja kirikuvõimu tõstmise ideed olid saanud oma alguse X sajandil Cluny kloostriis, Prantsusmaal, tärkavast liikumisest. See reformide nõudmine levis peagi mujale, sest pahed olid haaranud kogu Euroopa kirikuelu. Valjudest reegleist, mis Püha Benedictus püstitanud, ei peetud kloostreis enam kinni, mungad elasid kerglast ilmlikku elu. Kuid Cluny mungad ei piirdunud mitte ainult kloostrielu reformimisega, vaid tahtsid koguni kaasa tõmmata meeleparandamisele kogu seltskonda, kus pind neil viletsusaegadel sagedate ikaldusaastate, nälja, laastavate taudide, võimumeeste alaliste tülide ja kardetud 1000. a. lähenemise tõttu oli väga kobe. Kindlat kloostrireeglite pidamist ei nõuta mitte ainult munkadelt, vaid kõigilt

preestreitl, eriti toonitati tsõlibaadivande pidamist. Vallaspõlvega taheti teha preestreile võimatuks siduda end ilmliku eluga. Maisest armastusest ja perekonna toitmise muredest vabanenud vaimulikke arvati koondavat kõik oma hool ja ind kirikuelu edendamisele.

Et tõsta ka ilmliku seltskonna kõlbluse taset, nõudis prantsuse kirik clunylaste õhutusel raskete karistuste ähvardusel jumalarahu pidamist suurtel pühadel, paastuaegadel ja teatud nädalapäevil (kolmapäeva õhtust esmaspäeva hommikuni).

Tähtsaimaks clunylaste nõudeks aga oli kiriku sõltumatus ilmlikust võimust. Oma kloostrid andsid nad otsekohe paavsti meelevalda alla, möödudes isegi piiskoppidest, kõnelemata ilmlikest valitsejaist. Alatakse võitlust ilmlikkude investituuriõiguse vastu. Vaimulik võim pidavat valitsema ilmliku üle nagu pea keha üle. Vaimulik võim olevat ülev ja puhas, ilmlik aga madal ja maine. Kirik pidavat vabastama end selle endast madalama ülemvalituse alt.

Samuti püüti valjusti keelata vaimulikkude ametite ja võimu müüki — simooniat. Vaimulikke ameteid pidi jagatama kõige paremale, valitumale.

Gregor VII. Reformiliikumise etteotsa tõusis 1073. a. paavstiks saades Gregor VII. Ta oli Toscana talupoja poeg, kes oma heade vaimuannete ja tahtejõu tõttu oli tõusnud paavsti nõunikuks ning juhtinud sellena juba enne paavstiks saamist kirikupoliitikat. Selle erakordselt võimuahne ja teovõimsa paavsti sihiks ei olnud mitte ainult kiriku sisemine reformimine, vaid palju enam veel kiriku väline suurus. Gregor VII tõekspidamiste järgi ei olnud kirikupea mitte ainult üheväärne ilmliku valitsejaga, vaid temast koguni vägevam, kui kõige kõrgem võimukandja siin maa peal. See sihikindel kirikujuht ei unistanud millestki vähemast kui paavsti maailmariigi jaluseadmisest. Rooma pidi oma esimese piiskopi kaudu valitsema maailma. Siis pidi saabuma maa peale jumalariik, kus ei tunta vägivalda ega alatust, kus valitsevad headus ja rahu. Paavstil pidi olema õigus tagandada keisreid troonilt ja ta pidi olema kõige kõrgem kohtunik, kelle üle keegi ei saa mõista kohut. Juba paavstide nõuandjana oli Gregor VII, kasutades ära alaealise Heinrich IV eestkostjate nõrkust, 1059. a. läbi viinud seaduse, mille järgi Rooma paavste valis ainult kardinalide nõukogu. Arusaadav, miks nüüd Heinrich IV täisealisena troonile tulles puhkes kuningas- ja paavstivõimu vahel äge võitlus — nn. investituuritüli.

Kokkupõrge Heinrich IV ja Gregor VII vahel. Vaatamata sellele, et paavst oli andnud määruse ilmliku investituuri vastu, nimetas Heinrich IV piiskoppe ametisse oma äranägemise järgi. Paavsti ähvardusele reageeris kuningas sinodi kokkukutsumisega

Wormsi, kus Gregor VII kuulutati tagandatuks. Heinrich IV kiri Gregorile kannab pealkirja: „Hildebrandile (Gregor VII endine nimi), võlt-sile mungale!“ ning algab sõnadega: „Astu maha, astu maha, Sa kõigi

23. joonis. Heinrich IV palub toetust Toscana Mathildelt ja Cluny abtilt tüli puhul paavst Gregor VII-ga.

aegade neetu!“ Kuid paavst vastas sama otsustavalt, ta kuulutas Heinrich IV troonilt tagandatuks ning pani ta kiriku-vande alla. Tolle aja arusaamise järgi oli Heinrich IV seega välja heidetud kristlikust ühiskonnast. Sel puhul kokku tulnud vürstide-

päev kuulutas Heinrich IV tagandatuks, kui ta ei vabasta end järgmiseks aastaks põlust.

Heinrich ei leidnud muud väljapääsu kui rännata Rooma ning heita end paavsti jalgade ette. 1077. a. jõudis ta Canossa lossi, mis kuulus paavsti suuremale pooldajale Toscana hertsoginnale Mathildele. Palja jalu ja patukahetseja rõivais anus Heinrich IV kolm päeva pakase käes kiriku halastust. Lõppeks pidi paavst vabastama kuninga kirikupõlu alt. Seega oli kuningas jälle tagasi võetud kristlikku ühiskonda. Hoolimata sellest valisid vürstid Švaabi Rudolphi kuningaks ning Saksamaa sattus kodusõja keeriseisse. Kuningas Rudolf aga sai lahingus surma ja nii õnnestus Heinrich IV-l jälle tagasi saada kaotatud seisukohti. Ta läheb nüüd Rooma, Gregor VII tagandatakse ning paavstitroonile valitakse Heinrichi meelepärane mees. Nüüd laseb Heinrich IV kroonida end keisriks. Gregor VII suri maapaos 1085. a.

Paavsti ülepingutatud võimupüüded kinnitasid jälle sõprust kuninga ja vaimulikkude vürstide vahel. Nad mõistsid, et Gregor VII nõudmiste täitumine oleks tähendanud ka nende võimu vähendamist. Seetõttu jätsidki nad Gregor VII ta elu lõpupäevil maha.

Kuid Gregor VII püüded ei kadunud katoliku kirikust, tema järglased võitlesid samade ideede eest ning ka Heinrich IV suri põlu all 1106. a.

Investituuritüli lõpp. Wormsi konkordaat. Investituuritüli jätkus ka Heinrich IV poja Heinrich V troonile tulles, kuni talle 1122. a. Wormsis esialgselt lõpp tehti. Paavst Calixtus II ja Heinrich V leppisid kokku järgmisil põhimõtetel: Heinrich V loobub piiskoppide ja abtide nimetamisest, neid valib nüüd kirik, kuid sellele valikule järgneb keisri investituur, mis seisab maade, sõrmuse ja kepi andmises. Wormsi konkordaat tähendas keisrite ja paavstide vahelises tülis ainult vaheahu. Paavstidel ei õnnestunud küll läbi viia oma nõudmisi täies ulatuses, kuid nüüd oli paavstivõim keisrivõimuga vähemalt üheväärne.

Millega on seletatav riigi ja kiriku vaheline võitlus? — Missugused sihte taotles Cluny liikumine? — Kuidas suhtus liikumisse Gregor VII ja missugused olid viimase sihid? — Missugusel kujul lahenes investituuritüli?

3. Paavstluse võit. Innocentius III. Interregnum.

Hohenstaufenite ajajärk. Uus võitlus paavsti- ja keisrivõimu vahel. Heinrich V-ga lõppes Saksa troonil Frangi dünastia. Varsti selle järel astus troonile Hohenstaufenite sugu, kes valitsesid Saksamaal umbes sajandi, 1138.—1254. a Hohenstaufenite pärismaaks oli Švaabi

hertsogkond. Nende tähtsaimaiks vastaseiks olid Welfid, kellele kuulusid Baieri ja Saksi ja peale selle veel maa-alasid Itaalias. Et nende suguvõsade vahelised tülid ka Itaalias kajastusid, said vaenlikud parteid ka seal omale nimetused: Welfide partei pooldajaid kutsuti guelfideks, Hohenstaufenite pooldajaid nende tugeva lossi Waiblingeni järgi gibelliinideks. Esialgsest gibelliinid kaitsesid universaalset monarhiat ja iseseisvat ilmlikku võimu, guelfid seevastu igatsesid aga rahvuslikku, kohalikku sõltumatust ja kaitsesid paavsti huve. Mõlemad parteid leidsid oma toetajaid nii Saksamaal kui Itaalias.

Juba Hohenstaufenite sugu Konrad III valik Saksa troonile kutsub välja vastuhakkamise Welfide poolt.

Friedrich I Barbarossa. Konrad III surma järel valiti Saksa riigi etteotsa Hohenstauf Friedrich I (1152—1190), keda itaallased hüüdsid ta punase habeme pärast Barbarossaks. Ta seadis esmalt kodus korra jalule ja läks siis Itaaliasse, et lasta kroonida end keisriks. Roomas kääris tol ajal alama rahva hulgas vabariiklik liikumine, mille eesotsas seisis haritud preester Brescia Arnold. Hõõguvais kõnedes manitses ta paavsti, piiskoppe ja vaimulikke ilmlikust aust ja rikkusist loobuma ja tagasi pöörduma apostliteaja vaesusele ja lihtsusele. Arnoldil läkski korda tagandada paavsti ja maksma panna vabariiki Vana-Rooma eeskujul senati ja konsulitega eesotsas. See Rooma vabariik oleks meeleldi loonud liidu Saksa kuningaga, kuid Friedrich I ei suutnud mõista seda vabameelset ja revolutsioonilist liikumist ning Arnold vangistati ja anti paavstile välja.

Kuid Põhja-Itaalia tähtsad töõndus- ja kaubalinnad, mis esinesid täielikkude vabariikidena, ei alistunud keisrile uuesti sisse seatud maksude pärast. Vastuhakkajate Põhja-Itaalia linnade eesotsas võitles Milaano. Kahekordse piiramise järel sundis Friedrich linna alistuma ning ta hävitati täielikult. Enamikus linnust anti valitsus muulasist ametnikkude podesta'ide kätte, kes valitsesid erakordse valjusega.

Nüüd tõttas Friedrich Kesk-Itaaliasse. Roomas olid parajasti käimas jälle võitlused kõrgete vaimulikkude vahel paavsti valimise pärast. Üks partei valis paavstiks Aleksander III, teine omalt poolt vastupaavsti. Friedrich Barbarossa astus vastupaavsti eest välja, mispärast Aleksander III ta põlu alla pani. Nii algas jälle võitlus keisrivõimu ja paavstivõimu, gibelliinide ja guelfide vahel. 1166. a. läks Friedrich tugeva sõjaväega Itaaliasse ning sundis Aleksander III põgenema. Kuid haiguse tõttu, mis maha murdis suurema osa ta sõjaväest, pidi ta kiiresti tagasi

pöörduma. Nüüd puhkeb mäss Lombardia linnades, keiserlikud ametnikud aetakse minema ja Milaano ehitatakse uuesti üles. Sellega oli suurem osa Itaaliast Friedrichile kadunud. Friedrich on nüüd sunnitud abi paluma oma tugevamalt läänimehelt Heinrich Lõvilt, kuid ootamatult keeldub Heinrich Lõvi appi tulemast ja nii saab Friedrichi vägi 1176 Legnano juures lombardlaste käest lüüa.

Legnano lahingu järel muutis Friedrich oma senist poliitikat. Senini oli ta püüdnud Itaalias maksma panna piiramatu keisrivõimu,

24. joonis. Friedrich I Barbarossa ristosõitjana.

nüüd aga hakkab ta tunnustama ka oma vastaste nõudeid. Paavstiga tehakse 1177. a. Veneetsia rahu, mille põhjal keiser ja paavst tunnustavad üksteist kui täiesti üheväärseid võime, ning seaduslikuks paavstiks pidi tulevikus tunnistatama Rooma kardinalide nõukogu poolt valitud paavst. Keiser tunnustas samuti linnade omavalitsust, andes neile suuri õigusi. Saksamaa valitsejate tulevikupoliitika seisukohalt oli aga tähtis, et mainitud rahuga purunes liit kirikupea ja Lombardia linnade vahel. Teine suur võitlus keisrivõimu ja paavstivõimu vahel jäi samuti otsustava tagajärjeta nagu esimene.

Friedrich Barbarossal läks ka korda kihlata oma poega Heinrichi Napoli riigi pärijaga Konstanzega. Keisririigi piirid ulatusid nüüd Sitsiiliani ja Itaalias jäi seega iseseisvaks ainult kirikuriik. Heinrich Lõvi karistas Friedrichi maade äravõtmisega ja maalt väljasaatmisega.

Heinrich VI valitsus. Kui Friedrich Barbarossa saab surma kolmandas ristosõjas, tuleb troonile tema andekas poeg Heinrich VI. Esialgu tuli ka temal mässe maha suruda oma suure riigi põhja- kui ka lõunaosades ning Sitsiilias. Nüüd tahtis ta veel Saksa krooni teha pärandatavaks Hohenstaufenite soos, kuid nii Saksa vürstid kui paavst olid selle vastu. Paavstile oligi Heinrich VI juba liiga vägevak läinud, sest nii Põhja- kui Lõuna-Itaalia kuulusid nüüd keisri võimusesse. Heinrich VI, plaanitsedes uut ristosõda, suri ootamatult, jättes nii teostamata kõik oma kavatsused.

Troonitülid Saksamaal. Saksamaal valisid Hohenstaufenite vastas (1198) Heinrich Lõvi poja Otto IV nime all kuningaks. Hohenstaufenite partei seadis aga vastukandidaadiks üles Barbarossa poja Švaabi Philippi. Nii sattus Saksamaa jälle kodusõja keeriseisse. Seda seisukorda ei jäta Innocentius III kasutamata. Ta toetab Otto IV Saksa troonile saamist, ning kui Philipp surma saab, lähebki Otto kandidatuur läbi. Kuid ka Otto IV-st ei saa paavstile sõnakuulelikku valitsejat, ta hakkab ajama vana Hohenstaufenite poliitikat. Seetõttu

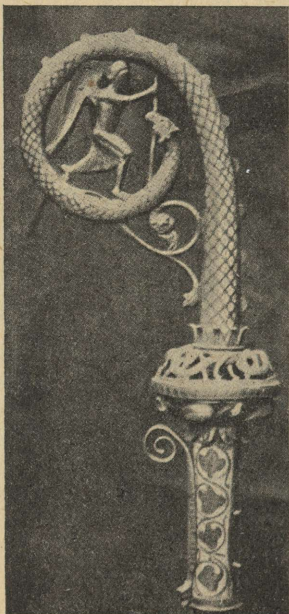

25. joonis. Innocentius III ja Bonifatius VII.

muudab paavst varsti oma seisukohta ning hakkab toetama Heinrich VI alaealist poega Friedrichi, kelle ta 1212. a. laseb valida vastaskeisriks. Otto IV on sunnitud taanduma.

Innocentius III, haruldaste valitsejavõimetega varustatud preester, astus paavstitroonile parajasti hetkel, mil keisrivõim oli kõige nõrgem (1196—1216). Haritud juristina ja hiilgava diplomaadina viis ta paavstivõimu selle kõrgeimale tipule. Innocentius III arusaamised paavstivõimust olid suuremad kui ühelgi paavstil enne teda: ta ei pea end mitte enam Peetruse, vaid Kristuse asemikuks. Tema sihiks on teostada paavsti maailmariiki. Kõigile Euroopa valitsejatele vaatab ta kui oma vasallidele, kellelt ta nõuab tingimusteta kuulekust ja alistumist. Inglismaa, Skandinaavia, Aragoonia, Portugal, Ungari ja Armeenia tunnistavad Innocentius III oma läänihärraks. Heinrich VI lesk päästis Napoli ja Sitsiilia riigid oma pojale, hili-

semale keisrile Friedrich II-le ainult seetõttu, et ta paavsti oma läänihärraks tunnistas ja oma alaealise poja eestkostjaks seadis. Sellega aga oli Itaalia vabaks saanud Hohenstaufenite mõju alt. Innocentius III oskab osavasti õhutada itaallaste rahvuslikke tundeid sakslaste vastu. Lombardia linnad teotsevad ja esinevad jällegi vabadena. Rooma paavstid oma võimu rajades toetusid sageli nn. Constantinuse andekirjale, mille järele Constantinus Suur olla Itaalia kinkinud paavst Silvestrile.

26. joonis. Piiskopikepp.

Ka geniaalse majandusmehena on Innocentius III-l suured teened paavsti võimule. Ta seab sisse rea uusi maksse, mis täidavad paavstiriigi kassat tunduvalt. Seega muutub tema ajal paavstikoda esimeseks rahandusvõimuks maailmas.

Kui Lõuna-Prantsusmaal (Petrus Val dus ja Lyoni vaesed ning katarid Albi linnas) ja Itaalias puhkevad ketserlikud usuliikumised, mis paavsti autoriteeti ähvardavad, siis laseb ta uuesti korraldada usukohtud — inkvisitsiooni. Oma alalise kirikuautoriteedi toonitamisega saavutab Innocentius III veel erakordse usuelu ja vagaduse tõusu seltskonnas. Assisi Franciscus asutab kerjusmunkade ordu, mis väga edukalt teotseb, haarates suuri hulki. Ketserite vastu võitlemiseks asutatakse hiljemini veel dominiiklaste ordu. 1215. a. kutsub Innocentius III kokku Lateraani kontsiili, et teostada

reformid kirikuelus, kuid sureb keset oma suuri kavatsusi.

Friedrich II. 1215. a. astub Innocentius III hoolealune Friedrich II Püha Rooma riigi troonile, kuid ka temast ei saa paavstile meelepärast valitsejat. Friedrich oli erakordsete vaimsete võimetega ja mitmekesiste huvidega inimene. Ta oli sündinud ja kasvanud Sitsiilias ning saanud seal mitmekülgse hariduse. Friedrich II ei omanud mitte ainult euroopa teadusi, vaid ka kreeka ja araabia haridust. Eriti oli ta huvitatud tehnilisist ja loodusteadlikest küsimusist ning kirjutas isegi raamatuid nende alade üle. See mitmekülgne haridus tegi Friedrichi palju vabamaks ja vabaltmõtlevamaks usuküsimusis kui seda olid harilikult euroopa puht-usulise haridusega õpetlased.

Kõige pealt tundis Friedrich huvi oma kodumaa, Sitsiilia riigi, asjade korraldamise vastu. Ta korraldab valitsust keisritruude ametnikkude kaudu ning seab sisse täieliku absolutismi. Nii haridus- kui majanduselu arendab ta järjekindlalt. Ta asutab Napolis ülikooli, mille arsti- ja õigusteaduslik fakulteet saavad varsti väga kuulsaks. Saksamaa vastu tunneb ta aga vähe huvi, ta käsitab seda kui oma sõjalise võimu allikat. Ja seepärast tulebki ta vürstide nõudmistele, kelle abi tal tarvis, kergesti vastu. Vaimulikkude vürstide meelega loobus ta 1213. a. piiskopi valimistel kaasarääkimisõigusest, peale selle tolli-, rahalöömis- ja kohtuõigustest vaimulikkude maa-aladel. Samasuguseist õigusist loobub ta ka ilmlikkude vürstide suhtes.

Seetõttu läheb valitsemisõigus tervelt vürstide kätte. Läänivürstidest saavad maavürstid. Kuningavõimu asemele astub vürstide võim. Saksa linnade areng saab seega tugeva hoobi, sest vürstid olid alati nende vastased olnud majanduslikel aladel. Ja nüüd satuvad nad täiesti vürstide kätte. Kuid otseselt keisri alla kuuluvad linnad saavad aga Friedrich II hoolitsusel veel arenguhoogu.

Troonile tulles ja saades keisrikrooni oli Friedrich II lubanud ette võtta ristisõja, kuid sisepoliitiliste olukordade ning ka isikliku vabameelsuse tõttu teiste uskude suhtes lükkab ta seda ettevõtet ikka jälle edasi, kuni paavst Gregor IX ta kirikupõlu alla paneb. 1228.—1229. a. võtabki nüüd Friedrich II ette viienda ristisõja, kuid saavutab võidu juba diplomaatilisel teel — talle loovutatakse Jeruusalemm, Betlehem, Naatsaret. See kordaläinud käik tõstab suuresti Friedrich II autoriteeti Euroopas.

Võitlus Friedrich II ja Rooma kiriku vahel kestab edasi. Raugana surnud Gregor IX-le järgneb paavstiroonil Innocentius IV, kes kuulutab keisri troonilt tagandatuks ning paneb ta kirikupõlu alla, sest viimane ei andvat kiriku maid tagasi, käivat läbi muhamedusulistega ja olla ristisõja ajal lepingusse astunud Egiptuse sultaniga. Saksa vürstidele tehakse ettepanek valida uus keiser. 1250. a. sureb aga Friedrich enne kui võitlus lõpeb.

Hohenstaufenite valitsuse lõpp. Saksa troonile tuleb nüüd Friedrich II poeg Konrad IV, kuid sureb juba 1254. a., mille järel Saksas tuleb nn. kuningata aeg, interregnum (1254—73). Konradi pojalt (ka ta isa poolvennal) Konradinil polnud õnne võitluses oma isa pärandi eest, milleks kaasa mõjus Rooma paavst, kes Sitsiilia valitsejaks kutsus Prantsuse kuninga venna Charles Anjou. Konradin langeb oma vastase Charles'i kätte vangi, mille järel ta hukatakse. Nii hävis võimas Hohenstaufenite sugu. Paavstluse võit oli siiski ainult väline.

Interregnum 1254—1273. Hohenstaufenite poliitika oli suunatud kogu aeg Itaaliasse. Saksa kuningaile oli tähtis keisrikrooni saavu-

tamine paavstilt ja enda maksmapanemise võimalused teispoole Alpe. Saksamaa tuli arvesse ainult seevõrra, kuivõrra ta pakkus vahendeid selleks. Nii jäi Saksamaa sisemine areng keisritel tagaplaanile. Vaatamata sellele ei olnud Hohenstaufenite Itaalia poliitika kuigi tagajärjekas ning ka Saksamaal langes keisri võim ja autoriteet. Pärast Konrad IV surma müüsid Saksa vürstide parteid krooni välismaalasile, kellest aga tõsiselt Saksa valitsejaid ei saanud. Sel interregnumi ajajärgul langes Saksamaa aadli omavoli tõttu kõige metsikumasse anarhiasse. See oli rusikaõiguse ajajärk, mil keegi end enam kindlana ei tundnud. Vägivald, teeröövimine ja tapmine said igapäevseks nähtusiks. Selle seisukorra loomulikuks tagajärjeks oli nii kultuuriline kui ka majanduslik langus.

Mille poolest erinesid guelfide ja gibelliinide erakond teineteisest? — Miks ei andnud Friedrich I Itaalia poliitika soovitud tagajärgi? — Millega lõppes Friedrich Barbarossa ja kiriku vaheline võitlus? — Missugune oli Rooma paavsti poliitika pärast Friedrich I? Milles see väljendus? — Missugused olid Innocentius III vaated ja tema poliitika tulemused? — Millega on seletatav Friedrich II vabameelsus usuküsimusis? — Missugused vastuolud peituvad Friedrich II valitsemispoliitikas Sitsiilia ja Saksamaa suhtes? — Millega on seletatavad vastuolud Friedrich II ja paavst Innocentius III vahel? — Millega lõppes Rooma paavsti ja Hohenstaufenite vaheline võitlus?

III. Ungari riik feodalismi ajal.

1. Soome-ugri rahvaste algkodu ja rändamised.

Algkodu ja iidne kultuur. Umbes 4000 aastat e. Kr. elasid soome-ugrilased ja samojeedid ühise rahvana ning kõnelesid sama keelt. Nende selleaegset asumisala ei saa kindlasti piirata. Selge on, et nad elasid Kesk-Uurali mägede läänekülgedel ning siit edasi lääne poole Kama jõgikonnas ning Volga keskjooksul. Soome-ugri rahvaste eluolu ning kultuuriline tase vastas sel ajal kiviaja omale.

Umbes 3. aastatuhande keskpaiku e. Kr. eraldus uurali algrahvast samojeedi rahvas ning liikus põhja poole Jäämere kallastele. Paigalejäänud soome-ugri rahvaste kultuur arenes aegamööda edasi: õpiti põldu harima ja metalle kasutama.

Rändamised. Röövpõllunduse ja rahvaarvu kasvamise tõttu tuli soome-ugrilastel varsti maapuudus kätte. Uut põllupinda otsides hakkasid mitmesugused rahvaosad mitmesuguseis suundades liikuma. Aegamisi katkesid tihedad sidemed üksteisest eemaldunud rahvaste vahel. Ühisest uurali keelest arenesid mitmesugused uued keeled.

Senine sõnavara muutus või unus, uusi sõnu lõi iga rahvas omaette ja laensõnad erinesid vastavalt mitmesuguseile naabreile.

Teisel aastatuhandel e. Kr. jagunes ühine soome-ugri rahvas ugrilasteks ja ühissoomlasteks. Ühissoomlased nihkusid aegamööda lääne poole. Ugrilased omakord lõhenesid kaheks. Osa neist liikus edela poole, moodustades madjari ehk ungari rahva, Ungarlaste peatusid mõnd aega Mustast merest põhja pool asetsevais steppides. Siin puutusid nad tihedalt kokku mitmesuguste türgi-tatari rahvastega. Viimased vahel isegi valitsesid nende üle. IX sajandi lõpul p. Kr. asusid nad praegusse Ungarisse. Teine osa ugrilasi jäi vanadesse elukohtadesse Uurali mägede jalale. Neist kujunesid aegade jooksul voguli ja ostjaki rahvas.

Esimesel aastatuhandel e. Kr. eraldusid ühissoome rahvast permi soomlased ning kulgesid põhja poole. Permi soomlased jagunesid sürjanideks ja votjakkideks. Votjakid asusid elama Vjatka ja Kama vahele, sürjanid neist põhja poole Dviina ja Uurali mägede vahele. Osa soome sugu rahvaid — tšeremissid, mordvalased, muromalased — jäid elama Volga ülem- ja keskjooksule. Neid hüütakse seepärast volga-soomlasteks. Teised, nn. läänesoomlased, liikusid edasi ja jõudsid Läänemereni.

Üldiselt võib öelda soome sugu rahvaste rändamise kohta, et see toimus üpris aeglaselt ning vististi väga rahulikult, sest maad, millest läbi mindi, olid kas väga hõredasti asustatud või hoopis asustamata.

2. Ungari riik.

Ungari riigi tekkimine ja kasvamine. Ungarlaste elasid kaua sugukondadena mitmesuguste pealikute valitsuse all ühise riigita nagu muudki soome-ugri rahvad. Mitmesugused sõjad naabritega, eriti petšeneegidega, sundisid Lõuna-Venemaal asuvaid ungarlasi lõppeks koonduma ühise vürsti alla. Esimeseks ungarlaste valitsejaks sai IX s. teisel poolel vürst Arpad. Tema juhatusel tungisid nad ka IX s. lõpul praegusse Ungarisse, alistades varemini seal elanud slaavlased.

Uuest kodukohast hakkasid ungarlased tegema rüüsteretki Lääne-Euroopasse. Palju aastakümneid heidutasid nad läänemaid ootamatult ilmudes ja rüüstates kord Itaalias, kord Saksamaal, kord Prantsusmaal. Vahel ulatusid nende retked isegi Atlandi ookeanini ja Pürenee poolsaarele.

Ungarlaste sõjalise edukuse põhjuseks oli osalt ungarlaste vahvus ja võitlustaktika, osalt selleaegsete feodaalmaade halb väekorraldus. Türgi-tatari rahvaste naabruses olid

ungarlased muutunud sõjakaks ja painduvaks ratsurrahvaks, keda Lääne-Euroopas võrreldi sageli hunnidega. Et nende sõdurid ei omanud raudrüüsid, oli neil hädahohtlik minna otse rindeti kokku raskelt relvastatud rüütlitega. Seepärast püüdsid nad killustada enne võitluse astumist vastase rinnet. Selleks ratsutasid nad väikesis salgus ümber vaenlase väe ja ärritasid teda nii võitluse. Või nad külvasid vaenlase rinde noolterahega üle, et seda segadusse viia. Kui see kõik ei aidanud, teesklesid nad põgenemist. Kui vaenlased hakkasid neid siis taga ajama ning nende read seejuures segi läksid, pöördusid ungarlased äkki ümber ning asusid võitluse. Sageli meelitasid nad ka vaenlase põgenedes peidetud abivägede vahele. Killustatud vaenlasväge aga võisid ungarlased kergesti võita tänu oma kiireile hobuseile ja oma suuremale painduvusele võrreldes õhtumaiste raudrüütlitega. Ka valitses ungarlaste sõjaväes hea ülddistsipliin ja koostöö, kuna lääne-eurooplaste juures püüdis iga rüütel näidata oma isiklikku tublidust ning hoolis vähe üldisest lahingukorrast. Ka toimus feodaalkorra juures väe kokkukutsumine keerukalt ja pikaldaselt ning ungarlased olid sageli väledail hobuseil juba saagiga minema kihutanud, kui taheti astuda neile vastu.

Lõppeks õnnestus Saksa keisril Heinrich I-l ja Otto Suurel astuda ungarlastele edukalt vastu. Eriti Otto lõi neid väga raskesti a. 955 Lechi väljal. Mõned aastad hiljem said nad ka bütsantslastelt lüüa. Nähes tõsist vastupanu, lõpetasid ungarlased oma röövkäigud ja hakkasid enam oma kodus põldu harima. Nende vürst Geza pöördus X s. viimasel veerandil Saksa keisri poole ja palus saata misjonäre rahvast ristima. Ta tegi seda taotelles head vahekorda Lääne-Euroopaga, eriti tugevneva Saksa riigiga. Misjonärid saabusid ja ristisid paljusid. Geza ise jäi aga paganaks.

Tema poeg Stephan Püha laskis end juba ristida. Ta tõi maale palju misjonäre ja saksa rüütleid ning korraldas nende toetusel maa valitsemise mitmeti Saksa omaga sarnaselt. A. 1000 pöördus ta paavst Silvestri poole ja palus sellelt kuningakrooni. Paavst saatis talle nn. püha krooni. Seega, et Stephan pöördus trooni paludes paavsti poole ja mitte Saksa keisri kui õhtumaa ilmliku valitseja poole, hoidis ta alal riigi täieliku sõltumatuse ning lõi ühtlasi hea vahekorra Lääne-Euroopaga.

Noort Ungari riiki tülitasis mitmesugused rahvad, näit. idast petšeneegid ja kumaanid, kirdest mitmesugused slaavlased. Kuid ungarlastel õnnestus võita kõiki pealetungijaid. Osalt asustasid nad võidetutega oma piirimaid. XI sajandi viimasel veerandil võitis Ladislaus Püha Ungarile Slavoonia ja oma soolakaevandustega tähtsa Siebenbürgeni. Tema järglase ajal vallutati ka Kroaatia ning Dalmaatsia linnad. Nii pääses Ungari ka mere äärde.

Ungari riigikorraldus ja elu-olu. Kuningas Stephan Püha ajani oli Ungari riiklik ühtlus väga lõtv. Igasuguseil väikestel vürstidel oli palju võimu ning ühiselu oli veel mitmeti sugukondlikul alusel. Kuningas Stephan aga hävitas sugukondade vürstide tähtsuse, allutades kogu maa kindlalt keskvalitsusele.

Maa jaotas ta komitaatideks. Nende üle valitsesid ispaanid, kes vastasid umbes frangi krahvidele. Ispaani käes oli koha peal nii valitsemine kui ka sõjaline võim. Ta kogus kuningale makse ja mõistis kohut alamal astmel. Kaua aega ei tekkinud ispaanidest mingisugust päritavat ametiaadlit. Neid vahetati sageli, mis asjaolu takistas Ungaris feodaalkorra arenemist.

Oma tihedamini asustatud maa ümber ehtasid ungarlased kunstliku kaitsejoone. Metsarikkais kohtades tehti palkidest aedu, jõgede ümbruses muudeti maad paisude abil sooks. Väljaspool kaitsejoont asetsevad võrdlemisi tühje alasid nimetati provintsiks ja neid valitseti sõjaväeliselt. Kui aga asustus neis teataval määral tihenes, siis moodustati neist uusi komitaate ja kaitsejoont nihutati edasi.

Allutatud võõraste üle valitsesid ungarlased kaunis pehmelt. Nii jäi Kroaatiast ja Slavoonias maksma senine rahvuslik kohtupidamisviis, Ungari kuninga kohus oli ainult edasikaebestantsiks. Eriti suured õigused jäeti Dalmaatsia linnadele. Nende kodanikud tohtisid kaevata kohtu asjus edasi neisse Itaalia linnadesse, millelt olid võtnud üle oma õigusmõistmisliigid.

Rahva peatöök oli Ungaris röövkäikude ajastul jaht ja karjapidamine, ent hiljemini omandab esmajärgulise tähtsuse põlluharimine. Kaubandus oli elav, sest Doonau jõgi moodustas rahvusvahelise kaubatee. Kaubanduses, eriti aga käsitöös ja määttöös mängisid tähtsat osa sisserännanud välismaalased. Peaosa neist moodustasid sakslased, kuid oli ka palju itaallasi, kreeklasi ja prantslasi. Enamik välismaalasi rahvastus varsti ümber, ainult sakslased, keda linnus asus õige tihedasti, säilitasid oma keele ja rahvusliku omapära.

Hariduselt ja kombeilt olid ungarlased Lääne-Euroopast pisut taga. Kuningriigi esimesil sajandeil avaldati seadused ja määrused ainult suusõnal, sest ülemad ametnikud ja suurnikudki ei osanud kirjutada ega lugeda. Kuid aegamööda imbus Ungari läbi Euroopa kultuuriga ning hakkas seda isegi idanaabreile vahendama.

Feodalismi kujunemisest Ungaris. XIII sajandini puudusid ungarlastel selged seisuslikud vaheseinad. Küll aga oli nende keskel suuri majanduslikke erinevusi. Noil ajal, kui ungarlased lõpetasid oma

rüüsteretked, oli osa rahvast jaganud maa juba omavahel eraomanduseks ning asunud põllutööle. Sõjakamad, kes polnud seni palju hoolinud rahulikust põlluharimisest, leidsid endid maast ilma jäänutena. Nad astusid nüüd teorentnikeks kuninga või mõne teise suurmaaomaniku juurde.

Varanduslikke vahesid aitas suurendada kuningate kome kinkida oma lemmikuile maid. Juba Stephan Püha oli seda teinud. Ometi ei saa olla kõnet seepärast veel feodalismist Ungaris. XII s. lõpul ja XIII s. alul oli Ungaris mõningaid troonitülisid. Troonilolijad kinkisid eriti ohtrasti oma maid suurnikele, et võita või kindlustada nende poolehoidu. Edasi, kuningas Andreas II valitsuse ajal elati kuningakojas toredat ja pillavat elu. Kuigi see nõudis riigilt suuri väljaminekuid ning kuigi kuninga maad ja neist saadavad tulud olid tunduvalt vähenenud, annetas seegi kuningas oma lemmikuile heldel käel mõisu. Nii tuli kuningal varsti kätte rahapuudus. Et ta ei tahtnud loobuda toredast õueelust, suurendas ta kuningamõisade talurahva koormisi tunduvalt. Seda tegid ka varsti muud suurmaaomanikud, keda oli samuti vallanud tung toreda ja priiskavat elu elada. Aadel omandas aina suuremaid õigusi maarahva üle. Kogu maal tekkis rahulolematust, kuid kuningas Andreas II ei julgenud midagi aadli vastu ette võtta, kes näis olevat kasvanud juba liiga rikkaks ja võimsaks. A. 1222 kindlustas ta Ungari aadlike eesõigused nn. kuldbullaga, mida võrreldakse Inglismaa Magna charta'ga.

Tema poeg Bela IV püüdis küll esmalt murda aadli võimu, asutades igasse komitaati komisjoni, kes pidi valmistama ette kingitud kuningamaade reduktsiooni. Ta ei küsinud ka kõrgema aadli esindajailt seadusandluses nõu, nagu oli kombeks olnud, jne. Kuid tema püüdeid väeras tatarlaste tulek Ungarisse. A. 1241 löid tatarlaste jõugud ungarlasi Sajó jõe ääres ning vallutasid siis pea kogu Ungari. Kui nad hiljemini Ungarist taandusid, jäi maa väga anarhilisse seisukorda. Kuningas Bela IV nägi, et ta ei suuda mõjuka aadli abita ehitada riiki uuesti üles, ning andis neile seepärast suuri õigusi ja suuri kingitusi sõjas rahvalagedaks jäänud maast. Järgnevate Arpadi soost kuningate ajal võitis aadel enam ja enam õigusi talupoegade üle. Eriti võimsaks muutusid aga magnaadid, kui Arpadi dünastia a. 1301 välja suri ning sellele järgnesid aastaid kestvad troonitülid. Uue Anjou dünastia aegu muutus Ungari väga sarnaseks Lääne-Euroopa feodaalmaadega.

Miks lahkusid soome-ugri rahvad oma algkodust? — Mis põhjustel hakkasid ungarlased koonduma ühise vürsti valitsuse alla? — Millega on seletatav ungarlaste sõjaline edukus? — Mis asjaolud takistasid Ungaris feodaalkorra kujunemist? — Kuidas kujunes feodaalkord Ungaris?

IV. Prantsus- ja Inglismaa feodalismi ajal.

1. Prantsusmaa.

Prantsusmaa feodaalne killunemine. Verduni lepingu põhjal aastal 843 läks Lääne-Frangi riik Karl Suure pojapojale Karl Paljaspeale, kelle järglased valitsesid Prantsusmaal kuni a. 987. Sel poolteisel sajandil, viimaste Karolingide valitsuse ajal, arenes Prantsusmaa feodaalne killunemine haripunktini. Riik jagunes hulgaks läänideks, millest tähtsamad taotlesid iseseisvust ja täielikku sõltumatust kuningast, jagunedes omakord läänideks.

Tähtsamad neist riikidest olid Bretagne'i ja Normandia hertsogkond ja Flandria krahvkond Põhja- ja Loode-Prantsusmaal, Akvitaania hertsogiriik ja Champagne'i krahvkond, Kesk-Prantsusmaal Anjou krahvkond ja hertsogkond Isle-de-France. Peale nende oli väga palju lääniriigikesi, millest suuremad jagunesid omakord väiksemaiks läänideks. Suuremaid läänivürstkondi ähvardas feodalism sama killustamisega kui kuningriiki. Viitsekrahvid, vikaarid ja kastellaanid, kelle kaudu näiteks Akvitaania ja Burgundia hertsogid ning Toulouse'i ja Champagne'i krahvid valitsesid oma maa-alu, muutusid iseseisvaiks isandaiks. Tagajärjeks oli endiste valitusorganite täielik lagunemine.

Kogu Prantsusmaa jagunes arvutuks hulgaks läänideks, kelle valitsejate võimupiirid ja vahekorrad üksteisega olid ebakindlad. Viimaste Karolingide ja esimeste Kapetingide riik oli kõige täielikum ja puhtam näide feodaalsest kuningriigist, enam kui ükski teine Euroopa riik. Kuningriigi olid kroonivasallid teinud jõuetuks, need omakord olid nõrgestatud keskmise ja alama aadli poolt, ent kõik kokku elasid alalistes tülides ja sõdades.

Viimased Karolingid Prantsuse troonil. Viimased Karolingid olid nõrgad valitsejad. Juba Karl Paljaspea ajal algas üksikute lääniriikide iseseisvaks kujunemine, milline protsess kestis veel esimeste Kapetingide ajal. Pea vahetpidamatult kestvate troonitülide ja kodusõdade tagajärjel nõrgenes valitsev dünastia. Seda kasutada oskasid läänimehed, kus kuningad osutatud abi eest andsid neile mitmesuguseid lubadusi. Peagi hakkasid nad oma võimu pidama Jumalast antuks ja riigiläänide üleminek isalt pojale sai tavaliseks nähtuseks. Alaliste sõdade tagajärjel jäi võõraks vasallidel truudusmõiste, nii et nad ühinesid kord ühe, kord teise vaenliku poolega ning ülemineku ja sõnamurdmise eest oskasid nõutada veel uusi lubadusi ja soodustusi. X sajandi lõpuks oli Karolingide võim langenud nii, et neile kuulus ainult Laon'i linn ümbruskonnaga, kuna kõik teised maad olid läinud läänisandaile.

Lisaks tuli veel välisoht normannide poolt, kelle vastu kuningad olid täiesti jõuetud. Need kurnasid rannikuid, kuid tungisid

ka südamaale, kus rüüstasid linnu. Isegi Pariisi piirasid nad kord mitu kuud. Jõgede suudmeisse asutasid nad kindlustatud kohad, kus elasid ületalve ja kuhu peitsid röövitud varandused. Mitu korda suutsid kuningad viia neid taganemisele ainult suurte summade maksimisega. Viimaks andis aastal 912 Charles III normannide juhile Rollole Normandia hertsogiriigina. Sellega kõrvaldati normannide näol alaliselt riiki ähvardav oht.

Esimesed Kapetingid. Aastal 987 kustus Louis V surmaga Karolingide sugu Prantsuse troonil ning suurnikud valisid kuningaks Hugo Capet'i, kelle suguvõsa valitses Prantsusmaal enam kui kolm sajandit (987—1328) ja millest põlvnesid kaks järgmist dünastiat Prantsuse troonil (Valois ja Bourbon).

Hugo Capet'i valimine kuningaks ei omanud muud tähendust, kui et sellega vahetati ainult dünastia. Esimesed Kapetingid olid sama jõuetud suur-vasallide suhtes kui nende eelkäijad Karolingidki. Karl Paljaspea ajal alanud riigi tükeldumine üksikuiks läänideks jätkus. Et kuninga võimu reaalseks aluseks keskajal oli kuninga pärismaa, pidi Kapetingide võim olema väike, sest neile kuulus ainult Isle-de-France'i krahvkond Pariisi ja Orleansi linnaga. Seegi asetseis kõrval suurtest kaubateedest, mis viisid läbi Champagne'i ja merd mööda Inglismaale. Lisaks ei olnud Kapetingidele kuuluv Isle-de-France ühtlane, vaid seda killustasid tõrksate vasallide maa-alad.

Maa feodaalset killunemist täiendas omalt poolt rahvuste mitmekesisus Prantsusmaal, mis aitas süvendada partikularismi. Kuigi kõik need rahvused olid teatud määral romaniseeritud, sulasid nad üheks rahvuseks siiski vaid aeglaselt.

Juba oma eluajal pärandas Hugo Capet krooni oma pojale, mis komme siit peale saigi tavaliseks Kapetingide suguvõsas. Kuid peale krooni kindlustamise oma järglasile ei avaldunud esimeste Kapetingide tegevus milleski muus tähelepanuväärivas. Neile oli jõukohane ainult võitlus vasallidega oma krahvkonnas ja lähemate naabritega, kuna suuremate sündmuste puhul nad jäid passiivseiks kõrvalseisjaiks.

Louis VI (1108—1137) ja Louis VII (1137—1180). Kuningavõimu tõus. Louis VI ja Louis VII olid esimesi Kapetinge, kes loobusid siiani valitsenud loidusest ja asusid aktiivsemalt teostama valitsusvõimu. Nende valitsuse ajal algas kuningavõimu kasvamine suurvasallide üle ja pandi alus Prantsusmaa riigi kui terviku arenemisele, mis keskaja lõpuks viis riigi feodaalsest killunemisest ühtlase monarhiani.

Kõige esmalt alati tõrksate lääniisandate alistamisega kuninga pärismais, Isle-de-France'is, ja siis Põhja- ning Kesk-Prantsusmaal.

Keskvalitsuses kaotati vanad õueametid ja asendati kuninga nõukoguga, mis kujunes aegamööda riigi kõrgeimaks ametiasutiseks. Vürstide ja lääniisandate kõrval kuulusid sinna ka kuninga kutsutud vaimulikud ja kodanikkude esindajad, pea ka juriidilise haridusega isikud. Samal ajal võeti kõrged kuningakoja ametid suurvasallidelt ning asendati kuningale alluvate ametnikkudega.

Parimaks toeks keskvalitsuse huvides teostatud uuendusele olid vaimulikud ja linnakodanlus. Prantsusmaal oli vaimulike seisus monarhistlikkude traditsioonide kandja, ootas rahu ning korra jaluleseadmist riigi valitseja poolt ning nägi temas ühtlasi liitlast paavsti võimutluste vastu. Uurinud rooma õigust, olid vaimulikud jõudnud veendumusele, et kõrgeim keskvoim riigis on vajalik ja seda teostama peaks kuningas, kelle kohuseks on õiguse ja õigluse kaitsemine. Üksikute vaimulikkude nõuandeile vastavalt asusid Louis VI ja VII linnakodanluse toetamisele, kes nägi kuningas ainsat tuge feodaalisandate vägivalda vastu. Nende huvidele tuldi vastu linnaõiguste jagamisega ja uute linnade asutamisega.

Prantsusmaa kui riigi mõjusust tõstis asjaolu, et ta oli kujunemas Lääne-Euroopa vaimse elu keskuseks. Siit said alguse toleaegsed suured vaimsed liikumised. Siin algas Cluny-liikumine, siin arenes keskaja teadus ja siin oli ka ristisõdade liikumine kõige elavam.

Võimu kindlustamiseks Lõuna-Prantsusmaal püüdis Louis VII kasutada perekondlikke sidemeid. Tal õnnestus saada abikaasaks oma pojale Louis VII-le Guyenne'i, Gascogne'i ja Poitou pärija Eleonore'i. Kuid see abielu lahutati varsti ja Eleonore abiellus teiskordselt Anjou krahvi Heinrichiga, kelle kaudu mainitud maakonnad ühendati Inglismaaga. Sellega muutus Inglismaa poolt ähvardav oht palju tõsisemaks ja sai Prantsusmaa välispoliitika suuna määrajaks mitme sajandi kestel.

Linnade arenemine Prantsusmaal. Nagu juba eespool tähendatud, toetus kuningas võitluses lääniisandate vastu peale vaimuliku seisuse ka linnadele. Umbes vastaval ajal, s. o. XI sajandil, algas Prantsusmaal kommunaalne liikumine, s. o. linnade vabanemine lääniisandate võimu alt ja muutumine iseseisvaks kommuunideks. Tihti toimus see linnade iseseisvuse saavutamine ägeda võitluse tagajärjel viimaste ja läänihärrade vahel. Neis võitluis linnad pöördusid abi otsides kuninga poole. Esialgu oli kuningate seisukoht kõikuv ja nad kaldusid kord ühele, kord teisele poole, hiljemini toetasid järjekindlalt linnu, andes neile õigusekirju. Oma pärismail kuningad ei lasknud tekkida iseseisvaid kommuune, vaid andsid linnadele ainult teatud õigusi. Nii arenes Prantsusmaal kaks tüüpi linnu: vabad

linnad (villes libres) täieliku omavalitsusega, ja vabadustega varustatud linnad (villes de bourgeoisie) kuninga maadel.

Mis on iseloomulik Prantsusmaale Karolingide soost valitsejate ajal? — Kuidas iseloomustaksime esimeste Kapetingide aega Prantsusmaal? — Miks toetasid vaimulik seisus ja linnakodanikud kuningate püüdeid? — Missugustel põhjustel tekkis Prantsusmaal kaks tüüpi linnu?

2. Inglismaa.

Maa vallutamine anglo-sakside poolt. Rooma valitsuse ajal jagunesid Briti saarte maad kolme rühma: Rooma provints Britannia, s. o. saare lõunapoolsem osa Antonius Piuse vallini, kus elasid keldi sugu britid; saare põhjapoolne osa, Kaledoonia, nüüdne Sotimaa, oli asustatud barbaarse piktide suguharu poolt; kolmas osa, Iirimaa, kuhu roomlased küll aeg-ajalt tungisid, kuid mida nad siiski ei vallutanud, elas iseseisvana nagu Kaledooniaga. Kindlamalt suutis rooma kultuur võtta pinda Britannias ja sealgi peamiselt ainult linnus.

Rooma maailmariigi surmaheitlus puudutas ka Inglismaad. Kui V sajandi alul Rooma väed kui riikliku võimu toed Britannia ära viidi Itaaliasse, algasid sõjad saarte rahvaste vahel. Hulkadena üritasid retki Britannia rannikuile ka jüütid, anglid ja saksid. Esiialgu ei kohutanud britte nende sissetung, kuid sissetungijaist said varsti saare peremehed. Poolteist sajandit kestnud võitluste järel olid nad vallutanud maa täielikult. Rooma kultuur ja juba pinda võtnud ristiusk hävisid, asemele astusid germaani kombed, keel ja usund.

Vallutades Inglismaa tõrjusid anglo-saksid saare endise rahvastiku kas maalt välja või orjastasid või hävitasid ta hoopis.

Anglo-saksi riikide ühendamine ja korraldus. Esiialgu tekkis Inglismaal hulk väikesi anglo-saksi riike, mis aegamööda liitusid kokku suuremaks, kuni VI sajandi lõpul oli neid 7. Need riigid elasid eraldi ja iseseisvaina ning sagedate tülide tähe all IX sajandini. Kuid ühendus sai tarvilikuks eriti piktide ning skottide vaenlikkuse tõttu. 829 ühendas üks kuningatest, Egbert, kõik anglo-saksi riigikesed üheks riigiks.

Võidetud maal teostasid anglo-saksid vanad germaanlaste korraldused. Germaanlaste juures maksvusel olev seisuslik kord esines ka siin. Täisõiguslik ühiskonnaliige oli vaba (ceorl), temast kõrgemal oli aadlik (eorl) ja alamal poolvaba (laete) ning ori (theow). Maa jagunes krahvkondadeks (shire), mille alajaotuseks oli küllakond. Vahepealseks administratiivseks ühikuks oli sadakond — hundreds. Tähtsaim ametnik oli krahvkonna kogus valitud ealdorman, kellele hiljemini seati kõrvale kuninga ametnikuna

šerif (shiregeref). Nende kõrval olid sadakondade ja külakondade esindajad.

Säilisid ka vanad külakogud ja krahvkonna kogud (folkmot). Viimaseist, mis olid ühtlasi ka sõjaväe koosolekud, võisid osa võtta kõik vabad mehed. Kuninga kõrval oli kuninga nõukogu (vitenagemot — tarkade kogu), kuhu kuulusid kuninga perekonna liikmed, krahvkondade esindajad, kõrgemad vaimulikud ja kuninga ametnikud. Kuninga nõukogu võimupiirkonda kuulus seadusandlus, kuninga valimine valitsevast suguvõsast ja kuninga tegevuse kontrollimine, sõja ja rahu küsimused, maksude määramine;

27. joonis. William I ratsavägi Hastingsi lahingu eel.

neil oli teatud mõju ka kõrgemate vaimulikkude kohtade täitmisel. Kui suur ka selle nõukogu mõju esialgu oli, tõusis siiski kuninga võim alaliste sõdade tagajärjel ja sünniaadli kõrvale hakkas tekkima kuningast sõltuv ametiaadel.

Anglo-sakside kristianiseerimine. Anglo-sakside kristianiseerimisel omas suurt tähtsust paavst Gregor I tegevus, kes saatis Augustinuse juhatusel Inglismaale 40 munka. Räägitakse, et Gregor I näinud Roomas anglide soost orje, liigutunud väga ja öelnud: „Tahan teha neist anglidest inglid.“ Peale maa kristianiseerimist nimetati Augustinus paavsti poolt inglise kiriku priimaseks, Canterbury peapiiskopiks. Varsti tõusis kiriku- ja vaimuelu Inglismaal võrdlemisi kõrgele tasemele. VIII sajandil moodustab Inglismaa otseselt Lääne-Euroopa kultuuritsentri, kust misjonärid ja teadlased lähtuvad teiste rahvaste juurde.

Normannide oht. Alfred Suur. Varsti peale anglo-saksi riikide ühendamist Egberti poolt hakkas Inglismaad ähvardama välisoht normannide näol. Esialgu tungisid nad Inglismaa põhjarannikule ja sealt Iirimaale. Kuid aastal 835 tungisid nad juba Thames'i suudmesse ja sooritasid sealt edasi rüüsteretki rannikule, hävitades kirikuid ja

kloostreid. Egbert ja ta lähemad järglased ei suutnud midagi teha nende tagasitõrjumiseks.

Võimsamalt astus taani viikingite vastu Egberti pojapoeg Alfred Suur (871—891). Ta tegi lepingu taanlaste kuningaga, andes talle maid riigi läänepoolses osas. Nii sai ta sõjalised jõud vabaks teiste viikingijõukude vastu ja võis nende röövretked seisma panna. Ta hoolitses sõjaväe eest, ehitas laevastiku ja asutas piiril kindlustatud kohti. Lõhutud linnad ja kloostrid laskis ta uuesti ehitada. Sõdade ja rahutuste ajal kõikuma löönud valitsuse seadis ta endisele alusele, püüdes sellega ühtlasi suurendada kuningavõimu. Et õiguslikku ellu kindlust tuua, andis ta välja seadusraamatu. Väga palju rõhutas Alfred Suur vaimse elu arendamist. Ta asutas koole ja kirikuid, laskis ladinakeelseid raamatuid tõlkida anglo-saksi keelde, teetsedes seejuures ka ise tõlkijana. Omamaalaste ja välismaalt kutsutud teadlaste kaasabil püüdis ta tõsta ajaloo, maateaduse ja matemaatiliste teaduste taset. Nagu Karl Suur frangi, nii laskis ka Alfred Suur koguda anglo-saksi rahvaluulet.

Alfred Suure lähemad järglased jätkasid tema tööd. Nad suutsid ka tagasi võita Alfred Suure ajal taanlasile loovutatud maa-alad. Ühtlasi kaitsesid nad riiki edukalt keltide vastu.

Taanlaste valitsus Inglismaal. Hilisemad valitsejad aga olid nõrgad ja nende ajal lisandusid sisemisele raskusile, mida tekitasid anglo-saksi suurnikkude iseseisvuspüüded, uued taanlaste rünnakud. Püüti esialgu maksude abil hoida taanlasi tagasi, koormates aga sellegäliialt oma alamaid. Seati sisse nn. taaniraha, mida koguti rahvalt ja kasutati taanlasilt rahu ostmiseks; teiseks uueks maksuks oli nn. laevamaks, mis pandi peale rannäärseile maaomanikele ja mille abil asuti laevastiku ehitamisele. Lisaks korraldati kuninga käsul taanlaste tapmine, kus vihale kihutatud rahvas surmas mitu tuhat taanlast, heitmata armu isegi naistele ja lastele (13. nov. 1002).

See verepulm andis Taani kuningale Svenile põhjust tungida Inglismaale. Vaatamata laevamaksu abil ehitatud uuele Inglise laevastikule, oli taanlaste võit nüivõrt täielik, et Inglise kuningas pidi põgenema Normandiasse hertsog Vilhelmi juurde. Inglise aadlikud valisid aga Sveni poja Knuti kuningaks (1016—1035), kes ühendas oma käes Inglise, Taani ja Norra kroonid.

Kuigi Inglismaa sattus võõraste valitsuse alla, oli Knut Suure sihikindel ja selgepilguline valitsus sõdade ja sisemiste segaduste tagajärjel kurnatud maale ainult õnnistuseks. Ta hoolitses korrapärase õigusemõistmise eest ja püüdis sulatada üheks rahvuslikuks tervikuks Inglismaal elavaid erisuguseid rahvaelemente. Kõrvaldades väiksemad võimukandjad, katsus ta kindlustada kuningavõimu. Ka soodustas ta läbikäimist teiste riikidega, sõlmides kaubalepinguid

teiste maadega. Igatahes õnnestus Karl Suurel luua võimas Põhja-maa riik, mis oma tugevuselt võis julgesti võistelda mandri suu-remate riikidega.

Normannide valitsuse põhjendamine. Pärast Knut Suure surma lagunes ta riik osadeks. Norras tuli troonile Magnus I, Inglismaal anglo-saksi kuningasoost Edward (1042—1066). Olles kasvanud üles Normandia hertsogi Roberti juures, püüdis Edward Inglise troonile saades edendada prantsuse-normanni vaimu kodumaise arvel ja sattus seetõttu vastuollu oma alamatega.

Edwardi surma järel esnes nõudmistega Inglise trooni suhtes Normandia hertsogi poeg William, kes väitis, et Edward pärandanud trooni temale. Williami üritust toetas ka Rooma paavst, lootes sel teel saavutada suuremat mõju Inglise kiriku üle. Inglise vaimulikud olid ju mitmeti tõrksad paavstile ja keeldusid tunnustamast Cluny reforme. Ta saatis Williamile isegi pühitsetud lipu ühes oma õnnistusega ettevõtteks. A. 1066 maabus William Lõuna-Inglismaa rannikul võrdlemisi suure sõjaväega. Kuulsas Hastingsi lahingus saavutas ta ägeda ja suuri ohvreid nõudva võitluse järel hiiglava võidu ja nime — Võitja. Williami võitu hõlbustasid lahkkelid anglo-sakside keskel, kes ei jõudnud üksmeelsele otsusele langenud kuningale järglase valimise suhtes. Teiseks soodustas Williami edu vaimulikkude vahelesegamine rooma-truu Normandia hertsogi kasuks. Mõni aasta peale Hastingsi lahingut oli Inglismaa vallutatud.

Sellel normannide vallutusel oli ülisuur tähtsus kogu maa arengule. Võitjatest ja võidetutest kujunes hiljemini ühtesulamise teel praegune inglise rahvas, prantsuse ja anglo-saksi keelest inglise keel.

Hastingsi lahingul olid ka kultuurpoliitiliselt õige kaugeleulatuvad tagajärjed: see vabastas Inglismaa Skandinaavia riikide ühendusest ja liitis ta kontinendi kultuurilise arenguga.

William I riigi asutamine ja valitsuslikud sihid. William Võitja on üks huvitavamaid keskaegseid valitsejaid — organisaatoreid, kes on teadlik oma ülesandeist. Tema juhtivaks mõtteks oli aadlivõimu piiramine riigi keskvoimu kasuks.

William I riigi asutamine kannab teatud määral koloniseerimise ilmet. Ta püüdis kindlustada oma võitu sel teel, et seadis vallutatud rahva üle neist päritolu, keele ja kommete poolest erineva vaimuliku ja ilmliku ülimustiku. Sellelt seisukohalt andis ta kõik juhtivad kohad riigis normannidele või teistele oma sõjakaaslasile, aga mitte anglo-saksidele. Kuid teisest küljest hoidis ta suuri maaisandaid kindlais piires. Nende tähtsuse vähendamiseks säilitas ta koguni vanad anglo-saksi rahvakoosolekud. Ka jättis kuningas omale õiguse nimetada krahvkondade juhtivaid ametnikke, šerifeid, kelle

kohuseks oli üldise korra järele valvamine, kuninga mõisade valitsemine, maksude ja sõjaväe kogumine, kohtumõistmine jne. Neilt kuninga ametnikelt võis rahvas leida tuge ja kaitset mõisniku vastu. Vallutuste seisukorra pehmemdamiseks teatas ta, et tahab pidada oma eelkäija, kuningas Edwardi häid seadusi. Selleks laskis ta kohalikelt elanikelt kirjutada üles rahva tavaõiguse. Sellega ta näitas, et ta võim käib nii võitjate kui võidetute üle.

Feodalismi teostamine Inglismaal ja selle omapära. Juba anglosaksi kuningate ajal oli Inglismaal võim maa ja talupoegade üle läinud suurnikele.

Kõik, kes olid võidelnud Williami ja sissetungivate normannide vastu, kuulutati äraandjaks ja nende maad konfiskeeriti. Sellega sai William I Inglismaal kogu maa isandaks. Olles vallutanud maa normanni rüütlite ja teiste Prantsusmaalt kaasa tulnud sõdurite abil, kellest paljud olid veel vabatahtlikud, pidi kuningas andma neile tasu. Ning viimast anti anglo-saksidelt võõrandatud maast läänide näol. Ainult vähesed anglo-saksi suurnikud, kes olid uuele kuningale kuulekad, jäeti oma mõisadesse, suurem osa maad läks võõraste kätte. Sellega kandus feodalism Prantsusmaalt Inglismaale. Kuid William I ettenägelikkuse tõttu ei kujunenud feodalism siin sääraseks kui mandril, vaid omas mitmeid erinevaid jooni, mis takistas seda saamast keskvõimule kardetavaks. Kuulutades enese kogu maa kõrgemaks isandaks, jättis William I suure osa maast endale. Teiseks ei jagatud läänimeestele suuri maa-alasid ühes kohas, vaid parunite ja lordide maad asetsesid laialipillatuna krahvkondades. Nii omasid suuremate maa-alade omanikud maad mitmes riigiosas, nii et ühelgi neist polnud sellist ühtlast territooriumi, mis oleks võimaldanud muutuda liiga võimsaiks ja iseseisvaiks ning saada kardetavaks kuningavõimule, nagu mandri hertsogid ja krahvid. Pealegi andsid kuningale truudusvande mitte ainult otsesed kuninga vasallid, vaid ka allvasallid. Sel teel jäid ka väiksemad lääniisandad kuningast sõltuvaks ning suurnikud ei saanud moodustada ainult temale üksi alluvat kaaskonda nagu mandririikides.

Riigi rahandusliku seisundi kindlustamiseks laskis ta täpsaid andmeid koguda igas krahvkonnas olevate maade suuruse, nende omanikude, maksude summa, kariloomade arvu jne. kohta, et saada kindlaid andmeid maksude õiglasemaks jaotamiseks. Seda loendit nimetati *domesday book* — viimse kohtupäeva raamat.

Riigi keskvõimu kindlustamisel oskas William I eeskujulikult kasutada anglo-sakside ja normanni suurnikkude vastuolu. Viimased kartsid vastuhakku vallutatud anglo-sakside poolt, kuid ka anglo-saksid

vajasid kaitset normanni aadlike vāgivala vastu. Nii nāgi allaheidetud rahvas kindlas kuningavõimus oma ainsat tuge. Selle liidul põhines ka edaspidigi suurelt osalt Inglismaal kuningavõim.

William I kirikupoliitika. Ainsaks jõuks, mis osutus siiski teatud vastukaaluks kuningavõimule, oli kirik. William I ajal omandas kirik Inglismaal suure võimu. Kuningas jagas temaga kaasa tulnud prantsuse prelaatidele suuri maa-alasid ja seadis nad ametisse anglosaksi vaimulikkude asemele; ehitati arvukaid kloostreid, mis pidid looma pinda reformiideedele; ka eraldati kirikukohus ilmlikust ja asutati kiriklike asjade jaoks erikohtud, mis mõistsid õigust kanoo-

II
William I de Cantuar. aduictu manacoq
 Hund de Wyham In Coghestala tenuit Scā trinitat. iii. m. lxx
 xij. t. r. ē. 7 m. similit. Sēp. ii. cat. tē. i. boz. m. viii. tē. iii. set. m. i.
 viii. ad. pōq. i. mot. 7. uat. lx. set. Indmō. iii. 7. iii. an. xx. oit. vii. pa
TBochinger vend sēp. 3. t. p. m. 7. p. iii. hnd. 7. d. 7. ii. cat. Indmō.
 tē. xxxv. cat. hom. m. xxix. tē. xix. ult. m. xviii. tē. xxv.
 boz. m. xliii. tē. iii. set. m. ii. Silil. ccc. pāz. Pāz. lx. ouib. xxii.

28. joonis. Väljavõte domesday book'ist.

nilise õiguse põhjal. Peale kirikuile kuuluvail laialdasil maa-aladel elavate inimeste kuulusid kirikukohtu alla kõik teisedki elanikud selliseis asjus, kus nõuti vannet (perekonnaasjad, pärandusasjad jne.). Kuid vaatamata neile kirikule antud soodustusile ei lasknud William I saada kirikut liiga iseseisvaks, olles alatasa valvel riiklike huvide pärast. Ta keeldus andmast Gregor VII-le läänivannet, jättis omale õiguse nimetada piiskoppe, keelas vaimulikel läbikäimise Rooma kuuriaga kuninga loata, tegi sinodi kokkutuleku sõltuvaks kuninga tahtest.

William I lähemad järglased ja Prantsuse-Inglise vastuolu. William I kõige noorema poja Henry I surma järel algasid suured troonitülid, mis lõppesid a. 1154 Henry tütrepoja Henry II Plantageneti troonile tulemisega. Plantagenetite sugu valitses Inglismaal XIV sajandi lõpuni. Peale Inglismaa Normandiaga omas Henry II Plantagenet pärandusmaadena Lääne-Prantsusmaad.. Seega oli Inglise kuningas Prantsuse kuninga suurem vasall ja omas pea-

aegu kaks kolmandikku kogu Prantsusmaa maadest ning arvukaid vasalle seal. See tihe kontakt Inglismaa ja mandri vahel soodustas viimase mõju levimist Inglismaal, arendas seal prantsuse vaateid ja kombeid. Nii langes ühelt poolt Inglismaa kultuuriliselt Prantsusmaa mõju alla, kuid poliitiliselt muutus seisukord ebakindlaks Prantsusmaale. Teda ähvardas oht enam kui pooled oma maadest kaotada Inglismaale, ning ta lähemaks ülesandeks sai selle vastu võitlemine. Nii jäi Lääne-Euroopa välispoliitika määrajaks kauemaks ajaks Inglise-Prantsuse vastuolu.

29. joonis. Henry II ja Thomas Becket.
Miniatuur.

Inglismaa olud Henry II troonile tules. Kümneid aastaid kestnud troonitülide ja kodusõdade tagajärjel oli William I ajal loodud riiklik kord lõonud kõikuma. Aadel oli muutunud iseseisvaks, oli ehitatud kuninga loata üle tuhande kindlustatud lossi ning tavalisiks nähtusiks olid nende omavahelised sõjad ja oma alamate kurnamine igasuguste andamite nõudmisega. Ka kirik oli kasutanud aega enda vabastamiseks riigi eestkostmise alt. Segased ajad polnud jätnud mõjustamata ka riigi majanduslikku elu: riigi sissetulekud olid langenud ühele kolmandikule. Henry II, kui tegevusrikka ja aktiivse valitseja lähemaiks ülesandeks olid nende väärnähtuste kõrvaldamine, aadli painutamine riigivõimu alla, kiriku iseseisvuspüüete tõkestamine, riigi majandusliku ja õigusliku elu korraldamine.

Henry II välispoliitika. Eespool arutatud põhjustel olid võitlused Inglismaa ja Prantsusmaa vahel paratamatud. Alguse sõjaga tegi Henry II. Sõjad Louis VII vastu kestsid aastaid nimetamis-

väärsete tagajärgedeta. Läänes algas Henry II 1171. a. Iirimaa vallutamist. Umbes samal ajal (1174) õnnestus tal saavutada ülemvõimu Šotimaal.

Henry II kohtureform. Tähtsaimaks Henry II sisepoliitiliseks uuenduseks oli ajakohasem kohtukorraldus. Endisis kohtuis ei tuntud tüliasjus uurimist, vaid tüliküsimus otsustati jumalakohtu abil, s. o. kahevõitluse ja tulise raua või vee abil. Kui kaebealune jäi võitjaks või ei jätnud tuline raud ta käele tulehaavu, siis loeti ta süütuks. Henry II lõi korraliku kohtu, mille liikmed saadeti aeg-ajalt kohut mõistma krahvkondadesse. Need rändkohtunikud (vrd. missi dominici) otsustasid kohalikkude elanikkude (harilikult 12) kaasabil, kes vandega töötasid ainult tõtt rääkida. Aja jooksul omandasid vannutatud mehed asja käigus ikka suurema tähenduse ja lõpuks nad ei olnud enam ainult tunnistajaiks, vaid otsustajaiks kaebealuse süüdi-oleku või süütuse üle. Siit saigi aluse nn. vannutatud meeste kohus, mis on püsinud Inglismaal käesoleva ajani ning levinud sealte teistesgi maises. Henry II asutas ka nn. Kuningliku kuuria (Cour of Kings Beuch), kus läbi arutati kõik kuninga kohtule kuuluvad asjad.

Rahandus. Nagu tähendatud, olid kohutavalt vähenenud riigi sissetulekud segaduste ajal. Et aga Henry II laialdased välispoliitilised üritused nõudsid suuri väljaminekuid, pidi ta otsima uusi teid riigikassa täitmiseks.

Esimeseks püüdis ta neid leida uuest kohtukorraldusest. Selle loomisel poldud unustatud ka riigikassa huve. Pooltelt nõuti suuri kohtumakse ja mitteilmumise ning hilistumise puhul trahve. Ka võidi juba enne kohtuotsust osta kuningalt „andestust“ ja saada sellega kuninga kaitse alla. Viimane asjaolu oli kuningliku kohtu tumedaks küljeks, sest seda kasutati vahendina ka süütute käest raha väljapressimiseks.

Teiseks suurendas kuningas oma sissetulekuid uue maksu, nn. kilbiraha sisseseadmisega, mis pandi maksma isikliku väekohustise asemele. Seda võeti igalt vasallilt ja see oli küllalt suur, et luua sellega palgasõdurite väge.

Henry II kirikupoliitika. William I järglaste ajal kestnud segadusi oli kirik kasutanud oma iseseisvuse kindlustamiseks ja enda eraldamiseks riigist. Nii mõistis kiriklik kohus õigust oma seaduse, kanoonilise õiguse alusel, mis põhines kirikuisade õpetusil ja Rooma seadusil. Kuid kirikukohtu otsused olid tavaliselt väga pehmed, millega ta võitis rahva poolehoidu. Eriti pehme oli kiriklik kohus vaimulikkude suhtes, jättes vabadusse isegi raskemad kurjategijad sellest seisusest ja keeldudes neid välja andmast ilmlikele võimudele. Neid

väärnähtusi oli vaja kõrvaldada ja kiriku iseseisvust piirata. Clarendonis 1164. a. peetud seenioride ja prelaatide koosolekul viis kuningas läbi määrused, et kaelakohtulikes süütegudes vaimulikud peavad kuuluma kuningliku kohtu alla. Samuti avanes kuningale võimalus mõjustada kõrgemate vaimulikkude valimist, kes pidid andma talle vasallivande. Kirikupõlu kuulutamine kuninga nõusolekuta keelati.

Clarendoni otsused leidsid ägeda vastase Canterbury peapiiskopis Thomas Becket'is, endises Henry II kantsleris ja lähemas nõuandjas. Algas äge võitlus kuninga ja peapiiskopi vahel, mis oli

30. joonis. Thomas Becketi surmamine Cantebury kirikus.

üheks üksikjuhuks tavalises heitluses ilmliku ja vaimuliku võimu vahel keskajal. Becket hakkas ametist tagandama kuninga poolehoidjaid vaimulikke ja kui kuningas ähvardas kohtuga, põgenes ta Prantsusmaale ning püüdis mõjustada paavst Aleksander III-t Henry vastu. Kuid Friedrich Barbarossaga tülis olles püüdis paavst hoiduda vaenust Inglise kuningaga. Becket pidi pöörduma Inglismaale tagasi. Kuninga karmi rahanduspoliitikaga rahulolematu rahvas tervitas juubeldades Becket'it, kelles nägi võitlejat kuninga ametnikkude ülekohtu ja omavoli vastu.

Tüli kuninga ja peapiiskopi vahel kestis endiselt, kuni mõned Henry II mõtlematult lausunud

sõnad¹ said viimasele saatuslikuks. Mõned õukondlased, tahtes näidata kuningale oma valmisolekut, surmasid Becket'i Canterbury kirikus (1170). Kuid Becket'i surm tuli kuningale kahjuks. Rahva poolehoid kuulus Becket'ile, kes tunnistati martriks ja kelle paavst tunnistas pühaks. Kuningas pidi peapiiskopi haul avalikult kahetsema ja kinnitama vandega, et ta pole osaline mõrtsukatöös. Samuti pidi ta võtma tagasi suure osa Clarendonis antud määrusist. Nii lõppes kuninga ja peapiiskopi vaheline võitlus esimese kaotusega.

¹ „Kes vabastaks mind sellest kurikavalast mungast.“

Linnade ja jõukuse arenemine Inglismaal. Normanni kuningate ja Henry II loodud riik põhines tugeval keskvalitsusel. Kõik rahvakihid pidid alluma kuningale ja tema ametnikele. Kuid seltskond oli hoopis teine kui maa vallutamise ajal. See oli saanud tunduvalt jõukamaks ja iseseisvamaks. Eriti oli seda märgata linnakodanikkude juures.

Nõrgad ja laastatud William I ajal, tõusid linnad kiiresti XII sajandil arenenud kaubanduse mõjul. Kaubanduse arengut soodustasid kuningale kuuluvad maa-alad mandril, mida läbisid mitmed tähtsamad kaubateed. Kuid tol ajal puudus Inglismaal kaubalaevastik ja väga vähe harrastati merisõite, ning kaupade vedu oli võõraste, esijoones flaami ja saksa kaupmeeste käes. Need asutasid oma huvide kaitseks kaubaühinguid ja omasid rannalinnades kaubaladusid. Inglismaal arenes küll ka oma kaupmeesteklass, kuid nende käes oli esialgu ainult sisekaubandus — ainete toimetamine maalt linnaturgudele ja kaupade vahetamine linnade vahel.

Üksikuis linnades asutasid kaupmehed ühinguid oma huvide kaitseks turgudel ja välismaalaste eemaletõrjumiseks. Kõik need ühingud üle kogu Inglismaa liitusid suureks kaupmeeste gildiks, mille kuningas kinnitas. Siin ilmneb jällegi Inglismaa erinevus mandririikidest, kus üksikud kaupmeesteühingud teotsesid eraldi, liitumata suureks keskühinguks ja kasutamata riigivõimu toetust.

Rikastunud kodanikud ostsid endid vabaks feodaalkohustisist ning maksid riigile suuri makse, mille loomulikuks tagajärjeks oli riigikassa seisukorra paranemine.

Inglismaal ei tulnud linnakodanikel pidada teravat võitlust oma õiguste pärast, sest kuningad ei olnud vaenlikud linnade kasvamisele. Linnade jõukas ning iseseisvusega harjunud kodanikkond kujunes siin peagi väga suureks jõuks riigis.

Millega on seletatavad sõjad saarte (Briti) rahvaste vahel V s.? — Missugune sotsiaalpoliitiline kord hakkas maksma Inglismaal peale anglosakside riigikeste ühendamist? — Kuidas peaksime iseloomustama Alfred Suurt kui valitsejat? — Mis tehti Inglismaal enesekaitseks taanlaste retkede vastu? — Missugused teened on Knut Suurel Inglismaa valitsejana? — Missugused asjaolud hõlbustasid William I edu Inglismaal? — Mille poolist erineb Inglise feodalism Euroopa mandri omast? — Kuidas iseloomustatakse William I kirikupoliitikat? — Millega on seletatavad Prantsuse-Inglise vastuolud William I järglaste ajal? — Missugused olid Inglismaa olud Henry II troonile tulles? — Milles väljendus Henry II kohtureform? — Mis tegi Henry II riigi sissetulekute suurendamiseks? — Kuidas hindame kilbiraha sisseseadmist? — Missuguseid sihte taotles Henry II oma kirikupoliitikaga? — Missugused asjaolud soodustasid linnade arengut Inglismaal?

V. Ristisõjad.

1. Ristisõdade esimene järk.

Ristisõdade põhjused. Nagu suur germaani-slaavi rahvasterändamine oli sissejuhatuseks keskajale, nii viisid üle hilisemale keskajale ristisõjad — suur rahvasteliikumine ja sellega ühenduses olev kolonisaatsioon, mis andis tõuke suuremateks muutusteks nii poliitilise kui ka kultuurielu alal. Ristisõjad olid täiesti omapärane nähtus oma põhjusilt, olemuselt ja tagajärgedelt.

Kuigi ristisõdade üldtooniks, vähemalt esimestegi sõdade puhul, oli usuline moment, olid selle sügavamaiks aluseiks ometi sotsiaalsed ja majanduslikud olud.

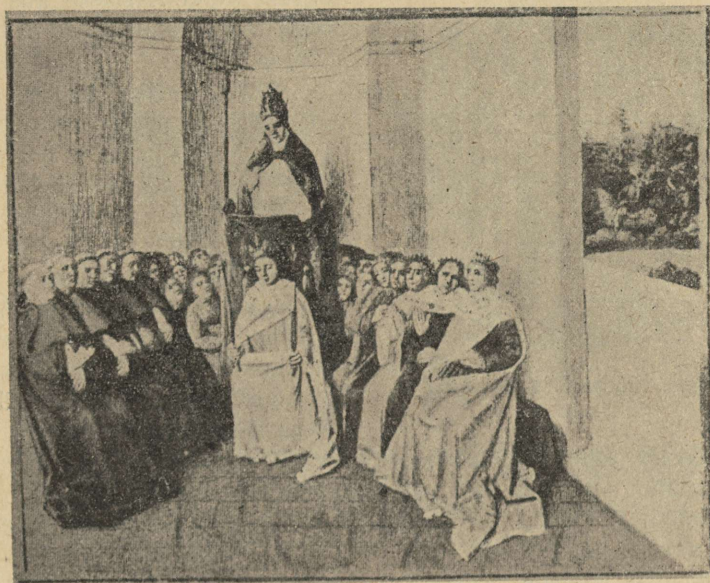
Kesk-Euroopa rahvaarvu kiire kasvamine sundis riike oma piire laiendama ja uusi turge hankima toodetud saaduste jaoks. Juba XI sajandil rändasid rüütlite ja talupoegade hulgad kodumaalt välja uusi asukohti otsides. See feodaalse rüütliseisuse juures valitsev koloniaalne ekspansioonitung ja sõjakus ning seiklushimu vaim leidsid ristisõdade puhul soodsa pinna.

Vana-Euroopa piiride laiendamisel etendasid silmapaistvat osa ka Vahe mere, eriti Põhja-Itaalia linnad — Genua, Veneetsia ja Pisa. Nad soovisid tihedamat ühendust Idamaaga ja kindlaid punkte Vahe mere rannikul ja saartel, et sellega koondada oma kätte Vahe mere kaubandust.

Kui ühtesid mõjustas kasulootus, oli teistel ajeks häda ja puudus. Raske teoorjuse ning aastaid kestnud ikalduse ja nälja tagajärjel kogunes juba esimese ristisõja üleskutse peale suurel hulgal vaeseid ja varanduseta talupoegi ja inimesi teistest kihtidest, kes lootsid siit oma seisukorrale parandust.

Lisaks eespool-mainitule tuli keskajal valitsev usuline vaim, mida oskas kasutada paavst, lootes sellest tulu oma maailmapoliitikale. Rändamisi pühadesse paikadesse ja pühade jäänuste juurde peeti tähtsaks Jumala õnnistuse saamisel ja taevase õndsuse pärimisel. Eriti mõjukaks peeti palverändamist Palestiinasse Kristuse hauale, mida võeti ette juba IV sajandist alates ja mis muutus seda sagedamaks, mida enam X ja XI sajandil karmid kiriklikud põhimõtted omandasid mõju inimeste meelte üle. Araablaste, kelle valdusele nimetatud maa kuulus, olid palverändajate suhtes võrdlemisi vastutulelikud ja lubasid pühade kohtade külastamist üsna vabalt. Kui aga türklased seldžukid XI sajandi teisel poolel vallutasid maa, muutus kristlaste-palverändajate seisukord Idas ohtlikuks. See tekitas ristiusulistest mõtte vabastada Pühamaa uskmata käest. Sellestihilist sõda kavatses juba paavst Gregor VII, kuid tol ajal jäi see siiski teostamata.

Uue tõuke sai ristsõja asi, kui seldžukid muutusid ohtlikuks Bütsantsile. Bütsantsi keiser Aleksios Komnenos pöördus abipalvega paavsti poole, anudes abi uskmata vastu. Sellest haaras kinni paavst Urban II, kes kutsus a. 1095 kirikukoosoleku Clermont'i linna, millest võttis osa palju vaimulikke, rüütleid ja liht-rahvast. Linna lähedal selleks ehitatud tribüünil pidas paavst määratule rahvahulgale kõne, kutsudes neid võitlema uskmata vastu ja vabas-
tama püha hauda, töötades sõjast osavõtjale pattudest lunastamist

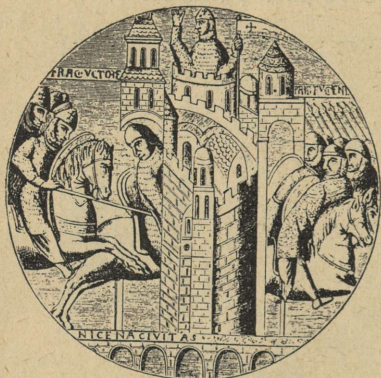
31. joonis. Paavst Urban II, esimese ristsõja algataja.

ja nende äraolekul nende maade ning varanduse kiriku kaitse alla võtmist. Vaimustunud ja usulisest ekstaasist haaratud rahvahulk vastas hüüdega: „Jumal tahab seda.“ Välismärgina kandsid sõjast osavõtjad mantli paremale õlale õmmeldud punast risti, millest tuligi nimetus ristsõdijad ja ristsõjad.

Esimene ristsõda. Esimene ristsõda algas varsti pärast Clermont'i kirikukoosolekut. Paavsti üleskutsed ja tema poolt saadetud rändjuttustajate tegevus, kellest eriti innukalt teotses ja rahvast sütitada oskas Amiens'i Peeter, leidsid kõikjal elavat vastukaja. Kõiki rahvakihte haaras piiritu vaimustus ja igatsus vabastada püha hauda uskmata võimusest. Paljud andsid ära varanduse ja varustasid endid sõjakäiguks. Nende hulgas oli suuri lääniisandaid, aga

ka alamaist kihtidest rahvast, kel ei olnud aimu ettevõtte raskusist ega vaenlasist. Kuid nendega ühines ka palju rahva põhi-
elementi, hulguseid, võlgadesse jäänuid, majanduslikult laostunud ning saagilootusest aetuid.

Kogunes kaks erinevat väehulka. Üks neist koosnes ainult liht-
rahvast ja asus Amiens'i Peetri juhatusel teele veel enne korralikku
rüütliväge. Nad läksid läbi Ungari ja Bulgaaria. Bütsantsi valitsus
saatis nad laevadega üle Bosporuse Väike-Aasiasse, kus türklaste vägi hävitas nad Nikea
juures.

32. joonis. Nikea piiramine 1097. a.

1096. aastal läksid teele
rüütlid organiseeritud sõja-
väega, mis koosnes enamikus
prantslasist. Sellest sõjakäigust
ei võtnud osa ükski kuningas
ja kogu ettevõttel puudus üld-
juht. Põhja-Prantsusmaa ja Sak-
samaa rüütlite eesotsas oli Alam-
Lotringi hertsog Gottfried
Bouillonist ühes oma venua
Balduiniga. Nende väeosa
liikus Doonau orgu mööda. Tei-

sed väeosad tulid Toulouse'i krahvi Raymond'i jt. juhatusel. Lõuna-Itaalia normannidega tuli Tarendi hertsog Boemund, kes lootis vallutada Bütsantsi. Sõjaväega kaasa läks suur arv sulaseid, munki, naisi ja lapsi.

Bütsantsis kujunes ristosõdijail vahekord keiser Alexiosega teravaks, kusjuures viimane kavatses juba ristosõdijate vastu palgata sõjaväe slaavlasist ja türklastest. Alles kestvate läbirääkimiste järel, kus ristosõdijad pidid vanduma keisrile ustavusvannet ja töötama, et annavad keisririigile tagasi türklastelt võidetud maa-alad, viidi nad üle Bosporuse.

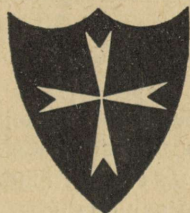
Kreeklastega koos vallutati kõige enne Nikea, siis algas edasi-
tung läbi Väike-Aasia Süüriasse. Teel Pühale maale asutasid
ristisõdijad Edessa ja Antiookia vürstiriigi. Alles 1099. aastal
jõudsid ristosõdijad Jerusalema juurde ja asusid linna
piiramisele. Nende vaimustus linna nähes oli piiritu. Kuid lahingute,
haiguste ja igasuguste viletsuste tagajärjel oli sõjavägi kahanenud
tunduvalt. Peale kestvat piiramist vallutati linn tormiga ja pandi
toime kohutav veresaun, kus ei halastatud naistele ega lastelegi.

Ristosõdijate asutatud riigid ja vaimulikud rüütlilordud. Esimese
ristisõja tagajärjel vallutatud maa jagunes nelja üksteisega lõdvalt

seotud riiki. Need olid Jeruusalemma kuningriik, Antiookia vürstiriik, Edessa ja Tripolise krahvkond.

Jeruusalemma kuningaks valiti üldise lugupidamise võitnud Gottfried Bouillonist. Viimane aga keeldus kandmast kuld-krooni seal, kus Kristus oli kandnud kibuvitsakrooni, ja nimetas end tagasihoidlikult ainult püha haua kaitsejaks. Tema järglane Jeruusalemma troonil, Balduin, aga kandis juba kuningatiitlit.

Võidetud mais teostati Euroopas valitsev feodaalne kord. Teised riigid olid Jeruusalemma kuningriigiga läänivahekorras, kuid nende sõltumine esimesest oli vaid nimeline, tegelikult nad olid iseseisvad. Väiksemad vasallid kasutasid samuti suuri

33. joonis. Vasakul Johaniitide ordu väline märk. Paremäl Saksa ordu kõrge-meistri vapp.

õigusi. Kohalik rahvastik, õigeusulised, juudid ja muhameedlased, jäid nii majanduslikult kui ka õiguslikult alluvaks uutele isandaile. Et suur- ja väike-vasallid teotsesid võrdlemisi iseseisvatena, siis oli kuninga võim tunduvalt piiratud. Suur mõju ja võim oli Jeruusalemma patriarhil.

Mitte kõik maad polnud jagatud läänimeestele. Eriseisukohta nende kõrval omasid linnad oma kodanikkonnaga. Viimased kasutasid ristsõdijate asutatud riikides suuri vabadusi ja neil oli laialdane omavalitsus. Esikohal linlaste hulgas olid itaallased, kes arendasid suurejoonelist kaubandust naabermaadega. Linnades anti neile suured kvartaalid ja turukohad ühes tollivaba kauplemissõigusega.

Äsjaasutatud Jeruusalemma kuningriigil tuli pidada raskeid võitlusi oma olemasolu eest. Ühelt poolt tuli tõrjuda tagasi pealetungivaid türklasi, kes ristsõdijate Palestiinast väljaajamiseks tõid kohale suured sõjaväed Egiptusest. Teiseks tuli luua ühendus vaenlase maade keskel laialipillatud kristlike riikide vahel. See saavutati kuningas Balduin I ajal Süüria ja Palestiina mereäärsete linnade vallutamiseiga.

Peamist tuge leidsid kristlaste asutatud riigid Idamaal esimese ristsõja ajajärgul tekkinud vaimulikes rüütlordudes. Need kujutasid endast midagi alalise sõjaväe taolist Palestiinas, sest risti-

sõdijate juurdevool ei olnud pidev, vaid kandis juhuslikku ilmet. Nad võtsid omaks kolm mungatõotust: kasinus, vaesus, kuu-
lekus, millele neljandana lisati töötus võidelda uskumatute vastu
ja kaitseda pühi kohti ning toetada palverändajaid nende käikudel.
Neil rüütelmunkade ühinguil olid kindlad korraldused. Ordu eesotsas
oli suurmeister, kuna liikmed jagunesid rüütel-, preester- ja talli-
vendadeks, kelle tegevusala oli täpsalt määratud.

Esimesena asutasid prantsuse rüütlid nn. Templiordu, mis
omandas nimetuse Saalomoni templist, mille lähedal nad asusid. Nime-
tatud ordu liikmed kandsid valget mantlit punase ristiga. Itaallased
asutasid Johanniidide ordu, mille välismärgiks oli must mantel
valge ristiga. Templiordu hoolitses peamiselt prantsuse, Johanniidide
ordu itaalia palverändajate eest. Kolmanda ristsõja ajal asutati saks-
laste poolt Saksa ordu, mis korraldati eelmiste eeskujul ja mille
liikmed kandsid valget mantlit musta ristiga.

Ordude rüütlid pidasid endid peamisiks võitlejaiks uskmatute
vastu. Sõjaliselt ja sõjatehniliselt teadusis ületasid nad kõiki ja ehtasid
idapiiri kaitseks Süürias rea kindlustisi. Riikidest, kus nende
valitsuskonnad asusid, olid ordud täiesti sõltumatud.

Ordude ülistamine ja soodustamine meelitas neile kokku palju
andeid ja väljapaistvaid liikmeid. Nii astus ordude liikmeiks riikide
valitsejaid ja suuri läänisandaid, kes andsid truudivande, loobumata
seepärast ilmlikust elust. Peagi olid ordud lõpmatute varanduste omani-
kud, vaatamata liikmete vaesustootusele. Nad omasid maid ja losse
Euroopas ja Idamaal, pidasid omal kulul sõjaväge jne. Esikohal selles
suhtes seisis Templiordu. Kõik loendatud ordud elasid üle Jeruusa-
lemma kuningriigi ja siirdusid hiljemini Euroopasse.

Ristsõdijate asutatud riikide seisukord ei olnud kuigi kindel. Rah-
vastik koosnes väga erisuguseist elementidest, mis muutis võimatuks
rahuliku kooselu. Pärismaalased suhtusid umbusaldusega ristsõdijaisse
ja said kergesti äraandjaks. Ka ristsõitjate keskel valitsesid lahk-
helid üksikute rahvuste vahel. Lisaks mõjus idamaine elu euroop-
lasile lodevaks tegevvalt, mille tulemuseks oli kõlblas langemine ja
igasuguste pahede levimine kristlaste keskel.

Teine ja kolmas ristsõda. Muhameedlased ei suutnud
leppida oma kaotustega ja ootasid juhust, et võita kristlasile
loovutatud maid. Aastal 1146 võitsid türklased tagasi Edessa,
kristlaste eelposti idas. See andis põhjust teiseks ristsõjaks
(1147—1149), millest osa võtsid Saksa keiser Konrad III ja Prant-
suse kuningas Louis VII. Ettevõtte ebaõnnestus täielikult ja mõle-
mad valitsejad pöördusid oma vägede riismetega kodumaale tagasi.

Varsti pärast seda ühendati Aasia ja Egiptuse kalifaadid teo-
võimsa Saladini valitsuse all, mille tõttu kristlaste seisukord Idamaal

muutus palju ohtlikumaks. 1187. aastal Saladin purustas Jeruusalemma kuninga väe Tiberiase järve juures ja vallutas pea Jeruusalemmagi. Kristlaste kirikud rüüstati, rüütlid surmati, ainult alamt rahvast koheldi armulikumalt.

Jerusalemma langemise tagajärjeks oli kolmas ristsõda (1189—1191), millest võtsid osa Saksa keiser Friedrich Barbarossa, Prantsuse kuningas Philippe II Auguste ja Inglise kuningas Richard Lõvisüda. Friedrich Barbarossa jõudis oma väega Väike-Aasiasse, kuid uppus ise ühest jõest üleminekul. Suurem osa ta sõjaväest pöördus kodumaale tagasi, kuna teine osa liitus Jeruusalemma kuningaga, kes piiras Akkonit, mille Saladin oli vallutanud. Akkoni juures ühinesid nendega ka Inglise ja Prantsuse kuningad oma vägedega. Kaheaastase piiramise järel vallutati linn. Kuid mõlema Euroopa valitseja vahel puhkesid lahkeliid ja nad lahkusid Idamaalt. Kuigi Jeruusalemm jäi tagasi võitmata, saavutas Richard Lõvisüda siiski, et kristlasile jäi kitsas rannikuriba Akkonist Jaffani ja õigus külastada pühi paiku.

Sagedate ebaõnnestumiste tagajärjel hakkas lahtuma üldine vaimustus ja ristsõdijate arv kahanes. Usuline motiiv, mis esimese ristsõja puhul kõige puhtamalt ja määravamalt esile tuleb, on ka järgmises kahes sõjakäigus domineerivaks, kuigi juba algusest peale segunes juurde poliitiline ja majanduslik moment. Kuid see ilmlik värving tugevneb kord-korralt ning saab valitsevaks neljanda ristsõja puhul, mis viis Ladina keisririigi asutamisele, ning jääbki selleks järgmiste ristsõdade ajal, kuigi veel hooti puhkeb usuline vaimustus.

2. Ristsõdade viimane järk.

Neljas ristsõda ja Ladina keisririik. Eespool-kirjeldatud seisund Idamaal ei võinud kristlasi rahuldada. Kui paavstitoolele tuli võimas Innocentius III, kes tõstis paavstivõimu enneolematult kõrgele, oli aeg olukorra parandamiseks. Ka lootis paavst ristsõjast veelgi kasu oma seisukohale. Nii kutsuti rahvast uueks ristsõjaks, mis algas 1203. aastal. Peajõu moodustasid prantsuse rüütliid. Väehulgad kogunesid Veneetsiasse, kust kavatseti laevadel minna üle mere. Kuid Veneetsias valitsev doodž tahtis seda liikumist kasutada oma riigi huvides. Lepiti kokku, et üleviimise eest ristsõdijad aitavad Veneetsiale enne vallutada nende kaubandusliku võistlaja, Zara linna Dalmaatsia rannikul. Pärast Zara vallutamist aga segasid ristsõdijad end Bütsantsi troonitülidesse, selle asemel et tõtata vabastama Püha hauda. Bütsantsi kuningas Isak Angelos oli tõugatud troonilt oma venna poolt ja vangistatud. Ta poeg Aleksios palus abi ristsõdijailt, lubades neile suurt tasu, abi Jeruusale-

lemma vallutamisel ja Idamaa kiriku alistamist Rooma paavstile. Sellega meelitati ristisõdijad kõrvale esialgsest eesmärgist. Vallutanud ühendatud jõududega Bütsantsi, seati troonile endine kuningas. Kuid ristisõdijate tasunõudmised ärritasid kreeklasi, kes esijoones ei tahtnud midagi teada Rooma kirikule alistumisest. Kui kreeklased lisaks tõstsid mässu oma valitsuse vastu, vallutasid ristisõdijad teiskordselt Konstantinoopoli (1204). Linn rüüstati ja palju väärtuslikke kunstiesemeid viidi Veneetsiasse.

Bütsantsi vallutamise järel jagati see nagu saak võitjate vahel. Kõige pealt asutati Ladina keisririik, mille valitsejaks sai Balduin Flandriast. Nagu Jeruusalemmas, nii kujundati ka siin riik Lääne-Euroopa feodalismi põhimõttele. Asutati veel teisigi vasalliriike. Palju maid said aga veneetslased, kellele jäid Egeuse mere rannikud ja saared, neljandik osa Konstantinoopolist ja Kreeta (Candia hertsogiriik). Sellest loodi laialdane koloniaalriik, mille kätte koondus kaubanduslik läbikäimine Lääne- ja Idamaa vahel. Neile kuuluva linnaosa Konstantinoopolis, samuti muud neile alluvad maalad oskasid veneetslased viia õitsevasse seisundisse ning panid sellega aluse oma tulevasele.

Kuid üldiselt ei olnud Ladina keisririigi seisund kuigi kindel. Kreeklased suhtusid võitjaisse vaenlikult, eriti sellepärast, et Konstantinoopoli patriarh (veneetslane) alistati Rooma paavstile. Pealegi ei vallutanud ristisõdijad kõiki Bütsantsi maa-alasid, vaid osa neist jäid iseseisvaks. Nii moodustus suuremast osast Väike-Aasia maa-aladest Nikea keisririik. 1261. aastal vallutas Nikea keiser Michael Paleologos Konstantinoopoli ja asutas uuesti endise keisririigi. Kuid siiski murdis see sündmus Bütsantsi endise suuruse.

Viimased sõjakäigud. Üldine vaimustus ristisõdade vastu oli vaibumas. Ka oli Ladina keisririigi asutamine tõmmanud jõud ja tähelepanu Palestiinalt kõrvale. Kuigi Innocentius III püüdis õhutada uuele sõjakäigule, ei andnud see tagajärgi. Oma surma eel saavutas ta siiski, et Saksa keiser Friedrich II töötas minna ristisõtta. Viimane jõudis diplomaatilisel teel kokkuleppele Egiptuse sultaniga, kes loovutas talle Jeruusalemma. Paavst ei tunnustanud seda tehingut ning pani kogu Pühamaa kirikupõlu alla. Kuid selle peale võttis Friedrich II endale Jeruusalemma kuninga krooni ilma kirikliku tseremooniata (1229). Tülid paavsti ja keisri vahel takistasid tunduvalt kristlaste edu ja aastal 1244 vallutasid türklased uuesti Jeruusalemma.

Kaks viimast sõjakäiku sooritas Prantsuse kuningas Louis IX, mis ei andnud mingisuguseid tagajärgi.

XIII sajandil olid kristlasil Palestiinas säilinud ainult üksikud punktid, kuid ka nende kestus ei olnud kuigi pikk. Aastal 1291 langes

kindlaim neist, Akkon, muhameedlaste kätte, kuna pärast seda sündmust ülejäänud kohakesed loovutati vabatahtlikult. Sellega lõppes nii suurte ohvritega püstitatud ja ligi kakssada aastat kestnud kristlaste valitsus Palestiinas.

Ristisõdade tagajärjed. Kuigi XIII sajandi lõpuks hävisid kristlaste viimsed toetuspunktid Idamaal, olid palju kestvamad ja kaugelehaaramad ristisõdade tagajärjed ja mõjustused Lääne-Euroopas endas. Ristisõdade ajastu kujunes Euroopas keskaegse kultuuri õitseajaks, mil see kujunes välja oma olulisemais ja omapärasemais joonis. Eurooplased mitte ainult ei võidelnud muhameedlastega, vaid tutvusid ka araablaste teaduste ja filosoofiaga ning nende juures säilitatud vana hellenistliku kultuuriga, mis aluseil arendasid oma kultuuri. Kokkupuuted võõraste rahvaste ja kaugete maadega, eriti araablaste kõrge kultuuriga, pidid paratamatult avardama eurooplase ilmavaadet.

Ühest küljest olid ristisõjad kiriku suurimaks triumfiks, sest need tõestasid selgesti Öhtumaa kristluse võimsust ja ühtlust, kes vaimustusega tõttas kõrge ülesande täitmisele ja kelle vaimseks juhiks oli paavst. Kuid kristliku võidu kõrguspunktile järgnes usuline kaizenemine. Usulise ilmavaate avardamine kõigutas usku katoliikluse ideede ainumaksvusse. Ristisõtta mindi kindla veendumusega, et ristiusk sel kujul on ainuõige, teiste usundite suhtes valitses halvaksapanu ja alahindamine. Kuid kokkupuuted võõrusulistega kõigutasid seda tõekspidet ja andsid valusa kogemuse, et ka kõlblalt ei ole kristlased teistest kaugeltki kõrgemal. Selleks ümberhinnanguks aitasid kaasa kristlaste üksikute ettevõtete ebaõnnestumised. Kristlastele paistis, et ka islamiusuliste jumal on vägev.

Määratu mõju oli ristisõdadel ka majanduslikule elule. Kõnesoleval ajastul oli elav suhtlemine Lääne- ja Idamaa vahel, arenes hoogus kaubanduslik liiklemine ja raha kasutamine vahetusvahendina kasvas jõudsalt. Kuigi Palestiinas hävisid viimased kristlaste asukohad, jäid Idamaa piirkonda püsima itaallaste kaubanduslikud kolooniad (Väike-Aasia rannikul, Egeuse mere saartel, Küprosel, Kreetal), mis jäid kaubandusliku liiklemise kandjaiks Lääne ja Ida vahel ka pärast ristisõdu. Vahemere rannalinnad, eriti Veneetsia, Genua ja Pisa, arenesid kiiresti ning nende kaubalaevad käisid Niilusest Doni suudmeni. Üksikud julged veneetslased läksid XIII sajandi teisel poolel läbi Mongoolia Hiinamaale. Kaubandusliku suhtlemise intensiivsus tuli kasuks ka sisemaal linnadele, kus kaubanduse arenemisega käis käsikäes kodanikkonna jõukuse ja iseteadvuse tõus, kes varsti astus kolmanda samaväärse seisusena vaimulikkude ja aadli kõrvale. Ehk küll au ja kuulsust ristisõdades omandanud, langes aadel siiski nende taga-

järjel, sest paljud kuulsad suguvõsad said surma sõdades, teised vaesusid suurte kulude tõttu. Pealegi murdis kodanikkude kasvav rahamajandus rüütelite naturaalmajanduse ainuvalitsuse. Ka samal naturaalmajanduslikul alusel seisvat talupojaseisust tabas raske kriis. Nii aitasid ristosõjad kaasa uue majandusvormi, rahamajanduse, teostamiseks, mis täielikult pääses võidule hilisel keskajal.

Missugustel põhjustel tekkisid ristosõjad? — Missugused riigid loodi Idamaal ristosõdjate poolt? Missugune kord hakkas neis maksma? — Missugust osa etendasid linnad ristosõdades? — Missuguste asjaoludega on seletatav Ladina keisririigi asutamine? — Miks ei andnud ristosõjad loodetud tagajärgi? — Missugused olid ristosõdade tegelikud tagajärjed?

3. Germaanlaste tung itta.

Sakslaste kolonisatsioon. Juba Karl Suure ajal algasid võitlused riigi idapiiride laiendamise pärast. 772—804 õnnestus Karl Suurel suurte pingutuste järel liita Frangi riigi külge Saksi maad. Idapiirilt lõuna poole vallutati avarid (796) ja sellega Pannoonia. Riigi idapiiri moodustas seega Elbe ja Saali jõgi, ning Doonau Tisza ja Sava suudmeni. Idapiiri kaitseks loodi uus mark — idamark, millest hiljemini kujunes Austria.

Heinrich I valitsuse ajal, võideldes ungarlaste ja slaavlastega ning kristianiseerides neid paganlikke rahvaid, viidi piir veel rohkem ida poole. Piiri kaitseks ehitati hulk kindlaid losse. Ka Böömi oli sunnitud tunnustama Saksa ülemvõimu.

Otto I võitles jällegi riigi idapiiri pärast slaavlaste ja ungarlastega ning võitis viimaseid hiilgavalt 955. a.

Hohenstaufenite ajal algas Saksa mail tung itta veel intensiivsemalt. Albrecht Karu vallutas Brennabori, mille maa-dest kujundati Brandenburgi markkrahvkond. Tuues siia saksa koloniste ning asutades Berliini, saksastus maa kiiresti.

Heinrich Lõvi vallutas slaavlaste maid ida pool Elbe jõge ning kristianiseeris need, mille tagajärjel võidetud maad saksastusid. Saksastumisprotsess neid slaavi mais toimus kiiresti ja hõlpsasti seetõttu, et maa vallutamise järel otsekohe see ka asustati saksa talupoegadega, kes neil mail muutusid domineerivaks elemendiks oma kõrgema kultuuri ja tööinnukuse tõttu, mis tõstis neid majanduslikult paremale järjele passiivsema iseloomuga ning madalamal kultuuriastmel olevaist slaavi tõugudest.

Interregnumi segastel aegadel otsisid paljud rahulikumat elu neis slaavi mais.

Ristosõdade ajajärgul ulatus see kolonisatsioonitung veel kaugemale itta, nimelt Läänemere maa-aladele.

Vana-balti tõugu preislaste vallutamiseks kutsuti appi Saksa ordu

vendi ning hiljemini ordu alaliselt maale asumisel hävitati maa pärisrahvas sõdades ja maale asusid saksa talupojad, mille tõttu maa saksastus.

Saksa kaupmehed, kes olid pidanud juba varemini kaubavahetust soome sugu rahvastega Läänemere mail, liivlastega, kurelastega ja eestlastega ning leedulaste ja slaavlaste sugulaste lätlastega, juhtisid saksa poliitika- ja kirikumeeste pilgud jällegi uute maade vallutamise võimalustele. 1186. a. tuli maale esimene piiskopp misjonäridega, kuid energilisema piiskopi Alberti ajal asutati maa vallutamise mõttega sõjaline ordu (Mõõgavendade ordu), millel paarikümneaastaste kibedate võitluste järel õnnestuski alistada maa pärisrahvaid ning neid ristida.

1237. a. ühines sõdades väga jõuetuks jäänud Mõõgavennaste ordu Saksa orduga ning 1346. a., saanud tagasi vahepeal Taanile kaotatud Eestimaa, ulatusid Saksa ordu maad Oderist Soome laheni.

Slaavi maade kolonisatsiooni ja Läänemere maade, Eesti-, Liivi-Kuramaa asustamise vahe seisis selles, et slaavlastel saksa talupoegi maale tuues saksastati, eestlased, liivlased ja kuralased aga mitte, mis seletatav saksa inimmaterjali (talupoegade) puuduse ja kauge mereteel tõttu.

Kolonisatsioonitungi tähtsaimaks põhjuseks oli üksikute iseseisvust taotlevate vürstide (Albrecht Karu, Heinrich Lõvi) püüded laiendada oma võimu ja maa-alu, talupoegade hulgas maapuudus ja suured soodustused (näit. liikumisvabadus, maksud), mida tehti vallutatud maades Saksa kolonistidele.

Eestlased. Eestlased olid arvatavasti juba meie ajaarvamise alul oma asukohtadel. Siin Läänemere kaldal olid kokkupuuted läänepoolsete rahvastega tihedamad, mille tagajärjel eestlaste kultuuriline areng toimus siin kiiremini. Eriti aktiivseiks ja mõjukaiks muutusid eestlased XI sajandil, mil Skandinaavia viikingiaeg lõppes ja algas eestlaste viikingiaeg, mis kestis XIII s. alguseni. Eestlaste osa Läänemere valitsemises on selleks ajaks selgunud. Kokkupõrked eestlaste ja skandinaavlaste vahel on seletatavad peamiselt eestlaste algatusega. Nad on asunud aktiivsele pealetungile, sooritades rüüsteretki Skandinaavia maadesse. Kirikutes palutakse jumalat, et see kaitseks rahvast idanaabrite (eestlaste ja teiste) meriröövlite pealetungide vastu. Röövretkede kõrval näeme sel ajal ka rahulikku kaubitsemist Skandinaavia rahvastega. Skandinaavia riikidest ei suutnud ükski taltsutada eestlaste aktiivsust, mis seletatav kuningate nõrkusega ja ristisõdadega, millest osa võtsid ka algatusvõimelisemad skandinaavlastel, ja sisemiste rahutustega, näit. Taanis XII s. Need asjaolud soodustasid eestlasil Läänemere liiklemisteid hoida oma võimuses. Ei tohi aga unustada, et eestlaste sõjakultuuri tase oli sel

ajal küllalt kõrge. Kuigi eestlaste kaitsevarustis jättis teataval määral soovida, olid ründerelvad neil oma aja kohta head. Eestlaste sõjatehnikale oli väga iseloomulik vägede kiire liikumine, mida võimaldasia tugev ja ajakohane laevastik ning hästiarenenud ratsavägi. Sellele vaatamata ei suutnud meie esivanemad siiski sakslaste järjekindla pealetungi eest oma kodumaad kaitseda, sest Eesti ei moodustanud veel kindla ja tugeva riikliku keskvoimuga tervikut. Sakslased vallutasid eestlaste maa lõplikult 1227. a.

Millega on seletatav sakslaste kolonisatsioonitug? — Millal ja mis sugustesse maadesse ulatus sakslaste kolonisatsioon? — Millega on seletatav eestlaste viikingiaeg? — Mis asjaolude tõttu õnnestus eestlasil hoida Läänemere liiklemisteid oma võimuses? — Miks jäid eestlased kaotajaiks võitlusis sakslastega?

VI. Skandinaavia riigid.

1. Taani, Norra ja Rootsi.

Üldiselt. Põhjagermaanlaste suguharudega asustatud Skandinaaviamaad omandasid juba IX sajandil oma viikingiretkedega ja riikide asutamisega üldeuroopalise tähenduse. Nagu teistelgi germaanlasil, nii puudus ka neil esialgu poliitiline ühtlus. Kogu maa jagunes väikesiks riigikesiks, mille eesotsas olid pärandatava võimuga kuningad, viimaste kõrval sõja-aadel — jarlid, ja vabade meeste koosolekud — tingid. Vanade usutsentrumite ümber olid suguharud koondu nud kolme suurde rühma, millele vastavalt kujunesid IX sajandil rahvused ja riigid.

Skandinaavia riigid kuulusid Lääne-Euroopa kultuurmaailma mõju piirkonda ja nii kujunesid nende sisemised olud selle eeskujul, säilitades seejuures teatud omapäraseid jooni. Nagu Euroopas, nii tugevnes siingi kuningavõim, kasvas kiriku mõju ja pääses maksvusele feodaalkord.

Kuid Skandinaavia riikides, eriti Rootsis ja Norras, säilisid siiski vanagermaani põhialused selgemal kujul kui lõunapoolseis Euroopa maades. Siin jäi püsima vaba talupojaseisus, majanduslikul alal jäi esikohale põllutöö ja tooresainete tootmine. Linnade arenemine toimus aeglaselt ja viikingiretkede lakkamisega, kus normannid ühendasid meriröövli elukutsega ka kauplemise, läks Skandinaavia kaubandus enamarenenud Saksa linnadele ning Skandinaavia sattus majanduslikku sõltumusse viimasest, millest täielikult vabaneti alles XVI sajandil Saksa ordu ja Hansa kaubaühingu võimu langemisega.

Taanimaa. Skandinaavia riikidest esimesena kasvas tugevaks Taanimaa, mille tõeliseks loojaks peetakse kuningas Gorm Vana,

kes X sajandi alul ühendas lõplikult kõik väikesed riigikesed. Knut Suure ajal XI sajandi esimesel poolel on Taanimaa juba Põhjamaade võimsamaid riike, sest temaga on ühendatud Inglise ja Norra kroonid. Kuid Knut Suure surmaga (1035) kaotas ta riik esikoha Põhjamail ning lagunes oma algosadeks — Inglismaa lahkus Skandinaavia liidust ja ka Norramaa saavutas poliitilise iseseisvuse.

Taanimaa uus tõuseng algas Waldemar I (1157—1182) ajal, kelle nõuandjaks oli energiline Lundi peapiiskopp Absalon. Taani välispoliitiliseks sihiks oli võimu kindlustamine Läänemerele. Sellepärast näeme Taani kuningaid Waldemar I Suurt ja Knut VI vallutamast Läänemere lõunarannikul (näit. Pommer, Mecklenburg ja Lüübek).

Alustatud poliitikat jätkas Waldemar II (1202—1241). Kuid ta pilgud olid suunatud ka kaugemale itta, kus sakslased olid asunud Baltimeremaade vallutamisele. Juba varemini üksikuid retki Saaremaale sooritanud, saadab Waldemar II 1219. a. oma väed eestlaste kindluse Lindanisa alla, mis hävitatakse. Selle asemele ehitatakse taanlaste kindlus Tallinna. Tulnud maale sakslaste kutsel ja nende abilisena, tekivad taanlasil peagi esimestega kokkupõrked ja nad asuvad iseseisvalt ja sakslastega võidu maad vallutama ja kristianiseerima. Kogu Põhja-Eestis kindlustati Taani ülemvõim. Sellega kuulus Balti meri Soome lahest Hamburgini Taani võimu alla.

Kuid juba Waldemar II eluajal langes ta suurejooneline ehitis rusudeks ja Taanimaa säilitas oma suurist vallutusist ainult Rügeni ning Eestimaa (viimase kuni 1346. a.). Waldemar II surma järel saabusid Taanimaale segased ja rahutud ajad — troonitülid, võitlus aadli ja klerusega, talupoegade mässud.

XIV sajandi keskel valitsev Waldemar IV Attertag püüdis uuesti kuningavõimu kindlustada ja aadli iseseisvust murda. Ühtlasi tegi ta katset vabastada Taanimaad Hansa majandusliku surutisest ja algas viimasega sõda, kuid pidi Stralsundi rahu (1370) Hansale ometi andma endisist suuremad õigused.

Waldemar IV surma järel ühendas tema tütar Margarete, kes oli abielus Norra kuninga Hakon III-ga, Kalmari unioonis (a. 1397) kolm Põhjamaa riiki — Taani, Norra ja Rootsi. Lepingu põhjal pidi valitsema üks kuningas ja välispoliitika pidi olema ühine, kuid sisepoliitiliselt jäid igal maal maksma oma erisugused asutised ja seadused. Ometi ei kujunenud uniooni tagajärjel tugevat ja ühtlast suurriiki. Põhjused selleks olid mitmesugused. Esiteks oli kuningavõim Taanis aadli poolt vägagi piiratud. Teiseks ei võinud unioon olla püsiv kolme rahvuse vastastikuse kadeduse ja huvide erinevuse tõttu. Eriti tugev oli vastupanu Rootsis, kus maksvat

korda käsitati võõrvalitsusena. Nende sisemiste raskuste ja uniooni-kuningate nõrkuse tõttu lagunes see kolmikliit varsti.

Norra. Norras põhjendas IX sajandil Harald Harfagar ühtlase kuningriigi pärast kestvaid ja veriseid võitlusi väikeste maa-alade kuningate ja vürstidega. Olaf Püha ajal XI sajandi alul kristianiseeriti maa lõplikult.

Olles Knut Suure ajal mõned aastad koos Inglismaaga Taani ülemvalitsuse all, saavutas Norramaa peale Knut Suure surma (a. 1035) jällegi poliitilise iseseisvuse, mille ta kaotas uuesti XIV s., liitudes Taaniga pikemaks ajaks. Seetõttu sarnaneb Norra siseolude arengult enam-vähem Taaniga.

Rootsi. Rootsis omasid Upsala kuningad tähtsamat seisukohta võrreldes teiste väikekuningatega. Kuid alles pikkade võitluste järel, millest teated on säilinud ainult saagades (kuulus Brävalla lahing), suudeti riigikesed ühendada umbes samal ajal kui see teostus Taanis ja Norras.

Upsala kuninga dünastia kustumisega XI sajandi keskel algasid troonitülid ja kodusõjad, mis kestsid paar sajandit. Tihti vahelduvaist kuningaist võiks nimetada Eerik Püha XII sajandi keskel, kelle ajal ristiusk pääses Rootsis võidule ja kes võttis ette esimese ristiretke Soome.

Nagu mujal, nii kasutasid Rootsiski vaimulikud ja eriti aadel riigis valitsevaid rahutusi oma võimu kindlustamiseks. Aadli seas omas silmapaistvat kohta kuulus Folkungite sugu, kelle esindajad pääsesid isegi kuningatroonile ja valitsesid XIII sajandi keskpaigast alates ligi sada aastat. Kuulsaim Folkungitest oli Jarl Birger, kes oli oma poja valitsuse ajal XIII sajandi keskel riigi tõeliseks valitsejaks (kuigi ta polnud kuningas) nagu kunagi frangi majordoomused ja oli esimesi tõelisi Rootsi riigimehi. Ta teotses edukalt seadusandjana, seadis maal rahu jalule ning asutas meriröövlike vastu kindluse, millest kasvas hiljemini Stockholm. Kuid ka Folkungite suguvõsas valitsesid lahkkelid ja troonitülid kestsid seni kuni Rootsi ühendas Kalmari unioonis Taani ja Norraga.

Kuid Rootsimaa ei leppinud kunagi unioonis määratud tingimustega ja peagi algasid aadlike juhatusel mässud taanlaste vastu. Kui aastal 1471 riigihooldajaks sai Sturede suguvõsa, püsis unioon veel ainult nimeliselt. Stured ei olnud üksnes Rootsi iseseisvuse esindajad, vaid ka talupoegade ja kodanikuseisuse kaitsejad aadli ning kleeuse vastu, leides esimesis endile kindla toe viimaste iseseisvuspüüete murdmiseks. Ka haridusliku elu eest hoolitseti ja XV sajandi lõpul asutas Sten Sture Upsala ülikooli.

2. Soome.

Soome asustamine soome sugu rahvaste poolt toimus arvatavasti I sajandil p. Kr. Esimesed teated soomlaste kohta on mütoloogilised ja arheoloogilised, kuna ajaloolisse valgusse astuvad nad maa kristianiseerimisega rootslaste poolt. Juba varemini oli soomlasil olnud kokkupuuteid oma naabritega-rootslastega ja slaavlastega, kes sooritasid kauplemis- ja rüüsteretki Soome. Retki tehti hiljemini ka ristiusu levitamise eesmärgiga.

Esimene ristiretk Soome tehti Eerik Püha ajal XII sajandi keskel. Vallutatud maale jäeti piiskopp Henrik jätkama ristiusu levitamist ja Rootsi väge ristitud asunduse kaitseks. Jõudsamalt edeneb maa kristianiseerimine esimese Soome piiskopi Toomase ajal XIII sajandi alul, kelle iseseisvat ja laiaulatuslikku tegevust võib võrrelda umbes samal ajal Liivimaal teotsenud piiskopp Alberti omaga, kelle sihiks oli iseseisva kirikuriigi loomine.

Teatud määral pöördepunkti Soome ajaloos moodustab Birger Jarli tegevus, kes XIII sajandi keskel oli Rootsi valitsuse juhiks. Siit peale on esikohal poliitiline moment. Birger Jarl võttis isiklikult ette retke Soome ja lõi võidetud maa-alal Rootsile kindla toetuspunkti. Vallutatud maa kindlustamiseks toodi Rootsist asunikke, keda paigutati elama ristitud soomlaste keskele, mis vahendit samal ajal sakslased katsetasid Liivimaal.

Kuid ka venelased olid juba kauemat aega teinud kristianiseerimistööd Karjalas, luues kreeka-katoliku kirikule seal toetuspunkte. Paratamatult pidid rootslaste ja venelaste huvid siin kokku põrkama. Nii Rootsi valitsuse kui ka paavsti pilgud pöördusid seepärast nimetatud maa-alale ja XIII sajandi lõpul sooritati ristiretk Lääne-Karjalasse, mis ka vallutati. Verised kokkupõrked venelaste ja rootslaste vahel jätkusid 1323. a-ni, mil Pähkinäsaare rahus määrati esmakordselt kindlaks piirid Vene ja Rootsi vahel. Sellega jagati Karjala kaheks ja lääneosa sellest jäi Rootsile. Põhja pool aga oli piir väga ebakindel ja soome asustus tungis kord-korralt määratud piirist üle ida poole.

Maa vallutamisele ei järgnenud siiski selle otsene rootsistamine, vaid maa päriselanikele jäid vabad arenguvõimalused nii kultuurilisel, sotsiaalsel kui ka poliitilisel alal. Soome ei moodustanud tavalist Rootsiiga liidetud maa-ala, vaid säilitas oma eriseisukoha laialdase omavalitsusega. Nii oli Soomel Turus oma eriline ülemkohus, samuti oli oma rahapada jne. Juba algusest peale jäi soomlasile vabaks pääs kiriku- ja riigiteenistusse ning võimalus omandada kõrgemat haridust, mille kandjaks tol ajal oli kirik. Seda vabadust oskasid soomlased kasutada ja juba XIII sajandi lõpul oli Turu piiskopiks soomlane. Rootsi eeskujul, kuid puhtsoomelise

iseloomuga arenes Soomes vabameeste seisus (rälls), kes, omandanud hariduse, sai teatud määral maa vaimuelu kandjaks. Samuti arenes linnades jõukas soome kodanikuseisus, kes kaubanduslikul alal võistles maale tungivate välismaalastega, eriti saksa kaupmeestega. Nii tõmmati Soome Lääne-Euroopa kultuuripiirkonda ega lõigatud maa pärisrahva vabu arenguvõimalusi järsult ja ülekohtuselt nagu see toimus Soome lahe lõunakaldal elavate suguvendadega, eestlastega.

Mille poolest erinesid Skandinaavia riigid oma siseelult teistest Euroopa riikidest? — Millal tõusis Taani Põhjamaade võimsaks riigiks? Millega on see seletatav? — Missugused olid Taani kuninga Waldemar I ja Waldemar II välispoliitilised sihid? — Millega on seletatavad kokkupõrked taenlaste ja sakslaste vahel Eestimaal? — Missugused olid mainitud valitsejate välispoliitika tagajärjed? — Miks ei kujunenud Kalmari unioonist tugevat ja ühtlast suurriiki? — Mille poolest erines rootslaste poliitika Soomes sakslaste omast Liivimaal?

D. Poliitiline ja sotsiaalmajanduslik elu hilisel keskajal. Rahvusriikide tekkimine.

I. Linnade tõus.

1. Linnade tekkimine ja vabanemine.

Tarvete muutumine. Tööjaotus. Nagu nägime, valitses Euroopas varasel keskajal kodumajapidamine. Tööndus ja kaubandus puudusid pea täiesti. Kuid aegamööda tuli siin muudatusi. Inimeste tarbed hakkasid suurenema. Rüütliid ei rahuldunud näit. enam koha peal valmistatud linase riidega, vaid tundsid tarvet peene kalevi järele, samuti ihkasid nad toredaid sõjariistu. Vaimulikud püüdsid kirikuid sisustada aina kaunimalt jne. Peenenevaid nõudeid oli raske rahuldada senise kodumajanduse raames, nende täitmiseks oli vaja erioskusega käsitöölisi. Mõisus ja kloostreis leidis ju käsitöölisi, kuid need ei suutnud rahuldada ühiskonna tarbeid.

Ristisõdade ajaks oli juba kujunenud teatud tööjaotus Euroopa maade vahel. Ühed maad valmistasid eeskätt üht, teised teist saadust, kolmandad saatsid müügile tooresaineid.

Linnade tekkimine. Üsna vara olid mõningad võõramaa kaupmehed rännanud mööda maad ning teatud tähtpäevil oli peetud kirikute ja kloostrite juures laatu. Kui nüüd kasvasid ühelt poolt käsitöö ja teisalt tarvitajate vajadused, siis tekkis tarve kestvate turgude järele, milleks andis maa-ala mõni vaimulik või ilmlik feodaalhärra. Kauplemise ajaks kindlustas kirik nn. tururahu. Samuti lubati mõningail alamail hakata kaupmeesteks või käsitöolisteks, vabastades nad teoorjusest. Niisugune talupoegade vabastamine ei tähendanud härrale majanduslikus mõttes mingit kaotust. Turud andsid feodaalhärrale mitmesuguseid sissetulekuid. Sinna tulevad võõrad kaupmehed pidid talle maksma tolli ja turumakse. Ka sõjaväelist kaitset pakkus sageli härra rändavatele kaupmeestele hea tasu eest. Kaupmehed olid sunnitud korratute olude tõttu tarvitama seda.

Eriti elavaiks arenesid need turud, mis tekkisid piiskopilosside ja kirikute ning kloostrite läheduses. Ühelt poolt oli vaimulik seisus kõige suurem kaubatarvitaja, teisalt tuli kirikute ja kloostrite juurde ikka kokku palju rahvast, eriti kui neis hoiti reliikviaid või leidus pühakute haudu. Turu ümber tekkis varsti alev, peamiselt käsitööliste ja kaupmeeste elamutega. Suuremad alevid nõutasid härralt loa kaitseada end müüri-ga ning nii kujunes alevist linn.

Mitmed linnad tekkisid veel endiste roomaaegsete linnade varemetel. Viimased said sageli piiskopi asukohtadeks ning seega eelstatud turupaikadeks.

Linnade elustamine ja arenemine olenes eeskätt üldise kaubandusliku läbikäimise tõusust Lääne-Euroopas. Eriti arenesid suuremate jõgede ääres asetsevad linnad. Jõed olid ju keskajal tähtsamaiks kaubateedeks. Ometi ei tõusnud suuremaiski linnus keskajal elanikkude arv kuigi kõrgele. Londonis arvatakse hiliskeskajal olnud umbes 35 000 elanikku, Pariisis umbes 25 000. Rahvaarvu tõusu linnades takistas eeskätt suur suremus. Taudid ja haigused olid väga sagedad ning nende vastu ei leidnud rohtu selleaegne arenematu arstiteadus. Surm oli keskajal palju tavalisem külaline kui tänapäeval. See fakt kajastub ka mitmesuguseis selleaegseis kunstitöis, eeskätt nn. surmantsu kujutavais maalides.

Linnade vabanemine feodaalide võimu alt. Linn asetseis harilikult mõnele lääniisandale kuuluval maa-alal. Seepärast ei olnud linnal alul omavalitsust. Linnavalitsemine oli vaimulikkude või ilmlikkude vürstide või nende asetäitjate (foogtide) käes. Kui töõndus ja kaubandus linnus enam ja enam arenesid ning elanikud jõukamaks muutusid, siis tõusis nende iseteadvus. Nad püüdsid linna vabastada lääniisandate võimu alt, teha teda iseseisvaks. Eriti ihkasid rikkad kaupmehed, et linn vabaneks kõrvaliste võimude vahelesegamisest sise- ja kohtuasjus.

Vaimulikud ja ilmlikud maaisandad ei tahtnud muidugi loobuda oma õigustest linnade suhtes.

Ometi õnnestus paljudel linnadel saavutada iseseisvust. Osalt lunastasid linnad oma iseseisvuse ostu teel. Paljud maaisandad olid vahel rahaliselt raskes seisukorras ega suutnud tagasi lükata linna pakutud lunasummat. Teisal tõtsid linnad mässu feodaalhärrade vastu ning omandasid relvade abil iseseisvuse. Seejuures püüdsid linnad ära kasutada maaisandate omavahelisi tülisid, astudes liitu oma seenioride vastastega. Prantsusmaal näiteks võtsid sageli kuningad linnad oma kaitse alla ja aitasid neid seenioride vastu. Saavutas linn nii või teisiti oma iseseisvuse — igal juhul oli tema jõukus tähtsaks teguriks võitluses iseseisvuse eest.

Linna-omavalitsus. Linna-omavalitsuse kandjaks oli linnanõukogu (Rat) ehk magistraat, mille eesotsas oli mitu bürgermeistrit ehk linnapead. Magistraat ei esindanud kaugeltki kõiki linnakodanikke. Ta valiti ainult linlaste jõukamatest kihtidest.

35. joonis. Linnakodaniku eluruumid.

Seepärast tuli linna kehvematel kihtidel, s. o. käsitöolistel, võidelda oma huvide eest, et pääseda linnanõukokku ja -valitsusse. Neis võitlusis edendasid eriti tähtsat osa tsunfti-nimelised ametiühingud, mis koondusid mõjurikasteks gildideks. Kohati oli neil nii palju mõju, et neil õnnestus rahulikult teel viia oma esindajaid linnanõukokku, teisel aga päädsid nad oma soove relvade abil läbi suruda.

Linnavalitsuse ülesandeks oli korra järele valvata, kohut pidada, makse määrata ja linnakaitset korraldada. Samuti valvas ta, et oleksid õiged ja võltsimatud nii mõõdud, vihid ja kaalud kui ka käibiv raha. Linna kaitseks pidas linnavalitsus korras müürid ja lukustas ööks linnaväravad. Vaenu korral olid kõik kodanikud kohustatud linna kaitsema.

2. Linnade tähtsus keskaja majanduslikus ja vaimses elus.

Elu-olu linnas. Linnad asetsesid harilikult õige väikestel maaladel. Majad ehitati võimalikult kokku, et neid palju mahuks kaitsevate linnamüüride vahele. Majad olid enamasti puuehitised, madalad ja

36. joonis. Silmaoperatsioon.

sageli õlgkatustega. Ainult tähtsamad ehitised, nagu uhke raekoda linna keskel, kirikud ja kloostrid, mille eest keskajal eriliselt hoolitseti, ning mõningate rikkaste eraelamud olid kivist. Ruumid olid majades enamasti pimedad, sest klaas kuulus XIII ja XIV sajandil veel luksusartiklite hulka. Ainult kirikud ja mõningad teised tähtsamad ehitised uhkustasid klaasakendega. Linnatänavad olid kitsad ja kõverad, prügitamata ning äärmiselt mustad ja haisevad. Kõik jätised heideti tänavale, kust neid keegi ei koristanud. Tänavate mustus oli linnus alaliste taudide põhjuseks. Päeval liikus tänavail tihe rahvamurd, ent ööks tõmbusid elanikud varakult tagasi majadesse. Tänavad olid

täiesti valgustamata. Ainult öövahid liikusid neil oma laternatega, tuututasid sarve ning hüüdsid tunniaega.

Linnaelu kandis hiliskeskajal veel mitmeti maaelu pitsatit. Seda tunnistas juba linlaste eluviis: nad omasid väljaspool linnamüüre maid ja harisid põldu. Samuti kasvasid paljud linlased ka karja. Nende peamiseks tulullikaiks jäid ometi kauplemine ja käsitöö.

Tsunftid ja gildid. Keskaegsete linnade elanikele on iseloomustav koondumine mitmesugustesse korporatsioonidesse. Tähtsaimad neist olid mitmesugused tsunftid ja gildid. Esimeste liikmeiks olid käsitöölised, teiste liikmeiks linna kaupmehed. Tsunftidesse koondusid ühel ja samal alal teotsevad käsitöölised. Enne kõike pidid tsunftid kindlustama liikmeile töövõimalusi, muretsedes ühelt poolt nende saadustele turgu, teiselt poolt vajalikku tooresmaterjali. Keskajal leiame rätsepate, kingseppade, kalurite, seppade, maalikunstnikkude jne. tsunfte.

Tsunfti liikmeks oli õigus astuda meistritel. Kes soovis meistriks saada, pidid alul töötama õpilasena ja selle järel sellina. Õpilaseks olemise aeg kõikus 1 aastast 12 aastani. See olenes muidugi teatud tööala iseloomust. Kullaseppadel näiteks oli õige pikk õppimisaeg. Saanud selliks, võis keskaja käsitöölise pääseda ka tsunfti liikmeks, kuid piiratud õigustega, võrreldes meistritega. Organiseeritud käsitöölise tööpäev kestis päikese tõusust loojaminekuni ning ulatus seega vahel 16 tunnini.

Alguses oli meistriks saamine ja sissepääs tsunfti kaunis kerge, kuid kui aja jooksul käsitöölise arv ja võistlus kasvas, siis muutus see raskeks. Tsunfti liikmeiks ei võetud vastu välismaalasi ega teise linna kodanikke. Sisseastuja vanemad ei võinud olla häbistavas ametis (näit. hauakaevajad, timukad). Samuti hakati soodustusi tegema meistripoegadele ja -väimeestele ning ka neile, kes abiellusid meistri-leskedega. Nende õppeaega lühendati, sageli ei tarvitsenud nad isegi meistritööd esitada ega võõrail mail sealsete meistrite juures õppimas käia, mida nõuti kõigilt teistelt meistriks soovijailt. Sell pidi meistriks saamise puhul tsunfti kassasse suurema summa raha maksma ja tsunfti liikmeile peo korraldama. Meistriks saamise raskenemine ja soodustuste tegemine meistritele lähedal seisvaile isikuile tekitasid sellide ringkonnis sageli rahutusi. Nad nõudsid ühesuguseid õigusi, tööpäeva lühendamist ning palkade tõstmist. Võitluses meistritega harrastasid sellid vahel juba keskajal streike. Mõnikord õnnestuski neil saavutada teatud järeleandmisi meistritelt.

Tsunfti sisekorda reguleerisid väga üksikasjalised määrused. Neile pidid alistuma kõik tsunfti liikmed oma perekondadega. Tsunft valvas töö hulga ja väärtuse üle. Iga meister tohtis ainult piiratud arvul selle pidada ja ainult teatud hulgal kaupa valmistada. Sageli

osteti tooresaineid koos ning määrati kindlaks saaduste hinnad. Nii püüti takistada üksikute meistrite silmapaistvat rikastumist.

Gildid, nagu öeldud, olid ametialased kaupmeeste ühingud. Kaupmehed organiseerusid harilikult selle järgi, mis saadustega nad kauplesid, aga vahel ka selle järgi, missuguste välislinnadega nad ühendust pidasid. Ühinguis olles oli kaupmeestel kergem kaupa saata ja tellida ning kaitseda kaubavoore röövlite vastu. Gildidel oli laialdane omavalitsus. Samuti oli neil ka oma kohus. Nagu tsunftidesse, nii oli alguses gildidessegi sissepääsemine kerge, kuid hiljemini muudeti seda aina raskemaks.

Linnade majanduspoliitika. Linnade majanduspoliitikat määrasid eeskätt gildide ja tsunftide huvid, sest need organisatsioonid moodustasid mõjuva jõu. Seepärast püüdis linnavalitsus kõigiti soodustada kohapealseid kaupmehi ja käsitöölisi.

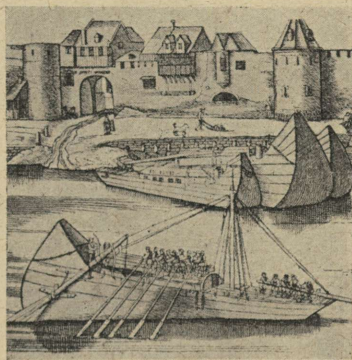
Kaubelda ei lubatud keskajal mitte igal pool, vaid ainult linnades ja turgudel. Mujal oli kauplemine keelatud. Võõras kaupmees, kes linnast läbi läks, oli kohustatud pakkuma seal oma kaupa enne edasiminekut. Tavaliselt ostsid kohapealsed kaupmehed sellest suure hulga ning müüsid hiljemini hea vahekasuga talupoegadele. Võõrad kaupmehed ei tohtinud oma teel kaupa müüa, sest kaubelda tohtis ainult turgudel. Mitmesugustele tollidele ja maksudele allusid võõrad kaupmehed palju suuremal määral kui omad. Vahel keelati võõraste kaupmeeste sissesõidud üldse. Samuti oli kõvasti keelatud kaubelda neil kohalikel elanikel, kes ei kuulunud gildidesse.

Nagu gilde, nii püüdis linnavalitsus ka kohalikke tsunfte soodustada. Mitmete võõraste kaupade kohta pandi maksma sisseveokeelud, et kaitseda oma töödust. Väljast lubati tuua ainult neid tooteid, mida koha peal ei valmistatud küllaldaselt. Linna ümbruskonnas oli keelatud tsunftide asutamine ja talupojad olid sunnitud ostma kõik linnast. Seal pidid nad ka müüma vilja ja loomi linna poolt määratud odavate hindadega. Linn kaitses siin ilmselt talurahva arvel käsitöölisi, püüdes muretseda neile paremat elu. Nii ajasid linnad oma majanduselu arendamise huves kindlat kaitsepoliitikat.

Tähtsamad kaubateed ja kaubanduslikud keskused. Linnade ja käsitöö arenemisega käis kaasas kaubandusliku suhtlemise elavnemine kogu Euroopas. Rahvusvahelisele kaubandusele andsid esimese suure tõuke ristisõjad. Siit peale algasid tihedad majanduslikud sidemed Ida ja Lääne vahel. Kogu Vahemere rannikul puhkesid õitsele mitmed kaubalinnad, nagu Veneetsia, Genua, Pisa ja Firenze Põhja-Itaalias, Marseille Lõuna-Prantsusmaal ja Barcelona Kataloonias. Eriti tähtsat osa selleaegses majanduslikus ja kultuurilises elus etendasid Põhja-Itaalia linnad.

Oma ja võõraste saadustega kauplesid itaallased nii Euroopa kui ka Idamaa turgudel. Neil ei olnud võistlejaid Vahemerel. Nad kauplesid Konstantinoopolis, Väike-Aasia ja Süüria rannikul, Egiptuses ning Musta mere rannikul. Nad olid ühenduses kogu Aasiaga araablaste, türklaste ja tatarlaste kaudu. Neile olid kättesaadavad kõik Idamaade saadused Pärsiast, Indiast ja Hiinast. Kogu Euroopa võis osta neilt Idamaa kaupu, näit. igasuguseid vürtse, millest tähtsaim oli pipar; värve, lõhnaõlisid, siid- ja puuvillriiet ning kalliskive. Nende kaudu võis Euroopa ka müüa Idamaile flandria kalevit, saksa linast riiet, nahku, relvi ja mitmesuguseid tooresaineid.

Vahemere kõrval elavnes kaubandus ka Põhja- ja Läänemerel, kuigi väiksemal määral. Põhjamereleegi ilmusid itaallased Gibraltari ja La Manche'i kaudu oma galeeridega ning mängisid tähtsat osa Londonis ja Madalmaade sadamais, Brügges ja Antverpenis. Samuti mängisid Londonis ja Madalmaade linnades ka tähtsat osa Hansa liiduks ühinenud saksa kaubalinnad. Eriti valitsesid

37. joonis. Kaubalaevad Reini jõel.

nad aga Läänemere kaubandust. Hansasse kuulusid eeskätt Läänemereäärsed, aga ka paljud Sise-Saksa suurjõgede ääres asetsevad linnad. Hansal oli laialdasi kaubanduslikke sidemeid Bergenist Brüggeni ja Londonist Novgorodini.

Sisemaa kaubanduslikest keskusist tuleks mainida kõige pealt Champagne'i. Siin peeti läbi aasta kestvaid laatu, kuhu tuli kaupmehi kõigist tähtsamaist maadest. Champagne'i laadad olid Flandria kalevile tähtsaimaks müügikohaks ning siin ostsid Euroopa rahvad enamiku Hommikumaa saadusi itaallastelt. Oma asendi tõttu moodustasid nad ühendava vahejaama Põhja- ja Lõunamaade vahel.

Üldiselt võib öelda, et elav kauplemine oli keskajal koondunud mõnedesse keskusisse. Laialdased alad olid pea täiesti puutumata.

Kaubanduse edenemist takistasid keskajal mitmesugused asjaolud. Sisemaal olid teed halvad ja korraldamatud. Liikumine neil oli raske. Sagedad tollipiirid tegid kaubaveo kalliks ja tülikaks. Rhône'i ja Saõne'i jõe mööda mereni sõites tuli näiteks 60 korda tolli maksta. Kaubanduslikku suhtlemist takistas ka käibeloleva rahva vähesus, riikliku toetuse ja kindla riikliku kaubanduspoliitika puudus.

Linnade mõju talurahva olukorrale. Juba linnade tekkimisel oli vabanenud osa talupoegi teoorjusest, hakates kaupmeesteks ja käsitöolisteks. Linnade iseseisvumisel olid nad muutunud õige suurte õigustega linnakodanikeks. Ka hiljemini meelitasid talupoegi uued elamisvõimalused linnus kas käsitöolistena või heal juhul väikekaupmeestena. Kuid pärast linnade iseseisvumist ei tahtnud feodaalhärrad naljalt lubada oma talupoegadele sinna asuda. Seepärast põgenesid talupojad sageli salaja linna. Kes linnas suutis teatud aja, harilikult

38. joonis. Keskaja muusikariistu (orel, kellukesed, tuuba jt.). XII s.

ühe aasta ja ühe päeva, peidus olla, see saavutas linlase õigused. Seepärast öeldi Saksamaal: „Linnaõhk teeb vabaks.“

Kaudselt mõjusid linnad ka rahamajanduse levitajatena talupoegade olukorrale. Mõisnikel oli soodsam feodaalkohustiste asemel võtta talupojalt raharenti, sest raha abil oli temal võimalus paremini oma peenenevaid tarbeid rahuldada. Raharendiga muutus aga talupoeg oma majanduses mitmeti vabamaks. XII ja XIII sajandil on Lääne-Euroopas servid enam-vähem kadunud. Talupojad on rentnikeks, maaisandate mail, olgu siis raha või loonuskohustiste eest. Nii ei olnud talupoegade seisund neil sajandeil majanduslikult just halb. Kuid õiguslikult ei olnud talupojad siiski vabad.

Linnad kultuurielu keskustena. Linlaste jõukuse kasvamisega kasvas ka nende haridusevajadus. Seniseist toom- ja kloostrikoolest ei piisanud varsti enam kõigile õpihimulistele. Seepärast asutasid lin-

nad nende kõrvale linna- ehk nn. raekoole, mis linnavalitsuse valve all seisid.

Koolide tõus ühes mõningate muude põhjustega tekitas hilis-keskaegseis linnus ärksa vaimse elu. Korporatsiooni või linna asju ajades, mitmesuguste inimestega vaieldes, paljude võõrastega kokku puutudes harjusid kodanikud iseseisvamalt ja teadlikumalt mõtlema. Hakati kahtlema neis autoriteetides, keda seni pimesi oli usaldatud. Seepärast püüdsid linnad raekoole mitte jätta vaimulikkude hoolde, vaid juhtida ise. Samuti hakkasid linnad ise korraldama hoolekannet, mis varemini lasunud enam-vähem kiriku õul. Sellest tekkisid mitmesugused konfliktid vaimulikkudega. Kodanikkude vastuolud vaimulikkudega ei vihja aga sellele, nagu oleks ristiusk lõonud linnus kuidagi kõikuma. Hoopis selle vastu, hilist keskaega iseloomustab elav usuline tunne, müstika tungimine laiadesse hulkadesse ja mitmesuguste vagade ühingute asutamine.

Ka osutavad elavale usuelule hiliskeskaegne ehitus-, raid- ja maalikunst, mis olid eeskätt kirikute ehitamise ja kaunistamise teenistuses. Needki alad leidsid aina suurejoonelisemat viljeldamist linnade jõukuse kasvades.

Missuguste põhjustega on seletatav linnade tekkimine? — Kuidas vabanesid linnad feodaalide võimu alt? — Miks raskendati meistriks saamise tingimusi? — Missugustesse ühingutesse koondusid linnakodanikud? Mille poolest nad üksteisest erinevad? Nende ülesanded? — Miks peetakse keskaja linnade majanduspoliitikat kaitsepoliitikaks? Millest oli see tingitud? — Missugused olid tähtsamad kaubateed ja kaubanduslikud keskused? — Missugused asjaolud takistasid keskaja kaubandust? — Missugune oli linnade tegelik tähtsus keskaja majandus- ja vaimuelus?

II. Rahvusriikide kujunemine.

1. Prantsusmaa.

Philippe II Auguste. Suhted Inglismaaga. Kuningavõimu tõus. Philippe II Auguste'iga (1180—1223) pääses Prantsusmaal troonile ettevõtlik kuningas. Tema troonileastumisel polnud kuningavõim Prantsusmaal kuigi väljapaistev. Vasallid olid võimukad ja suur osa kuningriigi maadest kuulus Inglise kuningale. See lõi Philippe II poliitika sihtjooned: tema ülesandeks sai vähendada inglaste võimu mandril ja kärpida vasallide vägevust. Soodus juhus esimeseks avanes pärast Inglise kuninga Henry II surma, kui Inglismaal John Maata ajal tekkisid segased olud. Philippe segas end Inglismaa asjusse, kutsudes Johni kui oma vasalli kohtusse, sest see oli kuuldavasti surmanud oma vanema venna poja Arturi,

kel oli eesõigus kuningaks saamisel. John ei ilmunud Philippe'i juurde, mille järel viimane vallutas Normandia, ja ülejäänud läänimaad Guyenne'ini. Sellega sai Philippe peremeheks Põhja-Prantsusmaal. John Maata, kes ei suutnud leppida tekkinud olukorraga, astus liitu Saksa keisri Otto IV-ga ja Flandria hertsogiga. Linlaste abivägede toetusel liikus Philippe vaenlastele vastu ja lõi neid võidukalt Bouvines'i lahingus (1214).

Võit kindlustas jäädavalt Normandia ja Bretagne'i liitmise Prantsusmaa külge ja Inglismaa kaotas oma maad ja valitseva seisundi mandril. Inglisele jäi esialgu mandril ainult Guyenne.

Pärast Bouvines'i lahingut Philippe võis asuda riigi seisukorra kindlustamisele ja ümberkujundamisele võimu tsentralisatsiooni suunas. See ei tekitanud talle raskusi, sest välispoliitilised saavutised olid kaheksakümne aasta jooksul võimul ja maad. Need võidud oli saavutanud Philippe linnakodanluse, tõusva kolmanda seisuse kaasabil ja seepärast jätkas ta linnade toetamist ning kinkis neile vabaduskirju. Linlaste toetamisega püüdis Philippe luua otsese sideme rahva ja enda vahel. Sama taotles ta laialdase, ainult kuningast sõltuva ametnikkudeseisuse loomisega. Ta seadis ametisse prévôt'd (kes olid kõik kolmandast seisusest), usaldades nende hoolde mõisade — domeenide — valitsemise ja kohtupidamise talupoegade üle. Prévôt'de üle valvasid aadliseisusest bailli'd. Keskvalitsust juhtis kuningas kuningliku nõukogu abil, mis koosnes kuningale truudest ja temast sõltuvaist isikuist ning omas ainult nõuandva asutise õigusi. Prévôt'de, bailli'de ja kuningliku nõukogu liikmete kaudu lõi Philippe truualamliku ametnikkudeseisuse, mis oli kuninga võimu kindlaks toeks. Neil põhjusil muutus kuningavõim nii tugevaks, et feodaalide senikestnud üleolek kadus ja maal hakkas valitsema siserahu. Kaubandus ja tööndus võisid edeneda igakülgelt. Champagne'i messidel elavnes tegevus.

Louis VIII. Sõda albilastega. Louis Püha. Philippe II lähemad järglased jätkasid valitsemist tema vaimus. Isa poliitikat jätkas kõige pealt ta poeg Louis VIII (1223—1226), kes püüdis maid juurde võita lõunasuunas. Sõja Toulouse'i krahvi vastu põhjustasid ketserid, nn. albilased (nimetatud Albi linnakese järgi), kes olid mainitud krahvi kaitse all. Nende vastu võitlesid juba varemini paavst Innocentius III õhutusel prantsuse rüütlid. Nüüd jätkati võitlust riigivõimu kindlal toetusel. Sõda albilastega peeti väga toorelt, tuhandeid süütuud inimesi, nende seas ka katoliiklasi, tapsid ristisõjalased hoolimatult. Võitluses ja metsikus ketserite jahis oli äärmiselt rüüstatud enne nii õitsev ja viljarikas Languedoc'i maakond, suur osa elanikkonnast tapetud, linnad varemeis ja Lõuna-Prantsuse tsivilisatsioon kõigiti hävinud.

Louis VIII kavatsuse viis täide ta poeg Louis IX Püha (1226—1270), kes isa surres oli üheteistkümneaastane. Ta sundis võimukaid suurvasalle ajutiselt lahkuma Prantsusmaalt. Pea viidi lõpule sõda albilastega ja Toulouse'i krahvkond (ehk Languedoc) liideti kuninga maaga. Abiellumise teel sai Louis ka Provence'i isandaks. Nii laienesid Kapetingide võimupiirid lakkamatult ja Prantsuse kuningast sai vägevaim valitseja tolleaegses Euroopas.

Louis IX vaga ja rahuarmastaja kuningana ei armastanud sõdu. Ainult ristiusu vaenlaste suhtes tundis ta end kohustatud olevat

39. joonis. Louis IX vaestele toitu serveerimas.

sõjajõudu kasutama. Kahel korral käis Louis ristisõjas. Tema eesmärgiks oli Jeruusalemma vabastamine, millele Euroopas tol ajal keegi ei julgenud enam tõsiselt mõelda. Ristisõja siht jäi siiski saavutamata.

Louis' valitsemine mõjus Prantsusmaale viljakalt. Kuninga kesk- võim aina tõusis ja feodaalid kaotasid ikka enam ja enam oma mõju riigielu juhtimises. Püüdes kogu riigis õiglust ja rahu maksmata panna, Louis mõistis hukka aadlike omavahelised tülitsemised ja soovitas neile oma õiguse taotlemisel kasutada seaduslikke teid oma- voli asemel. Ta nõudis, et feodaalid ei algaks sõda enne 40 päeva pärast sõja kuulutamist, millist aega võiks kasutada vastaspoolte lepitamiseks. Louis' suurimaks mureks ja teeneks oli kohtu- reform. Mitmesuguseid kohtuasju püüdis ta ära võtta suurrikkude kohtute kompetentsilt ja anda neid kuningrikkude kohtute

otsustada. Et kuningliku kohtuni jõudnud kohtuasjade arv kasvas ja mitmekesisus, siis osutus tarvilikuks eraldada kohtuasjad kuninglikust nõukogust ja anda need erikohtute kätte, mida kutsuti Prantsusmaal parlamentideks. Siin otsustati kaebused lõplikult. Pariisi parlamendi kohtunikeks olid õpetatud õigusemõistjad, rooma õiguse tundjad legistid, kes oskasid kasutada rooma õigust kuningavõimu kaitseks ja tähtsustamiseks.

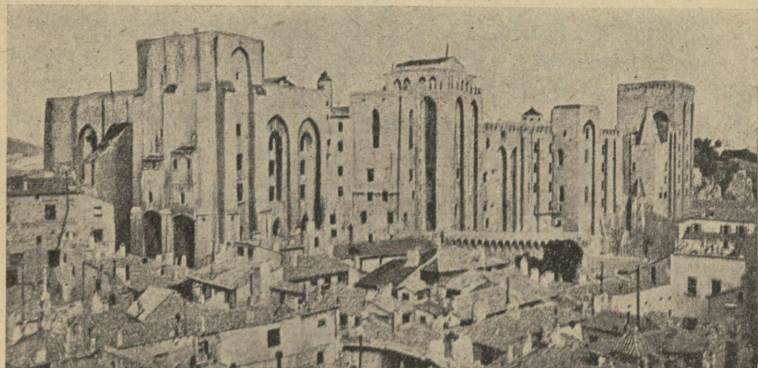
Ka prantsuse kultuur tegi Louis' ajal suuri edusamme. Tema ajal asutati Pariisi ülikooli juurde kuulus Sorbonne'i usuteaduslik kolleegium. Pariis oli Euroopa suurimaks teadusilma keskuseks, kust ammutasid vaimuharidust mitmest rahvusest üliõpilased. Louis' rahupoliitika kindlustas riigile kultuurilise õitsenguga rööbiti ka majandusliku hüveolu. Riigi sissetulekud kahekordistusid. Üldse tegi Louis IX Prantsusmaast võimukaima riigi tolleaegses Euroopas.

Philippe IV Ilus. Philippe II ja Louis IX järjekindla riikliku ülesehitamistöö tulemuseks oli võimas riik. Mõlema eelkäija püüdeks oli valitseda riiki rahus. Ent siis tulid teised ajad. Prantsusmaa oli küllalt tugev ja tahtis oma jõudu rakendada ka väljapoole riigipiire ulatuvasse ülesandeisse. Niisuguste kavatsuste esindajaks sai sõjakas Philippe IV (1285—1314) Ilus. Tema pühendas kogu oma jõu eeskätt kahe eesmärgi saavutamisele: 1) paavstivõimu murdmisele ja 2) absolutistliku kuningriigi teostamisele.

Juba oma valitsemise esimestel aastatel astus Philippe IV saatusliku sammu, mis määras hiljemini Prantsusmaa käekäigu paariks sajandiks. Nimelt hakkas Philippe IV sõdima inglastega. Sõda vältas mitu aastat ning lõppes tulemusteta. Paavsti sobitusel nõustus Philippe sõlmima rahu. Rahu ja sõpruse vastastikuseks kindlustuseks abiellus Philippe'i tütar Isabella Inglise kroonprints Edwardiga (II). See abielu saigi saatuslikuks mõlemale naabrile lähemas tulevikus, sest siin peitus pärandusküsimusena üks Saja-aastase sõja põhjusist. Philippe IV-l küpses varsti nõu vallutada Flandriat. Flandria teatavasti oli rikkamaid Euroopa tööndusmaid ja tema kalevisordid olid tuntud ja nõutavad igal pool. Selle maa omandamine oli seepärast kõigiti tulus, pealegi polnud see sugugi raske: sõjaks ettevalmistamatu Flandria saatus kergesti Philippe'i kätte. Ent mitte kauaks: flandrialased tõstsid mässu ja surmasid linnades mitu tuhat prantslast. Philippe ruttas suure rüütliväega Flandriasse korda jalule seadma ja mässajaid taltsutama. Flandria jõukas ja organiseerunud linnakodanlus astus üksmeelselt talle vastu. Prantsuse rüütlivägi sai otsustavalt lüüa. Philippe IV pidi loobuma kavatsetud Flandria liitmisest Prantsusmaaga.

Philippe'i kokkupõrge paavstiga. Hoopis edukamalt võitles Philippe paavsti ja feodaalide vastu. Tüli paavstiga sai

alguse Inglismaaga puhkenud sõja ajal. Philippe vajas hädaliselt sõjapidamiseks raha ja maksustas seepärast riigi jõukama seisuse — vaimulikud. Noil päevil oli paavstiks energiline ja võimas Bonifatius VIII (1294—1303). Tema eesmärgiks oli maailma valitsemine katoliku kiriku kaudu. Kuuriale pidid alluma kõik ilmlikud kuningad ja vürstid. Sellele võimuahnele paavstile ei meeldinud Philippe'i vaimulikkude maksustamine tema nõusolekuta ja ta läkitas bulla (1296) Philippe'i vastu, milles keelas vaimulikkudel paavstliku loata maksu maksmise ilmlikele valitsejaile. Selle vastu Philippe keelas omakord riigist hõbeda ja kulla väljaveo. Paavsti sissetulekud vähenesid see läbi, sest maksud kuuriale Prantsusmaalt jäid ära. Vaatamata vahepeal sooritatud leppimisele vahekorrad teravnesid.

40. joonis. Paavstide loss Avignonis.

Etats généraux 1302. Kuid Philippe oli kohkumatu. Kiiresti kutsus ta 1302 kokku Pariisi riigiseisused — états généraux ehk generaalseisused, esmakordselt Prantsuse ajaloo kuninga võimu tunnustavaks toeks. Neis generaalseisustes olid esindatud Prantsusmaa kolm seisust: aadel, vaimulikud ja linnad (viimaste poole pöörduki esimest korda). Etats généraux polnud rahvaesindus, vaid ainult tolleaegse seisusliku riigi esinduskogu — talupojad ei pääsenud sellest osa võtma. Philippe esitas generaalseisustele kogu tüüliku paavstiga, palus ennast toetada võitluses paavsti vastu ning keelas vaimulikele osavõtmise Rooma kokku kutsutavast kontsiilist. Generaalseisused kiitsid heaks vaimustavas üksmeeles kuninga talitusviisi ja soovid. Philippe'i kuninglik võim oli saanud seega kindla aluse, sest tema kavatsust toetasid mõõtuandvad seisused. Paavsti ilmliku võimu lõpp näis lähenevat. Bonifatius VIII põhimõtted ja internatsionaalsed võimupüüed said raskesti lüüa kasvava kuningavõimu ja rahvustunde ühisel surveel.

Philippe'i ja paavsti vahelise tüli lõpp. Templiordu sulgemine. Bonifatius VIII, kõigutamatu ja julge kirikupea, ei tunnistanud end lööduks: ta avaldas ägeda bulla „Unam sanctam“ 1302. a. Selles bullas Bonifatius kinnitas kogu maailmale, et paavstile kuulub nii vaimulik kui ka ilmlik võim. Mõni aeg hiljem kuulutas Bonifatius Philippe'i kirikupõlu aluseks. Sündmused muutusid ikka põnevamaks, kuni lõpuks tuli paavsti senisele võimule lõpp. Paavst viibis parajasti Anagnis, kui sinna ilmus Philippe'i kaval legist, kes koos paavsti vastastega tungis Bonifatius VIII lossi ja vangistas elatanud mehe (1303). „Rahvas aga vabastas paari päeva pärast paavsti, kes ruttas Rooma, kus ta ka varsti suri selle põrutava sündmuse mõjul. Anagni loo ja Bonifatiuse surma järel oli paavstlus lõplikult löödud. Tema võimu- ja hiilgeajad olid läbi. Tema relvad — bullad, kirikuvanne, interdikt — olid nürinenud, sest paavstlus oli kaotanud oma kultuurilise üleoleku. Üks Bonifatiuse lähemaist järglasist, Philippe IV mõjul valitud Clemens V asus elama 1305. a. Lõuna-Prantsusmaale, Avignoni. Sellega algas paavstide „Paabeli vangipõli“, mis tähendas nende sattumist prantsuse mõju alla.

Philippe IV, olles saavutanud hiilgava võidu paavsti üle, ruttas kohe seda kasutama. Ta tahtis hävitada Templiordu, millel olid suured rikkused. Templiordulased omasid maid, kauplesid Idamaadega, laenasid raha protsentide peale ning elasid privileegeerituina väga häis tingimuses. Selle tulemuseks oli langus ordu siseelus, liikmete eluviises ja meelsuses. Philippe astus nende vastu välja hoolimatult: ta laskis vangistada Prantsusmaal asuvaid templiordulasi, süüdistades neid ketserluses. Nende süüasja andis Philippe harutada inkviitsioonikohtusse. Paavst Clemens V tunnistas kuninga mõjul ordu suletuks. Templiordu varandusest sai ühe osa Philippe ja teise osa Johannitide ordu.

Kapetingide dünastia lõpp. Pärast Philippe IV-t valitsesid Prantsusmaad üksteise järel ta kolm poega: Louis X, Philippe V ja Charles IV. Kuningas Philippe V andis kuningaks saades seaduse generaalstaatide nõusolekul, mille järgi naistele oli keelatud troonile saamine vastavalt Saali õigusele. Philippe V kõrvaldas sel teel oma õe Isabella, Inglise kuninga Edward II naise õigused troonipärimisele. Seisukord muutus Prantsusmaal pinevaks, eriti pärast Charles IV surma, kel polnud meessoost järeltulijaid. Kuningas Philippe V seaduse tagajärjel sai Prantsusmaa kuningaks 1328. a. Philippe VI Valois.

Tähtsamad Kapetingid Philippe IV-ni olid töötanud edukalt abso-luutse monarhia loomise kallal ning vähendanud tunduvalt feodaal-härrade võimu. Kuid viimaste nõrkade Kapetingide ajal oli jällegi

tõusnud feodaalide tähtsus. Eriti aga aitasid kaasa feodaalide võimu ajutisele tõusule esimesed Valois' soost kuningad.

Saja-aastane sõda. Sõja põhjused. Philippe VI vahekord oli Inglismaaga alul sõbralik. Edward III andis talle isegi läänivande mandril asetsevate maade eest. Ent sõprus mõrastus varsti, sest Philippe VI toetas mässulisi šotlasi. Niisugune vahelesegamine ei meeldinud muidugi Edward III-le. Teiseks hakkas viimane omale siiski nõudma Prantsusmaa krooni ning alustas sõda selle saavutamiseks. Nendele puhtdünastilis-poliitilistele huvidele lisandusid majanduslikud. Oli ju Flandria inglise villa suuremaid tarvitajaid ja übertöötajaid. Seepärast oli täiesti loomulik, et Inglismaa oli huvitatud Flandria iseseisvusest, mida ähvardasid prantslased.

Saja-aastase sõja algus. Philippe VI ja Jean Hea. Nii oli Inglismaal küllalt põhjusi suure sõja alustamiseks. Edward III maabus 1339. a. Prantsusmaal. Sellega algas pikk ja laastav Saja-aastane sõda, mis kestis 1453. aastani. Juba teisel sõja-aastal saavutasid inglased suure võidu merel prantslaste üle, hävitades nende laevastiku. Mõned aastad hiljemini maabus Edward III suure väega uuesti Normandia's, millele järgnes lahing Crecy juures (1346). Inglise ammukütid löid tugevat prantslaste rüütliväge, sest Inglise sõjaväes oli väeosade koostöö parem kui prantsuse rüütlitel, kes võitlesid enam-vähem kavatult. Saja-aastases sõjas kasutati esimest korda kahureid.

Prantslastel polnud sõjaõnne ka Jean Hea (1350—64) ajal, kes ühes lahingus langes inglaste kätte vangi.

Õeldu järel valitses Prantsusmaal kirjeldamatu segadus. Kuningas oli vangis ja riigikaitse hävitatud. Sõdurite röövsalgad laastasid maad ja kimbutasid talurahvast. Linnakodanikud hakkasid jällegi kannatama feodaalhärrade omavoli all. Ülemad seisused ei tahtnud leppida Prantsusmaa kaotustega ning panid neid kuninga lemmikute süüks. Üldist rahulolematust tekitasid ka esimeste Valois'de katsed aidata riiki majanduslikust kriisist üle aina halvema raha löömise, mille vastu sunniti endisi rahasid ümber vahetama.

Regent dofään Charles, kes valitses riiki vangilangenud kuninga asemel, oli veel noor ega suutnud leida väljapääsu segasest olukorrast. Kokkutulnud generaalseadid, kus enamuses olid linnade esindajad, aetasid dofäänile rea nõudmisi. Generaalstaadid pidid saama kontrolli valitsemise üle, nende nõusolekuta ei tohtinud määrata makse ning nad võisid kutsumata kokku tulla. Raskes olukorras ja rahu puuduses dofään tuli esmalt neile nõudmistele vastu, kuid hiljemini, nähes, et generaalseaatides puudus üksmeel, võttis ta oma lubadused tagasi ja saatis seisuste esindajad laiali. Nüüd puhkes kodusõda ja mäss. Pariisis linlased Etienne Marcel'i juhatusel said linna

enda võimusesse ja esitasid dofään Charles'ile mitmesuguseid reforminõudeid. Regent põgenes pealinnast. Ka maal puhkes mäss: talupojad hakkasid aadlile vastu, põletades losse ja mõisu ja tappes härrasid (1358). Aadlil ja valitsusel tuli võtta kokku kõik jõud, et summutada laialdast talupoegade mässu, nn. jacquerie'd, mille põhjustajaks olid koormavad maksud. Halvasti relvastatud talupoegade hulgad olid võimetud raudrüütlite vastu. Ka nõrgendasid omavahelised lahkkelid mässajate jõudu — linlased kokkusid talupoegade metsikuse üle ja loobusid nende aitamisest. Nii alistusid talupojad, sattudes veelgi raskemasse olukorda. Ka mässuline Pariis

langes valitsusvägede kätte, kusjuures Marcel tapeti. Nii lõppes täielise fiaskoga generaalstaatide katse piirata kuninga võimu.

Bretigny rahu. 1360. a. tegid prantslased inglastega rahu Bretigny's. Suur osa Prantsusmaast lõuna pool Loire'i jõge loovutati inglastele ning mitte Prantsuse läänimaana, vaid täiesti. Vangilangenud kuninga eest pidid prantslased maksma suurt lunamaksu. Kui nad seda kokku ei saanud, läks juba vabastatud ja Prantsusmaale saadetud kuningas vandetrüuna tagasi Londonisse, kus ta surigi.

41. joonis. Jacquerie.

Charles V Tark ja Charles VI. Jean Hea poeg Charles V Tark (1364—1380) oli dofäänina palju õppinud isa väärsammest riigivalitsemises. Kuningaks saanud, tuli tal võidelda erakordsete raskustega. Talupojad olid küll rahustatud, kuid maad mööda liikusid ringi ikka veel sõdurite röövsalgad. Charles V tegi seepärast kõige pealt neile lõpu, osalt neid hävitades, osalt maalt välja saates. Charles oli õpetatud ja rahvaarmastaja kuningas, kes püüdis elustada kurnatud Prantsusmaad. Ta osutas palju tähelepanu sõjaväe arendamisele. Inglastelt omandati nende lahingutaktika, seepärast võitlesid edukalt Charles V väed inglastega väljapaistvate pealikute all. Mõne aastaga võideti tagasi enamik Lõuna-Prantsusmaad ja sellega tehti heaks endised suured kaotused. Ka kaubandus ja tööndus elustusid uuesti ning rahanduslikest raskusistki saadi üle.

Charles V suri noorelt ja Prantsusmaal algasid jälle häda ja viletsuse päevad. Valitsema hakkas Charles VI (1380—1422), haiglane, mõnikord isegi nõdrameelsusse langev kuningas. Maa sattus

nüüd peaaegu hukatuse lävele nagu kord varemini Jean Hea ajal. Nõrga Charles VI ajal pääses võimule jälle aadel. Riigihuvid taandusid ja kõik toimus feodaalide soovide kohaselt. Generaalstaate ei kutsutud üldse kokku. Feodaalide vastuoludest ja tülidest kujunes isegi kodusõda, mida nimetatakse „printside feodalismiks“, sest selles mängisid suurt osa kuninga suguvõsa liikmed.

Prantsusmaal valitsevat korralagedust otsustas kasutada inglise kuningas Henry V, kes tungis Põhja-Prantsusmaale ja purustas siin Prantsuse väed Azincourt'i juures 1415. a. Prantsusmaal aga kestsid segadus ja kodusõda endiselt. Peaaegu kõik põhja pool Loire'i jõe asetsevad maad läksid viimaks Henry V valdusse. Tema poolt välja lastud rahadele ilmus nüüd pealkiri: Henry, Prantsusmaa kuningas — Henricus rex Franciae. Needki sündmused ei kaines- tanud kodus tülitsevaid pooli. Henry V ilmus nüüd Pariisi ning hakkas seal Charles VI kõrval valitsema. Üks selleaegseist ajaloo- lasist ütleb, Pariis muutunud otsekui teiseks Londoniks.

Jeanne d'Arc ja sõjaõnne pöördumine. Varsti surid Charles VI ja Henry V üksteise järel 1422. a. Pariisis kuulutati alaealine Henry VI kuningaks. Samal ajal oli Lõuna-Prantsusmaal kuningaks kuulu- tatud dofään Charles. Charles VII (1422—1461), kes hakkas vali- tsema väga kriitilises olukorras, oli tahtejõuetu ja riigijuhtimiseks ebakohane. Tema ajal inglased asusid tähtsa Orléans'i linna piira- misele. See Loire'i jõe äärne kindlus moodustas otsekui Lõuna- Prantsusmaa luku. Tema langemise järel oleks inglastel kerge olnud vallutada kogu maad. Prantsusmaa näis juba muutuvat Inglismaa provintsiks.

Maa hirmus seisund äratas prantslasis tugeva rahvustunde. Viha maal peremeest mängivate inglaste vastu kasvas. Linnade kaubandus oli soikunud, talumeeste põllud rüüstatud, nende salved tühjad rekvisitsioonide ja maksude tõttu, ning ikka veel ei paistnud viletsuse lõppu. Sellises olukorras hakkas rahvahulkades maad võtma veene, et kõik hädad on Jumala karistus inimeste pattude eest. Ja päästa ei võinud Prantsusmaad inimeste arvates enam inimlik jõud, vaid ainult mingi üliloomulik sündmus. Kui ootuse põnevus oli tõus- nud äärmisele kraadile, tuligi prantslastele päästja noore, seitsmeteist- kümneaastase Jeanne d'Arc'i näol. Jeanne d'Arc oli Domremy talutütar Lotringi ja Champagne'i piirilt. Ta oli õrnasüdameline ja unistav ning seepärast armastas ta juba väikese lapsena üksildust. Juba varakult hakkas ta kuulma igasuguseist sõjakoleidusist ning 15-aastasena tuli tal neid oma silmaga näha. Kõik see tegi õrna tütarlapse õige tundeliseks. Talle ilmusid nägemused. Mitmesugu- sed pühakud ja peaingel Mikael manitsesid teda Prantsusmaad päästma. Ja aegamööda kasvas neius veene, et tema on Jumala valitu,

kes peab Charles VII aitama ta isa troonile. Ta pääseb mitmesuguste takistustega võideldes Charles VII residentsi, võidab õukonna umbusalduse ning laseb kuninga end asetada väe etteotsa. Selle järel asub ta teele, et päästa piiratud Orléans'i. Kõikjal julgustab ja vaimustab ta oma eeskujuga prantslasi. Inglise, kes seni harjunud ainult võitma, hakkavad temas nägema nõida. Nii õnnestub Jeanne

42. joonis. Jeanne d'Arc.

d'Arc'il sundida inglasi taganema Orléans'i alt (1429). Selle vahva teoga tekitas ta rahvas üldise vaimustuse. Prantsuse rahvas hakkas jälle uskuma oma kuningasse ja iseenda jõusse. Suure austusega hakati Jeanne'i nimetama „Orléans'i neitsiks“. Vabastanud Orléans'i, viis Jeanne d'Arc kõhkleva dofääni Reimsi, kus see kuningaks krooniti. Orléans'i neitsi oli oma kuulsuse tipul. Mitte ainult Prantsusmaal, vaid ka välismaal imesteldi teda. Aga varsti hakkas tema täht langema ning ta käsi käis halvasti, sest ta kaotas kõhkleva kuninga poolehoiu pärast üht tagajärjetut Pariisi ründamist. Lõpeks sattus ta

inglaste kätte. Kuningas ei astunud ühtki sammu enda kroonimise võimaldaja päästmiseks. Inglased aga andsid ta kohtu kätte, millest võtsid osa ka prantsuse vaimulikud. Kohus leidis Jeanne d'Arc'i olevat süüdi nõiduses ja mõistis ta tulesurma Rouen'is (1431).

Prantsusmaa toibumine ja võit. Jeanne d'Arc põletati küll tuliriidal, kuid Prantsusmaa oli siiski ärganud tema mõjul raskest ükskõiksusuinakust ja hakkas vaenlasele vaprast vastu. Inglased ei suutnud enam rahva vihale ja isamaa-armastusele vastu panna ning nad olid sunnitud taganema. Inglased tõrjuti Prantsusmaalt paarikümne aasta jooksul täielikult välja ja Saja-aastane sõda lõppes 1453. a., kuigi rahu ei tehtud. Inglisele jäi mandril ainult Calais' kindlus.

Saja-aastase sõja tulemused. Sel suurel sõjal olid tähtsad tulemused. Prantsus- ja Inglismaa saavutasid kõige pealt oma loomulikud piirid, eriti Inglismaa — eraldatud asendi saartel. Mõlemate kindel territoriaalsus võimaldas nii Prantsusmaal kui ka Inglismaal eriilmeliste riigikordade kujunemise. Prantsusmaal mõisteti jällegi, et esimeste Valois'de püüe riigis uuesti feodaalset korda endises ulatuses maksta panna oli väärpüüe. Uuesti pöörduiti tagasi tähtsamate Kapetingide poliitikale. Ning üldise kuningavõimu kasvamist soodustas asjaolu, et ühised Saja-aastase sõja hädad olid liitnud tihedaks tervikuks kogu prantsuse rahva.

Charles VII reformid. Kuningavõimu kasvamine tema ja ta järglaste ajal. Saja-aastane sõda sundis ka nõrka ja tahtejõuetut Charles VII-t riigi sisekorra tervendamiseks reforme teostama. Need reformid olid oma laadilt päris uueajalised. Riikliku majapidamise korrastamiseks seati Orléans'i ordonentsidega (1439) raha- ja sõjaasjandus uutele alustele mõlemi kokkukõlastamisega. Seni sai kuningas tähtsamad sissetulekud oma isiklikest domeenidest ja seisuste poolt kindlustatud summadest. Nüüd aga seati sisse üldine ja korraline maks, riigipanis. Sellest saadud sissetulekud kasutati sõjaväe loomiseks ja ülalpidamiseks. Seega muutusid riigi sõjajõud feodaalidest sõltumatuiks, kes sageli olid tõrksad kuningale, Nii sai kuningas sõjaväe, kelle peale ta võis toetuda.

Nende reformide tähtsus oli suur, sest sel teel oli kindel alus pandud absolutistliku korra loomiseks. Kuninga võimupiirid kasvasid enneolematult ja ta vabanes seisuste kammitsast. Kuningal ei tarvitsenud ka edaspidi kutsuda kokku generaalstaate, mispärast nende tähtsus langes koos feodaalide omaga. Ka paavsti mõju alt vabastas Charles maad tunduvalt nn. pragmaatilise sanktsiooniga, millega tugevasti kärbiti paavsti võimu kirikumaksude ja õigusemõistmise alal.

Nii lõppes Charles VII valitsemine kuningavõimu erakordse tõu-

suga. See jätkus pidevalt ka ta järglaste Louis XI (1461—1483) ja Charles VIII (1483—1498) ajal. Louis XI-l, targal ja osaval kuningal, õnnestus kõiki asjaolusid kõrvaldada, mis takistasid absolutismi süvenemist ja võimu koondumist tema kätte. Seejuures hoolitses ta oma rahva heaolu eest rohkem kui ükski kuningas enne teda Prantsusmaal. Eriti toetas ta linnu, kes omakorda aitasid teda võitluses feodaalidega. Mitmed linnad omandasid temalt vabaduskirjad. Ta soodustas kaubanduse ja tööduse edenemist, parandas teid, seadis sisse korraliku postiühenduse ja jättis provintsidele nende omavalitsused. Tema ajal Prantsusmaal avati esimesed trükikojad. Louis XI oli renessansivaimus valitsevate kuningate parimaks näiteks.

Et oma võimu riigis täielikult maksma panna, oli kõige pealt tarvis murda feodaalide, eriti riigi vägevaima feodaali Burgundia hertsogi Charles'i vastupanu. Louis' vastu moodustasid vasallid isegi „heaolu liiga“ („ligue du bien public“), mida Louis pidi alul arvestama. Hiljemini aga õhutas ja kasutas Louis feodaalide omavahelisi tülisid liiga nõrgestamiseks. Kõige suuremat tähelepanu juhtis ta Burgundia hertsogile, hässitades viimase vastu ta naabreid šveitslasi. Sõjas šveitslastega sai Burgundia hertsog surma, mille järel Lõuna-Burgundia ühendati kuninga maadega, kuna teised hertsogimaad läksid Habsburgidele. Nii sai Prantsusmaa Habsburgide naabriks. See naabus määras kogu ajalookäigu järgnevaiks sajandeiks. Lisaks neile hiilgavaile saavutistele päris Louis rikka Provence'i kaubalinna Marceille'ga. Sellega ulatusid nüüd Prantsusmaa piirid Püreneedest Alpideni. Uusi maid sai juurde ka ta poeg Charles VIII, muu hulgas Bretagne'i, mis ühendati Prantsusmaaga.

Nii lõi Louis XI Prantsusmaast ühtlase ja kindla keskvalitsusega riigi. Prantsusmaa muutus absoluutseks monarhiaks.

Missugused olid Philippe II, Louis VIII ja Louis IX poliitika sihtjooned ja selle tulemused? — Missugused tegelikud tagajärjed oli sõjal albilastega? — Mis mõistame parlamendi all Prantsusmaal? — Kuidas hindame legiste kuningate sisepoliitika seisukohalt? — Missuguseid eesmärke taotles Philippe IV Ilus? — Tema poliitika tulemused? — Kuidas kujunesid Prantsus- ja Inglismaa suhted Philippe IV ajaks? — Missugused asjaolud põhjustasid generaalstaatide kokkukutsumist? — Missugustel põhjustel tekkis 100-aastane sõda? — Missugustesse ajajärkudesse võiksime jagada 100-a. sõja? — Kuidas hindaksime Jeanne d'Arc'i ja tema tegevust? — Missugused olid 100-a. sõja tulemused? — Missuguste asjaoludega on seletatav Prantsusmaa muutumine absolutistlikuks monarhiaks?

2. Pürenee riigid keskaja teisel poolel.

Kristlikud riigid Pürenee poolsaarel. Nende sõjad araablastega. Juba araablaste vallutuste aegu VIII sajandil olid Pürenee poolsaare loodeosas säilinud ristiusulised riigid, nagu Astuuria, Aragoonia, Por-

tugal jt. Need riigikesed püüdsid suurenda lõunasuunas, mida soodustasid sagedad trooni- ja sisetülid kalifaadis. Võitlused araablatega olid oma loomult ususõjad, milliseid peeti suure ägeduse ja kirglikkusega. Neis sõdades kujunesid hispaanlaste rahvuslikud iseloomujooned: rüütlimeelsus ja ususalimatus.

Aastasadu kestnud võitluse järel tõrjuti araablased Pürenee poolsaarelt peaaegu välja. XIII sajandi keskpaiku asusid vabad araablased Hispaanias ainult Granada ümbruses, õige väikesel maaalal. Ent seegi väike Granada polnud täiesti iseseisev: ta pidi tunnustama Kastilias ülimuslikkust.

See mauri sõdade aeg on hispaanlaste kangelasajaks, millest vestavad mitmesugused eeposed küll tõtt, küll ebatõtt. Eriti ülistatakse neis rüütli Rodrigo Diaz ehk Cid Campeadori, kes aga tõeliselt oli julm, tujukas ja isegi ususalgaja.

Nende võitluste ajal kujunesid Pürenee poolsaare suuremaiks ja võimsamaiks ristiusuriikideks Aragoonia ja Kastilias. Araablased, paganad, olid poolsaarelt välja aetud, ühine vastane oli täiesti löödud ja nüüd võis arvata, et need riigid hakkavad elama kristlikus rahus ja vastastikusel heas läbisaamises. XIII sajandi keskpaigast alates näeme aga hoopis teissugust pilti: need riigid on alati omavahelistes tüldes, enamasti puhtdünastilistel motiividel.

Pürenee riigikeste siseolu ja kord. Nii Kastilias kui Aragoonias olid muutunud eriti võimukaks aadlikud, suurmaomanikud, kelle algatusel tekkisid ühtlugu sisetülid riikides. Nad olid uhked, järeleandmatud ja seiklushimulised. Kõikjale segasid nad vahele. See sõjakas-riiakas aadel ei pidanud lugu ei riiklikust võimust ega rahvast. Kõik kihid, nii talupojad, linlased kui ka vaimulikud, kannatasid nende isemeelset hirmuvalitsust. Kuningas, kelle võim polnud tähelepanuvääriv, oli aadli tujude mängupalliks. Vastukaaluks aadlile moodustasid linnad tiheda rinde, takistades mitmeti nende ülbust.

Kuninga võimu piirasid seisuste saadikute kogud — cortesid. Viimastel oli õigus määrata makse, anda seadusi jne. Erandlikku seisukohta omas Aragoonias ülemkohtunik, justitsiaar. Tema ülesandeks oli lahendada kuninga ja seisuste vahel tekkivaid hõõrdumisi ja tülisid lõplikult. Justitsiaar oli vastutav ainult cortesid ees. Temal oli õigus vangistada isegi kuningat, kui viimane rikkus riigi põhikorda. See ülemkohtuniku amet aitas kaitseda Aragooniat sisetülidest. Cortesidest võtsid osa ülem- ja alamaadel (grandid ja hidalgod), vaimulikud ja ka linnade esindajad. Aragoonias oli privilegieeritud seisuste tähtsus suurem kui Kastilias.

Viimases oli suur erikaal linnadel. Nad liitusid üksteise kaitseks nn. hermenadideks (vennastisiks). Kastilias sõbrutsesid kunin-

gad alati linnadega, kes omalt poolt toetasid kuningaid, andes neile raha ja sõjaväge edukaks võitluseks aristokraatiaga.

Hispaania riigi tekkimine. Ferdinand Katoliiklase sisepoliitika. Kuski mujal Euroopas ei etendanud linnad nii tähtsat osa riikide kujunemisel kui Pürenee poolsaarel. Aragoonia ja Kastiiilia liitusid nimelt Hispaania kuningriigiks. Mõlema riigi ühendamine personaaluniooni alusel teostus valitsejate Ferdinandi ja Isabella abielu kaudu aastal 1469. Kuningliku abielupaari esimeseks ülesandeks oli kuningavõimu kindlustamine. Selleks

43. joonis. Isabella ja Ferdinand.

tuli taltsutada aadlit ja see oli võimalik ainult linnade kaasabil. Linnadele toetudes nõudis Ferdinand tagasi hulga suurnikele kingitud maist. Kuid Ferdinand ei leppinud ainult võitlusega aadli vastu. Ta teostas muudeltgi aladel palju tähtsat: nii kodifitseeris ta esmakordselt Hispaania seadused. Samuti oli Ferdinandi kirikupoliitika väga iseseisev ja kindel: kuningas ise määras ametisse kõrgemad vaimulikud. Kirik oli Hispaanias seatud täiesti riigihuvide teenistusse. Paavst nimetas Ferdinandi isegi Hispaania rüütliordude suurmeistriks, andes nii ta käsutusse suure sõjalise jõu. Samuti andis paavst Ferdinandi võimusesse inkvisitsioonikohtu, mis oli asutatud ketserite vastu võitlemiseks. Kuid ta kasutas seda samal ajal ka oma vastaste kõrvaldamiseks ja juutide tagakiusamiseks.

Granada vallutamine. Kui Ferdinand oli kindlustanud oma riigis sisemise korra, asus ta otsekohe araablaste vastu

erakordseid makse. Kulutasid ju ta erakordsed sõjad Prantsusmaaga palju riigiraha, kuigi mandril asetsevaist kuninga maist polnud suurt kasu inglastele. See kõik tekitas palju pahameelt inglise aadlis.

Ka paavstiga muutus John Maata vahekord halvaks. John püüdis ka kirikut oma tahtmise järgi juhtida ning määras omalt poolt Canterbury peapiiskopi. Paavst Innocentius III polnud rahul määratuga ning asetas omalt poolt Stephan Langtoni sellele kohale. Viimast aga ei lasknud kuningas maale. Ta vandunud koguni „Jumala hamaste juures“, et lõikab ninad maha kõigil „roomlastel“, kes ta riiki tikuvad. Ent ta ei jõudnud jääda oma suurte sõnade juurde. Paavst pani esmalt Johni isiklikult, siis ka Inglismaa kirikupõlu alla ning kuulutas ta troonist lahti. Häda sunnil andis John nüüd järele. Ta tunnistas Inglismaa Rooma kiriku läänimaaks ning lubas iga aasta maksta kuuriale läänimaksu. Seda maksu tasus Inglismaa poolteist sajandit, kuni ta Edward II ajal kaotati.

Johni alandumine paavsti ees, samuti ta õnnetu sõda Prantsusmaaga ja kuninga omavoliline valitsemine kihutasid inglise parunid võitlusse Johni vastu. Nad nõudsid kuningalt mitmesuguste õiguste kinnitamist. Alguses ei tahtnud kuningas sellest teadagi, kuid kui ka Londoni kodanikud ühinesid suurnikkudega, pidi ta andma järele.

Magna Charta Libertatum. A. 1215 kinnitas John suurnikkude koostatud „Magna charta libertatum“ nimelise õigustekirja. Selle tähtsaimaks nõudeks oli, et kuningas ei tohi võtta uusi makse „üldise nõukogu“ loata. Viimasesse kuulusid ilmlikud ja vaimulikud vasallid (parunid ja prelaadid), keda kuningas isiklikult kutsus üldisse nõukokku, ning rüütlite esindajad, keda kutsusid šerifid. Ka Londoni linnal oli veel saadikute saatmise õigus. Samas õigustekirjas öeldi veel, et vabade meeste üle võib kohut mõista ainult seislik kohus maksvate seaduste põhjal. Sellise kohtu otsuseta ei tohtinud kedagi vangistada, kellegi varandust konfiskeerida, kedagi seaduse kaitse alt eemaldatuks kuulutada. Kirikule lubati valimistevabadus, linnadele kinnitati nende õigused, läänimeeste kohustised määrati kindlaks.

Kuigi Magna Charta valmistamisel ja pealesundimisel kuningale olid peaosa mänginud suurvasallid, kaitsti temas ka teiste rahvakihtide huve. See leping rahva ja kuninga vahel muutus inglaste hilisemate vabaduspüüete alusüüriks. Kodanikkude iseteadvust tõstis asjaolu, et nad polnud saanud vabaduskirja kingitusena kuningalt, vaid olid selle kätte võidelnud. Euroopas valitses suur imestus, kuuldes Magna Chartast. Leiti, et Inglismaal pöördub senine maailmakord hoopis pea peale, sest seal tahab rahvas valitseda kuninga üle.

John Maata kirjutas küll Magna Chartale alla, kuid ei mõelnudki täita selle määrusi. Seetõttu pidi puhkema kodusõda, mis ometi jäi tulemata, sest John Maata suri ootamatult.

Parlamentaarse korra kujunemine. Johni poeg ja järglane Henry III töötas mitmel korral vandega täita Magna Charta nõudmisi, kuid ei pidanud oma sõna. Ka ärritas ta inglasi seega, et jagas tähtsamad ametid riigis välismaalastele, eriti prantslastele, ning pidas tagajärjetuid sõdu Prantsusmaa ja Šotimaaga. Aadli rahulolematus võttis väga terava kaju. Kuningas pidi vastu tulema suurnikkude soovele ning ta kinnitas a. 1258 nn. Oxfordi proviisioonid, milles kuningas lubas jagada valitsusvõimu kõrgema aadli esindajatega. Kuid jällegi ei pidanud ta sõna. Nüüd tõstis aadel krahv Simon de Montforti juhatusel mässu. Kuningas ja troonipärija sattusid vangi. Seisukorra peremeheks muutus Simon de Montfort, kes kutsus a. 1265 kokku esimese üldise parlamendi ehk seisuste saadikute kogu. Varemini olid ainult parunid ja prelaadid pidanud nõu kuningaga riigi asjus, nüüd kogunesid selleks ka rüütlite ja linnade esindajad. Esimese parlamendi kestus aga oli õige üürrike. Samal aastal pääses troonipärija vangist ning tal õnnestus võita mässajaid, kes olid lõhestunud käremeelsemaks ja mõõdukamaks tiivaks. Montfort langes lahingus ja Henry pääses jälle valitsema.

Henry III ei tahtnud kuuldagi sellest, et parlamendi valitud nõukogu valitseks koos temaga. Samuti ei tahtnud tema poeg Edward I parlamenti hästi tunnustada.

Edward I vallutas Inglismaale Wales'i ja Šotimaa. Viimane vabanes küll jälle ta järeletulijate ajal. Samuti sõdis ta ka Prantsuse kuninga Philippe Heaga. Kõik need ettevõtted nõudsid palju raha. Edward ei riskinud parlamendi nõusolekuta (1295) makse tõsta ja kutsus teda seepärast tihti kokku. Parlament ei keelanud Edwardile makse, sest see täitis Magna Charta määrusi ja valitses üldsuse huvides ja kindlal käel. Parlamendiga koos andis ta välja hulga uusi ja häid seadusi, mille pärast teda hakati hüüdma inglise Justinianuseks.

Edward I järglaste Edward II ja III ajal säilitas parlament enam-vähem oma senise võimu. Vahete-vahel tegi parlament ka katset pürata kuninga täidesaatvat võimu. Paljude tähtsate küsimuste otsustamist püüti kuninga käest ära kiskuda, tema väljaminekuid kärpida, tema valitsemist asendada parlamendi ees vastutava ministriumiga. Kuid sellised püüded andsid ainult ajutisi tulemusi. Ikka jäi kuningas otseseks täidesaatva võimu kandjaks. Parlamendi tähtsamaks õiguseks jäi maksude lubamine ja seadusandlus. Edward III ajal puhkes Inglismaa ja Prantsusmaa vahel 100-aastane sõda (a. 1339—1453). See sõda mõjus omakord kaasa

selleks, et valitsejad ja parlament püüdsid üksteisega leplikult läbi ajada, et riiki mitte nõrgestada sisetülidega.

Parlamendis lordid ja kõrgemad vaimulikud moodustasid nn. ülemkoja. Rüütlid, linlased ja alamad vaimulikud liitusid aga nn. alamkojaks. Ülemkoja iikmeid kutsus sinna kuningas nende au ja ameti pärast valimata. Alamkoja liikmeid valiti krahvkondades ja linnades šerifite korraldusel. Oma soove avaldas parlament palvekirjades (petitions). Kuningas pidi arvestama neid ja muutma nad seadusteks. Ka teatud järelevalveõigused olid parlamendil kuninga ametnikkude üle.

Edward III järel sai troonile Richard II. Ta oli väga vägivaldne kuningas ning püüdis valitseda parlamendita. Eriti oma valitsuse lõpu poole muutus ta türanniliseks. Tema valitsusele tegi lõpu ta lellepoeg Lancasteri hertsog Henry, kes pääses rahulolematute elementide abil troonile. Lancasterite soost valitsejad, Henry IV, V ja VI (a. 1399—1461) püüdsid olla kõik rahvameelsed ja heas vahekorras parlamendiga. Olid nad ju pääsenud parlamendi abil võimule ning ainult selle sõprus võis õigustada nende ebaseaduslikku troonilolemist.

Rooside sõjad. Henry VI Lancasteri ajal lõppes 100-aastane sõda (a. 1453) prantslaste võiduga. Inglismaale jäi mandril ainult Calais' kindlus. Kaua-välданud ja ohvrirerikka sõja kaotamine tekitas rahva keskel suure pahameele valitsuse vastu. Seda kasutas ära Yorki hertsog Richard, kes oli üks Edward III järeletulijaist. Ta hakkas nõudma trooni endale. Sellest sai alguse ligi 30-aastane „Rooside sõda“. Sõda nimetati nii sellepärast, et Lancasterite vapil oli punane ja Yorkide omal valge roos. Rooside sõda järgnes pea vahetult 100-aastasele sõjale. Viimases olid inglased muutunud kaunis tooreiks. Sõja julmas õhkkonnas oli kasvanud üles aadel, kes oli harjunud sõja, röövimiste ja igasuguste karistamata vägivaldategudega. Kui nüüd kodumaal uus sõda puhkes, asus aadel meeeldi jätkama sõdimist. Võimsad lordid kogusid endi ümber suuri relvastatud kaaskondi ja astusid kord ühe, kord teise dünastia teenistusse või röövisid täiesti omal käel. Kogu maa langes anarhiasse, kõikjal hakkas maksuma rusikaõigus. Sõjaõnn oli väga vahelduv. Kord võitsid Yorkid, kord Lancasterid. Lõppeks pääses a. 1485 troonile üks Lancasterite sugulane Henry VII Tudor. Sellega lõppes kodusõda. Tudorid püüsid sellest ajast arvates 1603. aastani Inglise troonil.

Kuningavõimu kasvamine. Parlamendi ja aristokraatia mõju vähenemine. Parlament oli kaotanud Rooside sõja ajal palju oma mõjust. Kindlat seisukohta leidmata oli ta kõikunud ühe ja teise dünastia vahel. Sõdivad kuningad olid muretsenud omale tavaliselt raha igasuguste konfiskeerimistega ning polnud vajanud parlamendi

luba erakorralisteks maksudeks. Maksude lubamine või mittelubamine aga oli parlamendil üheks mõjukamaks vahendiks kuningate mõjustamises. Nüüd aga polnud parlament seda palju kasutada saanud, ja ainult harva oli teda kokku kutsutud.

Ka Henry VII kutsus harva parlamendi kokku ning parlamendid muutusid tema ajal kuningale väga sõnakuulelikeks. Seni oli parlamendis mänginud tähtsat osa ülemkoda. Rooside sõjas oli aga väga palju inglise lorde omavahelisis võitluses hukkunud ja nende asemele nimetas kuningas ülemkotta oma heaksarvamise järgi uusi liikmeid. Nii muutus parlament Henry VII ajal kuningavõimule alluvaks.

Kuningavõimu tõstis ka rahva üldine tüdimus igasugustest sisetüüdist. Kõik lootsid, et kindel keskvoim paneb maal jälle korra maksma. Ja Henry tegi seda tõesti. Ta keelas lordidel pidada relvastatud kaaskondi. Selle määruse täitmise järele valvamiseks ja mitmesuguste poliitiliste süütegude jälgimiseks asutas ta erilise kohtu, nn. tähekoja. Et selle liikmed määras kuningas ise, muutus see asutis kardetavaks valitsemisvahendiks kuninga käes. Kuningale vastakate inimeste elu ja varandus langesid täiesti tema määratud ja mõjustatud kohtunikkude võimu alla.

44. joonis. Henry VII Tudor.

Tähekojal ja muil inglise kohtuil oli sel ajal kombeks määrata suuri rahatrahve iga väiksemagi süüteo eest. Selline komme ei jätanud head mõju avaldamata kuninga finantsoludele. Ka püüdis Henry VII rikastada end mitmesuguste konfiskeerimistega. Paljud Rooside sõjas peremeheta jäänud varandused läksid kuninga kätte. Kõige selle tõttu muutus Henry VII üheks rikkamaks valitsejaks Euroopas, kes ei sõltunud oma riigimajanduses parlamendi maksulubamisest.

Henry oma majanduspoliitikaga toetas eeskätt linna keskmisi kodanikkudekihte ning püüdis edendada töödust ja kaubandust. Ta tahtis luua laialdast keskseisust, mis oleks küllalt tugev kaitsema tema eest hoolitsevate kuningat. Selle tööduslike ja kaubanduslike ringkondade toetamise tõttu hakkas Rooside sõjas nõrgenenud aristokraatia ka majanduselus enam tagaplaanile jääma.

Inglismaa tööndus ja kaubandus. 100-aastane sõda oli tekitanud Inglismaal suure rahvustunde ärkamise. Kohtutes ja ametiasutistes oli senise prantsuse keele asemele võetud inglise keel asjaajamisekeeleks. Ingliskeelne kirjandus oli hakanud hoogsasti edenema, kui kirjanik Chaucer Edward III ajal oli inglise keeles kirjutanud oma „Canterbury jutustised“.

Kuid mitte ainult vaimuelus, vaid ka majanduselus hakati Inglismaal sel ajal rõhutama rahvuslikkust. Seni oli Inglismaa olnud võõraile kaupmeestele tulusaks kaubitsemiskohaks. Siit veeti välja palju tooresaineid ning toodi sisse hulgana valmiskaupu, sest inglise tööndus oli õige arenematu. Eriti palju veeti välja villa Flandriasse ning toodi sealt sisse kalevit. Edward III-le ei meeldinud selline nähtus ja ta püüdis elustada inglise oma riidetööstust. Ta kutsus maale flaami kangruid, keelas villade välja- ja kalevi sisseveo. Teised kuningad ei andnud nii teravaid määrusi, aga mõni neist püüdis kodumaa tööstust edendada kõrgete villa väljaveo ja riide sisseveo tollidega. Viimast tegi m. s. Henry VII. Ka kohustas ta lambakasvatajaid enne villa võõrsile müümist pakkuma seda kodumaa tööstustele.

Tööstuse edenemisega käis kaasas kaubanduse tõus. Kodumaa turgudel hakkasid inglise kaupmehed ja saadused tõrjuma kõrvale võõraid ning välismailgi hakkasid nad võitma turge. Mitmel pool, näiteks Baltimere-äärseis mais ja Hispaanias, tõrjus inglise kalev varsti kõrvale flandria oma.

Edward III ja Henry V panid aluse ka Inglise merejõududele. Seni oli Inglismaa üürinud sõja korral võõraid laevu, nüüd aga ehitasid mainitud kuningad oma sõjalaevastiku. Sõjalaevastikust oli ka kaubandusele kasu, sest rahu ajal renditi sõjalaevu kaupmeestele kasutamiseks. Ka edenes nende ehitamisega üldse inglise laevatööstus ja meresõiduoskus. Hiljemini hoolitses laevanduse eest eriti Henry VII. Kodumaa laevanduse edendamiseks otsustati tema ajal, et veine tohib Prantsusmaalt sisse vedada ainult inglise või iiri laevul. Tema ajal hakkas üldse juba maad võtma arusaamine, et Inglismaa tulevik on merel. Sellele osutab ka see, et varsti pärast Ameerika avastamist Henry saatis John Caboti otsima põhjapoolset teed Indiasse. Hiljemini reisisid mitmed teised kaupmehed Põhja-Ameerikasse, otsides ikka teed Indiasse.

Inglise talupojad hilisel keskajal ja põllundus. Inglise talupoegade seisund XIII ja XIV sajandil oli mitmeti parem mandri talupoegade omast. Osalt olid talupojad täiesti vabad ja oma maa peremehed, suur enamik oli aga rentnikeks mõisnikkude mail. Viimastele võisid nad maksta renti kas teos või rahas.

Need talupojad, kes maksid renti rahas, keda teoorjus seega ei sidunud, võisid peale oma põllu harimise töötada tasu eest kas

mõisnikkude juures või teha käsitööd mõnele ettevõtjale lähedas linnas või käia koguni linnas tööl. Kasvav inglise tööndus vajas palju tööjõudu ning seetõttu olid palgad õige kõrged.

Eriti kõrgele tõusid palgad XIV sajandi keskpaiku, kui maal suri palju inimesi katku¹. Ellujäänud olid nõus töötama ainult kõrge tasu eest. Palganõuded käisid mõisnikel vahel üle jõu. Seepärast võttis Edward III ajal parlament vastu seaduse, mille järgi valitsus määras kindlaks päevapalga suuruse. Ka püüti teatavais piirides jälle teoorjast sisse seada ning talupoegi siduda maa külge. Neid ei lubatud minna tööd otsima väljaspool teatud kogukonna piire. Töötuid sunniti vägisi mõisamaadel tööle minema. Töölit põgenejaid karistati vangistusega ning nende otsaesisele põletati täht F (falsity = valskus).

Muidugi tekitas selline teoviis suurt meelepaha talurahva ja tööliste ringkonnis. Samuti ärritas neid mõisnikkude tore ja laisk elu. Ka mitmesugused lahusulised rändjuttustajad kasvatasid aadlivastast meeoleolu, kõneldes kõikide inimeste üheväärsusest Jumala ees ning sellest, kuis maailma alguses puudunud seisuslikud vaheseinad. „Kui Aadam kündis ja Eeva ketras, kus olid siis mõisnikud?“ küsiti ühe preestri sepišetud luuletises.

Kui kuningas Richard II hakkas talurahvalt lõppeks veel nõudma pearaha, mida need seni polnud maksnud, siis mõjus see nagu säde püssirohutunnis. A. 1381 puhkes kogu riigis mäss. Vastumeelsed ametnikud ja maksudekogujad rahamehed kihutas rahvas maalt minema, vahel isegi tappis neid. Mitmel pool põletati mõisu ja hoolitseti vähemalt selle eest, et teo- ja rendilepingud häviksid tules. Mässajatega ühines palju kodutuid hulguseid, vanu sõdureid, käsitöölisi, isegi vabu talupoegi ja alamaid vaimulikke. Nõuti sunduse kaotamist, kauplemise vabadust, halbade ametnikkude kõrvaldamist, pearaha ärajätmist jne. Mässajad voolasid Londonisse, kus nad leidsid vaesemais kihtides hulga mõtteosalisi. Üks mässajatejõuk tungis isegi Wat Tyleri (telliskivitegija) juhatusel Towerisse ning tappis seal rea kõrgemaid ametnikke. Hirmunud kuningas lubas nüüd täita kõik mässajate soovid. Paljud mässajad läksid rahuldunult laiali. Varsti selle järel tapeti Wat Tyler ning kuninga rüütlid kihutasid ülejäänud mässajad pakku. Kuningas tühistas oma lubadused ja talurahva olukord jäi sedapuhku parandamata.

XIV s. lõpul, aga eriti XV sajandil hakkas aga mõisnikkude tarve tööjõu järele vähenema ning seetõttu kaotasid paljud senised talupoegi tööle sundivad määrused oma tähtsuse. Mõisnikele oli

¹ Kogu Euroopat XIV s. laastas suur katk, mis on tuntud „musta surma“ nime all.

nimelt selgunud, et ei tasu kasvatada teravilja, sest seda toodi õige odavate hindadega sisse mandrilt. Palju tulusamaks osutus pidada lambaid, sest arenev inglise tööndus ja Flandria linnad vajasisid palju villa. Seepärast läksid inglise mõisnikud enamasti üle põllutöölt lambakasvatamisele. Karjakasvatatajad mõisnikud aga said läbi väga vähese tööjõuga. Paljud mõisasulased pidid seetõttu otsima linnast tööd.

Samuti asusid ka paljud talupojad linna. Nende olukord ei parenenud karjandusele ülemineku tõttu, vaid pigemini halvenes. Vanemal ajal olid mõisnikel ning talupoegadel ühised karjamaad ning põllud asetsesid kõrvuti. Sügiseti pärast viljakoristamist lasti mõisniku ja talumeeste karjad üheskoos kõrrele. Kuid kui mõisad hakkasid enam rõhku panema lambakasvatamisele, ei meeldinud neile enam sellised ühiskarjamaad ning nad määrasid kindlaks talukarjamaade piirid. Tavaliselt jätsid nad aga taludele väga vähe karjamaad, nii et sellest ei piisanud edukaks majapidamiseks. Ka hakkasid mõisnikud talupoegade põllumaid oma kätte koondama, mille tulemuseks oli talupoegade maata jäämine. Seepärast hülgasid paljud oma kohad ja läksid linna käsitöelistena või kaupmeestena leiba otsima. Selle läbi aina tõusis inglise tööndus ning linnastusid elanikud.

Miks nimetatakse John Maatat maata kuningaks? — Mis tähtsus oli suurel vabadustekirjal? — Missugused asjaolud põhjustasid parlamendi ellukutsumist Inglismaal? — Missugused olid parlamendi ülesanded? — Kuidas hindame parlamenti ta ülesannete seisukohalt? — Missugused asjaolud mõjustasid kuninga võimu kasvamist Inglismaal? — Missugused põhjused tekitasid rahvustunde ärkamise Inglismaal? — Milles väljendus tegelik rahvuslikkus? — Missugust majanduspoliitikat ajas Henry VII? Milles see väljendus? — Millega on seletatav Wat Tyleri mäss? — Millega on seletatav talupoegade maata jäämine? — Missugust mõju avaldas talupoegade maata jäämine tööndusele?

4. Saksamaa hilisel keskajal.

Keisrivõimu langemine ja vürstide mõju kasvamine. Pärast Hohenstaufenite lahkumist Saksa troonilt langes keisrivõim väga madalale. Paavsti ja keisri vaheline võitlus, samuti interregnumiaegsed segadused olid soodustanud vürstide võimu kasvamist. Osalt olid Hohenstaufenid jaganud otseselt riigile kuuluvad maad tasuta vasallidele mõningate teenete eest, osalt olid ilmlikud ja vaimulikud vürstid omandanud nad segaseil ajal ise omavoliliselt. Samuti olid vürstid, kasutades keisrite raskeid olukordi, nõutanud endile mitmesuguseid õigusi. Riigiametnikest olid nad esmalt muutunud päritavate läänide valdajaiks ning nüüd peaaegu täielikeks maaisandaiks. Nende kätte oli läinud valitsus- ja seadusandlusvõim, rahalöömise ja mäetöö õigused, turu- ja tollimaksud. Vürstide kõrval oli Saksamaal hulk

väikesi riigirüütleid, kes allusid otseselt keisrile, kuid ei kandnud pea mingisuguseid kohustisi tema vastu. Vormiliselt allusid otseselt keisrile ka riigilinnad, mille arv interregnumi lõpul oli tõusnud umbes 80-le. Tegelikult olid nad väga vabad oma sisemisis asjus ning omasid enam-vähem samu õigusi kui vürstidki.

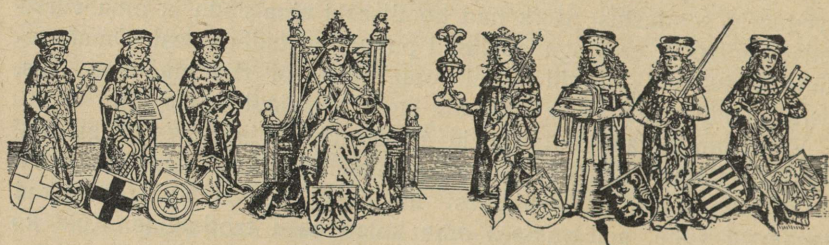
Keisri võimust oli säilinud ainult väline paiste. Ta esindas küll riiki rahvusvahelises elus ning kandis ülema kohtuniku ja ülema läänihärra nimetust, kuid tegelikult ei võinud ta midagi teha ilma vürstide nõusolekuta, sest tal polnud võimu oma tahtmise läbi viimiseks. Peale maksude riigilinnadelt polnud keisril mainimisväärseid tulusid ning selle tõttu oli ta alalises rahahädas. Tal ei olnud ka sõjaväge, laevastikku ega ametnikkonda, kelle kaudu panna maksma oma tahet. Viimase täitmine või mittetäitmine olenes täiesti vürstidest. Need aga armastasid sageli nõuda vastutuleku eest keisrile igasuguseid soodustusi. Kõik nad hoolitsesid aina enda ja oma vürstkondade hüveolu eest ega hoolinud palju riigi üldhuvidest. Omakaspüüete tõttu olid vürstid sageli omavahel või riigilinnadega tülis. Keisril puudus aga võim lõpetada neid sagedaid kodusõdu.

Vürstkonnis valitsesid vürstid esmalt täiesti iseseisvalt, aga XIV sajandil hakkasid nendega võimu jagama kohalikud maapäevad ehk seisustepäevad. Üldriiklikest huvidest hoolisid aga kohalikud maapäevad vähe, neil valitses oma kolga kasu taotlemine. Kuid ka kohalikke asju ei ajanud nad kogu rahva huvides, sest rahva talupoegadest enamik, niihästi vabad kui ka sunnismaised, ei olnud esindatud neil maapäevil.

Habsburgide ja Luxemburgide pärusmaade poliitika. Et omada pisutki tegelikku võimu, selleks püüdsid keisrid suurendada oma pärusmaid. Vürstid aga valisid võimult nõrku vürste keisriks. Pärast interregnumit a. 1273. troonile pääsenud Habsburgi krahv Rudolf oli ka selline kehv valitseja nagu soovisid vürstid. Tal oli ainult väiksemaid maa-aldasid Elsassis, Svetsis j. m. Esmalt püüdis ta tagasi saada varemini otse riigi päralt olnud maid, kuid see katse luhtus vürstide teraval vastuseismisel. Kuid tal avanes teisalt võimalus suurendada oma pärusmaid. Böömi kuningas Ottokar II keeldus vasallivandest Rudolfile, sest ta ei tahtnud olla „alatu ja vaese“ läänimees. Keiser alustas temaga sõda ning võitis. Vürstide nõusolekul võttis Rudolf temalt Austria, Steiermarki ja Kraini ning läänitas oma poegadele. Nii pandi alus Habsburgide suurtele pärusmaadele. Böömi ja Määrimaa aga jäid sõjas hukkunud Otakari pojale Vaclavile. Rudolfi poeg Albrecht püüdis laiendada Habsburgide ülemvõimu ka Šveitsile, kuid püsivate tulemusteta. Kui ta a. 1308 oma vennapoja poolt tapeti, ei valinud vürstid enam Habsburge keisriks, sest need olid muutunud juba vägevaiks.

Troonile pääses nüüd Heinrich VII nime all vaene Luxemburgi krahv, kes omas ainult väikest Luxemburgi krahvkonda. Ta kihlas oma poja Böömi pärija Elisabethiga ning omandas nii Böömia oma perekonnale. Ta püüdis võita tagasi ka Itaaliat riigile. Sealsed keisrivalitsuse pooldajad, nende hulgas ka luuletaja Dante, ihkasid tema tulekut piki silmi, lootes, et keiser lõpetab alatised kodusõjad Itaalias. Heinrich läkski Itaaliasse, laskis enda seal keisriks kroonida, kuid sai varsti selle järel ootamatult surma.

Pärast Heinrichi surma sai Saksamaa valitsejaks Baieri hertsog Ludwig. Kui ta hakkas omale soetama suuri pärusmaid, siis polnud vürstid tema valitsusega enam rahul ning valisid ta asemele Luxemburgi soost Böömi kuninga Karl IV.

45. joonis. Keiser ja seitse kuurvürsti.

Karl IV valitsus (a. 1347—78) algas raskeis oludes. Maal möllas katk, erutatud rahvahulgad rüüstasid ja tapsid juute, kellest öeldi, et nad olevat mürgistanud kaevud. Ka vihati neid kui Kristuse tapjate järeltulijaid ning rahalaenamisega äritsejaid. Ennast piitsutatavate usuhullustajate salgad rändasid mööda maad ringi, aina suurendades üldist viletsust.

Karl IV osutus üheks tugevamaks Saksa valitsejaks hilisel keskajal. Eriti oma pärusmaad Böömis valitses ta eeskujulikult. See muutus tema ajal üheks Euroopa kultuuritsentrumiks. A. 1348 asutas ta Prahas esimese saksa ülikooli. Oma pärusmaid suurendas ta Brandenburgi ja Sileesia liitmisega nende külge. Oma poja Sigismundi kihlas ta Ungari naispärijaga ning nii sattus ka see maa Luxemburgide kätte. Kuigi Luxemburgide võim oli õige suur, ei julgenud Karl IV otsustavalt reformida valitsuskonda. Endiselt jäi vürstidele suur võim. A. 1356 antud kuldbullas kinnitas ta neile mitmed õigused. Peamiselt aga anti see bulla seks, et kirjalikult fikseerida kindlaks kujunenud keisrivalimise korda. Keisri valisid nimelt seitse kuurvürsti, Mainzi, Kölni ja Trieri peapiiskopp, Böömi kuningas, Pfalzi krahv, Saksi hertsog ja Brandenburgi mark-

krahv. Kuurvürstide maad tehti jagatamatuks ning valimisõigus ühes maaga pärandatavaks.

Pärast Karli valitsesid veel mõned Luxemburgid Saksamaal. Kui viimane neist, Sigismund a. 1437 suri, pääses jälle võimule Habsburgide dünastia ning nüüd juba mitmeks sajandiks. Maximilian I omandas abiellumisega Burgundia krahvkonna ning kihlas oma poja Philippi Hispaania ja Madalmaade pärijaga Johanna. Selle tõttu kasvasid Habsburgide pärusmaad uuel ajal väga suureks.

Vürstid, kes alguses olid kadedad iga dünastia maade suurenemisele, muutusid hiljemini kaunis ükskõikseks selles küsimuses. Nad leppisid seega, et iga valimise puhul lasksid kinnitada oma vanu õigusi ja tingisid välja uusi.

Keisri vabanemine paavsti mõju alt. XIV s. alul, mil keisri valimisega seltsisid mõnesugused segadused (1314), püüdis paavst Johann XXII veel kord näidata kiriku ülemvõimu keisri üle. Ta pani Ludwigi kirikupõlu alla, kuulutas ta troonilt tõugatuks ning tahtis sinna asetada Prantsuse kuninga venda. Elased ju paavstid sel ajal Avignonis ning toetasid seal Prantsuse poliitikat. Kuid kuurvürstid leidsid, et paavstil pole õigust segada end Saksa keisri valimistesse, ning deklareerisid a. 1338 *Renses*, et valitud keiser ei vaja paavsti kinnitust. Sellega lõppes sajandeid kestnud tüli paavstide ja keisrite vahel. Riik säilitas oma sõltumatuse kiriku kõrval.

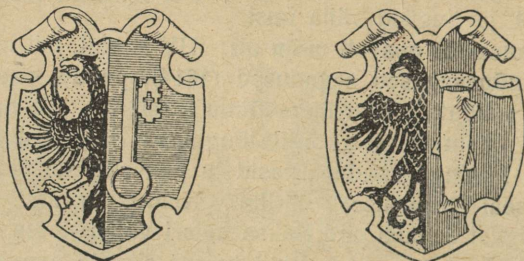
Maximiliani reformikatsed. Keskaja lõpul püüdis keiser Maximilian mõningate korraldustega suurendada riigi ühtlust ja siserahu. Tema ajal võttis a. 1495 Wormsi riigipäev vastu mõnesuguseid selles suunas mõjuvaid otsuseid. Otsustati nimelt, et riigis maksku raha. Tuleb luua ühine valitsus ja sõjavägi riigi kaitseks. Vürstide tülide lahendamiseks pidi loodama ülem, keisrist sõltumatu riigikohus. Selle ja riigi sõjaväe ülalpidamiseks pidi võetama maksu kogu riigis. Valitsemisest pidi tähtsal määral võtma osa iga aasta kokku tulev riigipäev. Tegelikult jäid olud riigis enam-vähem endiseks, osalt seepärast, et paljud vürstikonnad ei tasunud üldist maksu, osalt sõdade pärast, osalt süvenevate vastuolude tõttu keisri ja vürstide vahel. Riigi ühtluse jaluleseadmisest ei saanud asja. Loodi ainult ülem riigikohus. Riik seevastu kaotas Maximiliani ajal jäädavalt koguni ühe saksa rahvastiku osa.

Šveitsi vabanemine. Sageli püüdsid Habsburgid Šveitsi maid teha oma mõju ja võimu alusteks, sest üle Alpide viisid tähtsad kaubateed, mis osutusid headeks tuluallikateks. Šveitsi talupojad elasid täiesti vabadena palju sajandeid. Nad ei allunud ühelegi vürstile, vaid otseselt keisrile. Kui Habsburgidest Albrecht I saatis sinna valitsejaid, kes hakkasid kitsendama šveitslaste vabadusi ja oma võimu maksma

panema, tõstsid Schwyzi, Uri ja Unterwaldeni, nn. metsakantonite talupojad mässu, kihutasid Habsburgide ametnikud maalt ning asutasid a. 1291 „Igavese liidu“ oma vabaduste kaitseks.

A. 1315 püüdis Austria hertsog Leopold sundida „Igavest liitu“ suure sõjaväe abil sõnakuulmisele, kuid šveitslased võitsid ta täielikult Morgarteni mäekitsuses. Selle järel liitus eelmainitud kantonitega veel viis. Ka hilisemad Habsburgide katsed šveitslasi võita ei andnud tagajärgi. Samuti ei õnnestunud Burgundia hertsogil Charles Südil võita neid.

Seni kui Saksa troonil valitsesid Luxemburgid, seega Habsburgide võistlejad, polnud šveitslastel karta keisri poolt midagi halba. Kui aga XV sajandil jällegi Habsburgid troonile pääsesid, muutusid šveits-

46. joonis. Hansa kaubakontorite vapid Bergenis ja Novgorodis.

laste vahekorrad keisritega teravaks. Riik ei kaitsenud neid ka Burgundia hertsogi pealetungi eest. Küll aga taheti Maximilian I reformide alusel kohustada neid üldisi makse maksma ja tüliasjus alluma loodavale riigikohtule, kus arvati kohtunikeks saavat palju talupoegadevaenulist elementi. Kõige selle tõttu ütlesid Šveitsi kantonid, mille arv oli vahepeal 13-le kasvanud, endid täiesti riigist lahti (a. 1489). Šveitslaste võitlusist räägib muinasjutuline lugu Wilhelm Tellist.

Linnade liidud. Nagu öeldud, omasid vürstide kõrval ka riigilinnad võrdlemisi suurt iseseisvust. Kaubanduse, käsitöö ja rahva juurdevoolu tõttu neisse hiliskeskajal muutusid nad aegamööda ikka võimsamaiks. Eriti XIV ja XV sajandil kogunesid kodanikkude kättesse suured rikkused ja õitses linnus hoogne vaimuelu.

Linnade mõju tõus ei meeldinud vürstidele. Nende alamad põgenesid suuri hulgi linnadesse, kus valitses vabadus, julgeolek, head töövõimalused ja rõõmsam elu kui maal. Linnadel oli isegi kombeks ka väljaspool nende müüre elavaile isikuile anda kodanikuõigusi ning võtta neid oma kaitse alla. Vürstid ihkasid sageli endile linnade maid oma maa-alade suurendamiseks ning samuti ihaldasid vahel ka linnad

mõningaid vürstide maaosi. Kõige selle tõttu valitsesid vürstide ja linnade vahel kestvad hõõrdumised ja tülid.

Kuid mitte ainult vürstid, vaid ka vaesunud rüütlid häirisid sageli linnaelanikkude hüveolu. Rüütlid moodustasid sageli teeröövlisalku, kes kimbutasid kauplevaid linlasi. Vahel asutasid rüütlid oma huvide kaitseks ka suuremaid liite. Need kandsid tihti õige veidraid nimesid, nagu Sarvede liit, Mõirgava lõvi liit, jne.

On mõistetav, et selliseis oludes hakkasid ka linnad XIII sajandist alates omavahel liituma, et hoida maal rahu, kaitseda kaubandust röövlite vastu ja korraldada tolle. Tähtsamad linnade liidud Saksamaal olid Reini, Švaabi ja Hansa liit. Reini liit asutati a. 1254 Reini keskjooksu linnade vahel. Paari aasta pärast kuulus sinna juba umbes 100 linna Breemenist Baaselini lõunas ning Regensburgi ja Nürnbergi idas. Kõik liiduliikmed pidid andma oma sõjajõud liidu käsutusse, kui oli vaja karistada mõnd rahurikkujat. Liikmete omavahelisi tülisid lahendas eriline vahekohus. Reini liit ei kestnud kaua, vaid lagunes mitmesuguste sisemiste vastuolude tõttu.

Teiseks tähtsaks linnade liiduks oli Švaabi liit, mis tekkis XIV sajandil. Tema pidas suurema sõja vürstidega, mis sellega lõppes, et keiser liidu ära keelas. Eelmistest liitudest kestvaim ja võimsaim oli aga Hansa liit.

Hansa ja Saksa kaubandus. Hansa algus kuulub XIII sajandisse. Ta tekkis mitmesuguseist saksa kaupmeeste ühinguist välismaa linnus (nagu Visbys, Novgorodis, Londonis) ja mõningaist väikesest linnadeliitudest Põhja-Saksamaal. XIV sajandi lõpul kuulus Hansasse umbes 80 linna, mis asetsesid peamiselt Balti ja Põhjamere ääres, nagu Lüübek, Breemen, Danzig ja Riia. Ka paljud maismaa linnad, nagu Köln, Magdeburg, Breslau ja Tartu, olid Hansa liikmeiks. Tähtsamaiks Hansa linnuks olid Lüübek, Breemen, Köln, Braunschweig, Danzig ja Riia. Eriti tähtsaks sai Lüübek. Siia kogunesid kõige sagedamini Hansa linnade esindajad nõupidamisele. Lüübek omas kaubanduslikult väga head asendit, sest ta oli töenduslikult edenemata idamaile kõige lähem Balti mere sadam.

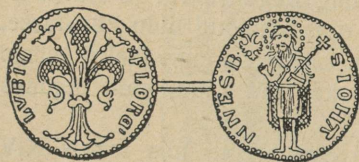
Hansa peamiseks ülesandeks oli saksa kaupmeeste kaitsemine välismaal ning merel. Selleks löid nad tähtsamais kaubanduskeskuis oma kontorid, näit. Londonis, Bergenis, Brügges, Novgorodis j. m. Hansalaste asutised välislinnus koosnesid eluhooneist, kontori- ja laoruumest. Vahel omasid hansalased võõrais linnus terveid linnajagusid oma kirikute ja haigemajadega. Peale kaupmeeste asus neis hulgana käsitöölisi, meri- ja sõjamehi. Kauplemise üle valvasid valitud eestseisjad. Need kontrollisid müüdavaid kaupu, et nende headus, mõõt ja kaal ei jätaks midagi soovida.

Et riigil polnud jõudu kaitseda oma alamaid võõraste vägivalla

vastu, siis pidid hansalased vahel ka sõdima, olgu meriröövlitega või võõraste valitsejatega. Üks hansalaste silmapaistvamaid võite oli võit Taani kuninga Waldemar IV üle. See oli vallutanud Visby ja võtnud seal ja omal maalgi hansalastelt kõik senised eesõigused.

Nii muutus Hansa tõsiseks suurvõimuks Põhja-Euroopas. Ka hiljemini, XV sajandil valitses Hansa oma sõjalise jõu, rikkuse ja osava diplomaatia tõttu Läänemeres ning edendas juhtivat osa sealse kaubanduses.

Hansalased tõid Venemaalt ja teistelt töenduslikult arenemata maadelt mitmesuguseid tooraineid, nagu: karusnahku, vaha, mett, võid, rasva, vilja, kalu, merivaiku. Asemele viidi sinna mitmesuguseid Lääne- ja Lõunamaade töendusprodukte, nagu riiet, veini, relvi, ehteid,

47. joonis. Lüübeki dukat ehk kuldgulden.

suhkrut ja soola. Inglismaalt veeti välja metalle ja vilja ning kui hiljemini edenes inglise töendus, siis ka riiet; sisse veeti sinna mitmesuguseid töondussaadusi ja ka põllusaadusi. Skandinaaviast toodi heeringaid ja turski, välja veeti sinna töondussaadusi ja vilja.

Tähtsaimaks turuks, kus hansalased vahetasid Põhja- ja Ida-Euroopa tooraineid Lääne- ja Lõunamaade saaduste vastu, oli Brügge. Brüggega kauplesid ka romaani rahvad ja Lõuna-Saksa linnad.

XV sajandi lõpupeole hakkas Hansa võim vähenema. Selle põhjuseks oli eeskätt oma kaubanduse edenemine Skandinaavias, Inglismaal ja Venemaal. Hansa kontorid suleti nii Novgorodis kui ka Londonis. Heeringad muutsid oma rännuteid ning kadusid XV s. Balti merest. Seega kaotas Hansa ühe tähtsama kaubaartikli. Ka tekkisid mitmesuguste Hansa linnade vahel huvide vastuolud ning paljud linnad lahkusid seepärast liidust. Teisi linnu jälle sundisid lahkuma neid valitsevad vürstid, kui nägid, et linnad Hansa liikmetena muutuvad väga iseseisvaks ja iseteadlikeks. Lõppeks vähendas Hansa tähtsust ka Ameerika avastamine, sest sellega kaotasid vanad kaubateed ja turud oma tähtsuse uutele.

Millega on seletatav keisrivõimu kahanemine ja vürstide mõju kasvamine Saksamaal? — Millega on seletatav Habsburgide ja Luxemburgide pärusmaade poliitika? — Miks valisid vürstid ikka maadekehvi vürste keisriks? — Kuidas hindame Karl IV poolt antud kuldbullat? — Miks ei andnud Maximilian I reformikatsed soovitud tagajärgi? — Missugused asjaolud aitasid kaasa Šveitsi vabanemiseks? — Missuguste põhjustega on seletatav linnadeliitude tekkimine? — Kuidas hindame Hansa liitu nii Saksa kui ka oma aja kaubanduses üldse? — Missuguste põhjustega on seletatav Hansa langemine?

5. Venemaa. Poola-Leedu unioon.

Moskva riigi algus. Venemaa ajaloos keskaja teisel poolel mängib otsustavat osa Moskva riik. Esimesed teated Moskvast ulatuvad XII sajandi keskele. Ta oli alul väike linnake ja kuulus Vladimiri suurvürstidele. Sada aastat hiljem, XIII sajandil, näeme Moskvat juba iseseisva osastisriigina, mille esimeseks vürstiks on Aleksander Nevskii poeg Daniil.

Moskva tõus algas varsti pärast Daniili valitsemist. Seda soodustasid mitmed asjaolud. Kõige pealt oli Moskva geograafiline asend hea, sest ta asetseb riigi keskel ja Moskva jõe kaldal, mille tõttu võimaldus tal areneda poliitiliselt ja majanduslikult. Ka ei ulatunud siia vaenlased rüüsteretki tegema. See asjaolu meelitas juurde asunikke. Teiseks oli Moskva jõgi, mis oma ülemjooksul ulatus Volga ülemjooksu lähikonda ja mis suubus Okasse, sel ajal tähtsaks kaubateeks. See muidugi soodustas linnakese kaubanduse ja käsitöö arengut. Teiseks oli tähtis, et Moskva osastisriigis valitsesid mitu osavat vürsti järgemööda, kes suutsid oma poliitikaga teha Moskva väljapaistvaks. Seejuures aitasid Moskva vürste ka bojaarid, kellele tundus tulus teenida hästi võimukaid vürste. Neid asus isegi teistest vürstkonadest Moskva vürsti teenistusse. Moskva vürstid olid agarad riigisuurendajad: nad kas vallutasid maid, ostsid neid naabervürstidelt või kutsusid vaesemaid vürste oma teenistusse. Vahel kasutasid nad riigi suurendamisel ka tatarlaste abi, makstes khaanile ja võttes tema toetusel maid oma vaenlastelt. Üldse oskasid Moskva vürstid panna khaane oma poliitikat teenima, makstes neile selle eest vääriliselt.

Moskva riik esimeste suurvürstide all. Aegamööda edenes Moskva lõpuks nii kaugele, et ta suutis saada suurvürstiriigiks. Vürst Ivan Kalita (1328—1340) sai khaani abi ja loaga suurvürstiks 1328. aastal. Nii jäi tagaplaanile Vladimir. Esikohale pääses Moskva, kui ta sai osastisriikliku Vene pealinnaks. Ivan Kalita sai tatarlastega väga hästi läbi ja need nõustusid varsti, et nad ei tule Ivani suurvürstiriiki makse sisse nõudma. Ivan võis neid tasuda isiklikult, vabastades sel teel oma maa tatarlaste vahelesegamisest, mis kindlustas ta suurvürstkonnas rahu mitmekümneks aastaks. Edasi õnnestus Ivanil meelitada Moskvasse kirikupead mitropoliiti, mis tegi pealinna ka Venemaa kultuuriliseks tsentrumiks. Ka hakkas kogu vene rahvas nüüd eriti austama Moskva vürsti, sest arvati, et ta teotseb kirikupea nõuandel ja õnnistusel. Ja tegelikult olidki mitropoliidid tihti suurvürsti paremaks kääks. Samuti toetas mitropoliidile alluv vaimulikkond Moskva vürstide püüet luua Venemaal tugevat riiklikku keskvõimu ja korda. Sama tahe hakkas enam ja enam maad võtma ka kogu suur-vene rahvas,

mis liitus ikka enam ja enam ühiseks rahvaks. Kõik see tuli muidugi aina kasuks Moskva suurvürsti võimu tõusule.

Ivan Kalita poliitikat jätkas ka Moskva suurvürst Dmitrii Donskoi (1362—1389), kuid juba hoopis julgemalt. Dmitrii segas end sagedasti naaberosastisriikide siseasjadesse. Erilise ägedusega võitles ta mitu aastat Tveri vürsti vastu, kes püüdis saada suurvürstiks. Hoolimata leedulaste abist kaotas Tver. Ta vürst sai Moskvast sõltuvaks, tunnistas enda, nagu ajaraamat ütleb, „Moskva väiksemaks venaks“ ja pidi loobuma suurvürstkonna saamise taotlusest.

Dmitrii Donskoi võitlus tatarlastega. Ent Dmitrii julges rohkemgi: ta alustas võitlust tatarlastega, et päästa maad nende „ikkest“. Aeg plaani läbiviimiseks oli päris soodus: tatarlaste Kuldses ordus valitsesid lakkamatud sisetülid. Seal vaheldusid valitsejad erakordse kiirusega, üks khaan tappis teist ning lõppeks ordu lõhestus kaheks. Ettevõtte õnnestus Dmitriil. Tema ja teiste vürstide väed löid tatarlasi Kulikovo lahingus Doni jõe lähedal (1380). Siit päriski ta omale Donskoi hüüdnime. Kulikovo lahing tegi venelastele selgeks, et tatarlased pole võitmatud, ja selles vaimustuses kasvas nende rahvuslik iseteadvus. Samuti kasvas tema tõttu Vene väge juhtinud Moskva vürsti tähtsus. Ent Kulikovo lahing ei toonud siiski veel venelastele ihaldatavat vabadust. Kaks aastat hiljem põletas khaan Moskva. Dmitrii ja teised vürstid pidid jällegi khaanile makse maksma ja Kuldses ordu ülimust tunnustama.

Leedulased ja nende riik unioonini Poolaga. Sagedaid kokkupuutumisi Vene vürstidega oli leedulastel, venelaste sugulasrahval, kes asusid Läänemerre voolaval Neemeni jõel. XIII sajandini leedulased ei moodustanud ühtlast iseseisvat riiki, vaid elasid üksikute laialipillatud suguharudena metsarikkal maal. Leedulased olid enamasti paganad ja madalal kultuuriastmel. Riigi kujundamisele sundis leedulasi alles välisvaenlaste hädaoht, eeskätt Teutooni ordurüütlid, kes püüdsid XIII sajandi esimesel poolel vallutada leedulaste maid.

XIII sajandi keskel sai leedulaste seas võimsaks vürstiks Mindaugas. Ta ühendas oma valitsuse alla hulga Leedu ja Vene maalu ning võitles edukalt Liivi ordu vastu. Ta astus küll ristiusku, taganes aga varsti sellest. Mindaugase vürstiriigil polnud pikka iga. See lagunes kohe, kui vaenlased ta surmasid (1263).

Möödus umbes viiskümmend aastat, siis alles sai Leedu vürstiriik uuesti võimsaks Gedimini (1316—1341) ajal. Gedimin kujundas hästidistsiplineeritud sõjaväe ja pani aluse Leedu maadevalluspoliitikale. Tähelepanдав on Leedu Gedimini ajal eriti selle poolest, et ta muutus mõjukaks keskuseks, mille ümber koondusid nõrgemad Vene piirimaad. Leedu riik oli Leedu-Vene riik ja Gedimin nimetaski end Leedu ja Vene kuningaks. Leedu harrastas sama

poliitikat mida Moskvas: ta püüdis koondada enda ümber Vene maa-alasid ning oleks võinud kergesti ületada Moskva selles, kui poleks hiljemini teostunud saatuslik lähenemine Poolale. Venelased alistusid meelsasti Leedule, sest leedulased polnud allaheidetute vastu karmid, nõudes neilt ainult sõjaväelist abi ja läänimakse. Täieliku iseseisvuse kaotus oli väike pahe, sest selle eest töötas vägev Leedu riik varju tatarlaste eest. Gedimin vallutas kõik Vene vürstiriigid Polotskist Kiieveni ja oli Moskvas sõjajalal Novgorodi, Pihkva ja Smolenski pärast.

Gedimini poliitikat jätkas edukalt Olgierd. Tal õnnestus kiskuda Vene piirimaid õige suures ulatuses Leedu külge. Kuid Novgorodis ja Pihkvas ei läinud tal siiski korda kõigile pingutusile vaatamata end maksma panna. Ka ei saavutanud ta Tveri vürsti toetamisega Moskva vastu oodatud tulemusi.

Poola-Leedu unioon. Täielik pööre Leedu ajaloos toimus Jagello valitsekssaamisega (1386—1434), sest Leedu liitus nüüd Poolaga 1386. a. personaaluniooni kujul. Jagello abiellus nimelt Poola kuninganna Jadvigaga. Liitumine teostus eeskätt ühise vaenlase, Saksa ordu hävitamise huvides. Poola-Leedu uniooni tagajärjel hakati leedulasi katoliku usku ristima ning Leedu aadlikele kinnitati mitmesugused eesõigused maavaldamises, nagu neid omas Poolagi aadel. Unioon tõi üldiselt Leedule palju kahju. Osa Leedu alamaid, eriti venelased, oli juba varemini kreeka-katoliku usku. Uskude erinevus hävitas Leedus rahvastiku üksmeele, mis tähtis riiklikult. Poolale tähendas sõlmitud unioon aadlivõimu tõusu, sest Poolas sai Jagelloga alates kuningas valitavaks. Uniooni positiivsed tulemused olid varsti silmanähtavad välispoliitikas. Jagello, Poola-Leedu ühine kuningas, lõi Saksa ordu Tannebergi lahingus (1410). See hävitav lahing viis ordu lagunemisele. Uniooni eriliselt suur tähendus aga seisis selles, et temaga loodi suur Slaavi riik, mis murdis sakslaste kolonisatsioonitungi idasse.

Leedus poldud siiski rahul uniooniga, eriti kui Jagello hakkas määrama Leedu alale poolakaist asehaldureid. Rahulolematust oskas hästi kasutada Vitovt, astudes võitlusse kuningas Jagelloga. Jagello pidi talle varsti järele andma ja Vitovti Leedu vürstiks tunnistama, kuigi Poola vasallina. Vitovt oli küll tark valitseja, kuid tal oli raske vastuoluderikkas Leedus õiget teed leida. Pärast Vitovti surma kestis vormiliselt edasi Poola-Leedu unioon, kuigi Leedut valitsesid ta oma vürstid kaunis iseseisvalt.

Joann III Venemaa kogujana. Dimitri Donskoi järglased Moskva vürstid ei olnud väljapaistvad valitsejad. Alles Joann III-ga pääses Moskvas troonile jällegi suurejooneline riigimees. Joann III (1462—1505) lõi „osastisriiklikust“ Venest rahvusliku Suurvenelaste riigi. Nagu

igal pool Lääne-Euroopas, nii teostus Joann III ajal Venes kuninga- võimu — absolutismi — tõus. Joann III murdis lõplikult osastisvürstide iseseisvuse. Selle kaotasid nii Tver, kellega juba varemini oli Moskval olnud visa võitlus, kui ka Rjasan, Rostov ja Jaroslav. Paljud vürstid andsid end ise Moskva ülemvõimu alla. Nende seas oli ka mitmeid seniseid Leedu alamaid.

Iseseisvuse kaotas ka Novgorod 1478. a. Seal valitsesid kauemat aega sisetülid vaeste ja rikaste ning Moskva ja Leedu orientatsiooni pooldajate vahel. Joann III kasutas Novgorodi nõrkust, vallutas tema maad ja hävitas omavalitsusliku korra. Paljud novgorodlased küüti ta maalt välja täiesti võõrastesse kohtadesse asumisele. Suur kell, mis kodanikke rahvakoosolekule kutsus, viidi ära Moskvasse, ja Novgorod muutus kõigiti Moskva provintiks. Novgorodi iseseisvuse langemisega käis kaasas ka tema kalandusliku tegevuse ja kuulsuse kokkuvarisemine. 1494. aastal suleti Hansa kaubahoov Novgorodis ja seega lakkas olemast tähtis kaubalinn.

Joann III välispoliitika. Edasi astus Joann III tatarlaste vastu, et kord vabastada Vene nende kauakestnud „ikkest“. Kuldne ordu lagunes ikka enam ja enam ning varises kokku 1502. a. Nii kadus tatarlaste „ike“ Venest. Sellega veel ei kadunud nende hädaoht täiesti. Üksikute salkadena teostasid tatarlased sageli hiljemini rõõvretki Vene aladele peaaegu kolme sajandi kestel.

Pääsedes tatarlastest püüdis Joann III võita Leedult maid juurde. Sõda leedulaste vastu polnud eriti tulemusrikas, leedulased andsid vaid üle niikuinii Vene alla läinud vürstide maad ja tunnistasid Joanni kogu Venemaa valitsejaks. Leedu liitlasena võttis sõjast osa ka Liivi ordu, kus sel ajal valitses tark ordumeister Wolter von Plettenberg, kes lõi venelasi Smolina lahingus (1502).

Vene riik pääses Joann III ajal välja kitsast osastisriigi seisundist ja astus läbikäimisse Euroopaga. Euroopa kultuur hakkab Joann III alates ikka tugevamini maad võtma Venes. Kõik see tähendas Vene riigile uusi ülesandeid ja uut tulevikku.

Millega on seletatav Moskva riigi tõus? — Kuidas hindame Dmitrii Donskoid kui valitsejat? — Mis tähtsus oli Kulikovo lahingul? — Millega on seletatav Poola-Leedu unioon? — Kuidas hindame Tannebergi lahingut? — Miks nimetatakse Joann III Venemaa kõgujaks? Millega põhjendame seda? — Millega on seletatav venelaste vabanemine tatarlaste ikkest? — Kuidas hindaksime Joann III Vene rahva ajaloos?

6. Balkanimaad. Ungari riik. Bütsantsi langemine.

Uus Bütsantsi riik. Konstantinoopoli langemisega ristsõjalaste kätte, nagu juba teame, kannatas Bütsantsi keisririik (1204). Selle asemele tekkisid Lääne-Euroopa riikide eeskujul mitmed suuremad ja

vähemad lääniriigid, mis kokku moodustasid nn. Ladina keisririigi. See riik seisis algusest peale nõrgal alusel. Puudusid tublid valitsejad ja nii langes ta varsti vaenlastele saagiks. Ladina keisririigil olid peavaenlased Balkanil ja tõusev Nikea keisririik ta naabruses Väike-Aasias. Viimasesse põgenes palju õigeusklikke kreeklasi, kes polnud rahul ketserlikkude ladinlaste valitsemisega. Nikea riik kosus kiiresti nii seesmiselt kui ka väliselt. Seevastu kahanes Ladina riik järjekindlalt, kuni lõpuks oli sellest säilinud Konstantinoopol lähema ümbrusega. Nikea keiser Mihael VIII Paleologos otsustas koos genualastega vallutada Konstantinoopoli, mis ka toimus aastal 1261. Sellega lõppes Ladina keisririik ja jalule seati uuesti Bütsantsi keisririik, kus valitses Paleologoste dünastia riigi lõpliku langemiseni.

Uue Bütsantsi riigi seisund polnud algusest peale kuigi kadestamisväärne. Ta oli piiratud ümberringi vaenlaste ahelikust. Balkanil olevad slaavi riigid Serbia ja Bulgaaria püüdsid mõlemad suurenda Bütsantsi arvel. Kuid palju õelamaiks vaenlasiks kui eelnimetatud, olid Bütsantsile veneetslased ja genualased, kes oma eesõigustatud olukorras kurnasid uut riiki majanduslikult. Kauplemine Idamaadega läks Konstantinoopoli käest pea täiesti nende kätte. Veneetsia oli omandanud Ladina keisririigi ajal hulga saari Egeuse meres. Genualased olid jällegi oma abi eest tinginud välja suuri soodustusi maa kaupmeestele kogu riigis. Kui veel lõpuks neile lisaks tulid türklased, siis muutus Bütsantsi seisukord veelgi kriitilisemaks. Bütsantsil polnud küll puudust häist ja tublidest valitsejatest, kuid ülesanded olid ikkagi erakordsed ja teostamatud. Ka süvenes usulõhe Rooma ja Bütsantsi vahel veelgi rohkem kõigile sobituskatseile vaatamata. Kavatseltavast kirikute unioonist ei saanud asja. Konstantinoopolis tõusis koos kasvavate hädadega askees ja ilmaelu põlgus. Ka selline meelsus ei soodustanud muidugi riigi säilimist.

Balkani slaavilased. Suur-Serbia riik. Balkanimail tuli Konstantinoopolil võidelda bulgaarlaste ja serblaste vastu. Need slaavi rahvad tülitasid ja rüüstasid juba ammust ajast Bütsantsi, kuid selle uuestitõusu päevil nõudis võitlus nende vastu keisririigilt eriti palju jõudu. Bulgaarlaste riik, mis Basileios II ajal Bütsantsi provintsiks muutus, tõusis XII s. teisel poolel uuesti iseseisvusele. Umbes samal ajal kujunes iseseisev Serbia riik. Eriti vägevaks ja hädaohtlikuks sai Serbia XIV sajandil kuningas Stefan Dušanil ajal. Viimane ajas edukalt vallutuspoliitikat oma naabrite suhtes. Kõige pealt võitis ta Bulgaaria läänepoolse osa ja liitis Serbiaga. Siis tungis ta Bütsantsi maadele ja vallutas Makedoonia ning osa Traakiast. Türklastele oli ta vägevaks vastaseks ega lasknud neid tungida Euroopasse. Pärast Stefan Dušani surma lagunes vägev Serbia riik (1355) ja

türklased ei leidnud väärilist, tugevat vastast Balkanil ning tungisid Euroopasse.

Türklased tungivad Balkanile. Bütsants oli kaotanud oma Väike-Aasia maad türklastele juba XIV sajandi alul. Türklased, mongoli tõugu rahvas, pääsesid kiiresti võimule oma hästikorraldatud sõjaväe, nn. janitšaride tõttu. Janitšarid moodustasid alalise sõjaväe, mis koosnes islami vaimus kasvatatud endisist kristlasist-noormehist. Niiuguse sõjaväega oli türklastel kerge alustada Balkani vallutamist. Juba paar aastat pärast Stefan Dušani surma türklased vallutasid Euroopas Gallipoli kindluse. Sultan Murad I asus järjekindlale Balkani vallutamisele. Ta kätte langes tähtis Adrianoopol. Nii kasvas Türgi riik Serbia ja Bulgaaria arvel kiiresti. Lõpuks Murad tahtis hävitada Serbia ja Bulgaaria täielikult. Mõlemad hädaohulised riigid ühendasid kõik oma jõud, et päästa endid ja otsustavalt lüüa türklasi. Murad I ruttas neile vastu. Slaavlased löödi hirmsas Kossovo lahingus aastal 1389 türklaste poolt täielikult. Serbia sai Türgi provintsi, neli aastat hiljem ka Bulgaaria osaliselt.

Türklaste ennekuuldamatu edu Balkanil katkes ületamatu vaenlase khaan Tamerlani ilmumisega Aasiast. Kuigi Tamerlan saavutas ühe võidu teise järel, jättis ta need kasutamata ja asus oma vägedega Hiina minema.

Varsti kasvas türklaste jõud. Sultan Murad II alustas jällegi pealetungi Konstantinoopolile ja Ungarile. Bütsantsi kuningas pöördus abi otsides paavsti poole. Tema sobitusel toimus isegi 1439. a. ida- ja läänekirikute unioon. Kuid paavstil ei õnnestunud nime tamisväärset abi anda.

Ungari riik. Võitlus türklastega. Nagu mainitud, suri Ungaris Arpadide rahvuslik dünastia XIV s. alul. Pärast seda pääses valitsema Ungaris Anjou dünastia, sest paavst, kes end Ungari läänisandaks pidas, andis krooni Karl Robert Anjoule (1308—1342). Tema järel valitses ta poeg Ludvig Suur (1342—1382), kellega kustuski Anjoude võim Ungaris.

Anjoud panid sisetülide all paljukannatanud maal jälle korra maksma. Kuigi riigis jäid alale feodaalsed korraldused, oskasid Anjoud valitseda kaunis iseseisvalt, vähe hoolides feodaalmagnaatidest. Kuningavõimu tõstmiseks otsisid nad tuge linnadelt, millele jagati mitmesuguseid õigusi, nagu turu- ja müügiõigusi, tolliõigusi, autonoomsust kohtuasjus ja valitsemises. Samuti püüdsid Anjoud soodustada kuningale truude aadliperekondade tõusu, jagades neile helledelt maid, kuna XIII s. tähtsaks saanud suuraadlit kõigiti nõrgestada püüti. Üldiselt valitses riigis Anjoude ajal rahu ning seetõttu võisid edeneda kaubandus ja tööndus. Ka haridusolud paranesid tunduvalt. Hiilgavas kuningakojas liikuv aadel hakkas omandama nüüd

rüütlikultuuri, kui see Lääne-Euroopas oli juba lagunemas. Linnadesse asutati koole, m. s. Ludvig Suure poolt esimene ülikool Peczi, mis hiljemini viidi üle Budapesti. Rahvas võis olla rahul oma eluga, välja arvatud talupojad, kes elasid sunnismaistena ja mõishikkude kohtuvõimu all.

Välispoliitiliselt oli Ludvig Suure valitsusaeg Ungarile hülgeajaks. Ta omandas ülemvõimu laialistes alades Põhja-Balkanil (Valahhia, Moldaavia, Bosnia, osa Serbiast ja Bulgaariast) ning sai a. 1370 isegi Poola krooni. Paraku läksid need alad varsti jälle ära Ungari käest.

Pärast Ludvigi surma vaheldusid maal valitsejad mitmest dünastiast. Kuigi mitmed neist kuningaist omasid peale Ungari krooni ka teiste maade omi, nad ometi ei suutnud säilitada Ungaris Ludvigi aegset võimsust. See oli tingitud osalt sise-, osalt välispoliitilisest nähtusist. Pärast Anjoude valitsusaja lõppu muutus jällegi teravaks aadli- ja kuningavõimu vastuolu, millele lisaks tuli veel rahvuslik vastuolu ungarlastest alamate ja võõraist rahvusist valitsejate vahel. Samal ajal kui aadli ja kuningavõimu vastuolu nõrgestas riiki sisemiselt, muutusid väljast riigile hädaohlikuks Balkanile tunginud türklased.

Juba Bajasidi ajal muutusid türklased hädaohlikuks Ungari aladele. Hirm nende eest valitses kogu kristlikus Euroopas ja see pärast võttis Ungari kuningas Sigismund (valitses Ludvig Suure järel) ette ristiretke türklaste vastu. Ent ristiretk nurjus täiesti, Sigismund sai lüüa Nikoopoli all (1396) ja Ungari kaotas kõik maad lõuna pool Doonau.

Tamerlani ilmumine Väike-Aasiasse päästis Ungari mõneks ajaks türklaste ohust. Kaotusist toibudes asus Türgi uuesti kimbutama Ungarit. Ungaris valitsesid troonitülid ja segastes oludes oli kergesti võimalik Ungari allajäämine türklastele. Sel hetkel päästis Ungari rahvuskangelane väejuht Johann Hunyadi. Ta lõi mitmes lahingus võidukalt türklasi ega lasknud neid üle Doonau. Ta tegi Szegeediniis türklastega (1443) rahu, mille järgi mõlema riigi piiriks jäi Doonau.

Ent rahu oli üürrike. Paavsti õhutusel tungisid Ungari ja Poola ristisõjalased jällegi türklastele kallale ning kaotasid järgmisel aastal Varna all lahingu. See võitlus Varna all oli Lääne-Euroopa viimaseks ja ebaõnnestunud katseks aidata Bütsantsi. Ungari sattus uuesti võitlusekeerisesse türklastega. Siin etendas jällegi silmapaistvat osa riigihooldejaks määratud Johann Hunyadi, kes, hoolimata sellest, et kõrgem aadel teda kui alama aadli liiget ei toetanud, suutis hävitada türklaste Doonau laevastiku ning neid rängasti lüüa Belgradi all (1456).

Pärast Hunyadit kaitses Ungarit ta poeg Matthias Corvinus, kes valiti Ungari kuningaks. Sel ettevaatlikul kuningal läks korda takistada türklaste ülepääsu Doonau jõest. Ka riigi siseelu korraldas Matthias edukalt. Aadli ja riigipäeva tähtsus, mis nõrkade valitsejate ajal tõusnud, hakkas jällegi kahanema. Riigipäev kutsuti harva kokku ja tähtsamais riigielu küsimusis jäi algatus kuningale. Matthias andis välja seadusraamatu, mis kolme ja poole sajandi jooksul määras Ungaris õigusemõistmist. See seadusraamat tõi Ungari õiguslikku korda mitmesuguseid parandusi. Eriti muutus õigusemõistmine kohtus palju kiiremaks. Samuti edendas ta maa vaimset ja materiaalsset kultuuri. Eriti püüdis Matthias arendada põllumajandust, kutsudes Itaaliast mehi, kes tundsid ratsionaalset põlluharimist, aiandust, juustuvalmistamist jne., et need õpetaksid ungarlasigi neis tööharudes. Matthiase eestvõtul kerkis pealinna rida toredaid renessansstiilis ehitisi. Tema õue juures

48. joonis. Kiriku ehitamine. Keskaja raamatu joonis.

harrastati kirjandust ja kunsti ning kuningas omas ühe selleaegseid suuremaid raamatukogusid, kus oli umbes 50 000 köidet.

Bütsantsi langemine. Vahepeal oli teostunud tähtis sündmus, mis täitis kogu Euroopa hirmuga. Türgi sultan Muhamed II võttis kindlasti nõuks vallutada Konstantinoopoli. Seda ei suudetud takistada. Bütsants oli täiesti nõrk ega suutnud end kaitseda omal jõul. Väljastpoolt Euroopast polnud ka abi loota. Küll tegi Bütsantsi viimane keiser Konstantin IX (1449—1453) kõik, et päästa keisririiki kokku varisemast. Aga asjatud olid abipalved paavst Nikolai V poole, kes ei suutnud mõjuvalt aidata langevat Bütsantsi. Teised maad Euroopas ei mõistnud küllaldaselt hädaohu suurust, sest vaenlane ei olnud veel nende linnu piiramas. Niisuguses olukorras ei jäänud keiser Konstantinil muud üle kui kaitseda auga Constantinus Suure asutatud linna, Bütsantsi viimast kantsi. Ta tegi kõik, mis suutis, linna kaitses. Ümbrusest veeti suurel hulgal linna vilja, linna müüre parandati ja täiendati. Kuid päris abilisteta ei jäänud Konstantin siiski, sest genualased saatsid temale abivägesid. Türklased asusid Konstantinoopoli piiramisele väga suure sõjaväega ja laevastikuga. Viiskümmend päeva pani Konstantinoopol vaprasti vastu, lükates tagasi mitu alistumissettepanekut. Lõpuks vägeva türklaste tormijooksu tagajärjel langes tuhandeaastane Konstantinoopol. Linnamüüri langes ka ta viimane keiser tulises võitluses. Nii kustus Bütsantsi riik jäädavalt ajaloo veergudelt aastal 1453.

Bütsantsi riik oli juba ammu enne langemist nõrk, ent siiski oli ta veel kultuuriliselt üle kogu tolaeagsest Euroopast, sest ta suutis hoida ja säilitada kreeka haridusaardeid. Pärast Konstantinoopoli langemist rändas laiali igale poole kreeklasi põgenikkudena, kandes langenuid Bütsantsi vaimuvara võidukalt Lääne-Euroopasse. Ent paigalejäänudki kreeklased ei kaotanud oma tähtsust ja omapära türklaste seas, sest sultan jättis puudutamata nende usu, kuigi Konstantinoopol sai Türgi riigi pealinnaks.

Milllega on seletatav Ladina keisririigi langus ja Bütsantsi riigi uuestisünd? — Millal ja missugust osa etendasid ungarlased türklaste tungimisel

49. joonis. Assisi Francisus.

Europasse? — Kuidas hindame Ungari kuningaid Ludvig Suurt ja Matthias Corvinust kui valitsejaid? — Missuguste põhjustega on seletatav Bütsantsi riigi langemine?

III. Keskaja vaimuelu.

Kreeka-rooma kultuuri mõjust. Keskaja vaimukultuuri tõus toimus rööbiti poliitilise sündmustikuga ja sotsiaalsete olusuhetega järjestva arenguga, saades tõukeid nii suurtest maailmapoliitilisist nähtusist (näit. ristisõjad jm.) kui ka eri maade ühiskondlikkude jõudude sisevõitlustest ja kokkupõrgetest.

Vana kreeka-rooma kultuur elab üle languse rahvasterändamise segaduste ajal. Kuid sellel kõrgel kultuuril oli barbaarsetele germaani rahvastele suur mõju. Asudes elama vanusse rooma provintssidesse, muutuvad nende keel ja kombed. Rooma kultuuri mõjul kujunesid uued rahvad, uued keeled, seadused ja luule. Kiiresti toimus see neis rooma provintsses, kus antiikaja kultuur oli kõige enam säilinud, näit. Itaalias, Gallias, Hispaanias, Prantsusmaal. Nii tekivad romaani rahvad romaani keeltega ja kultuuriomapärasustega.

Puhas kreeka-rooma kultuur ta antiiksel kujul kaob. Kaitset leivad ladina keel ja vanad kultuuripärimused kirikus, millest tõuseb sellele kultuurile võimas kaitseja. Ladina keelest saab kiriku- ja seega kultuuri- ja maailmakeel. Jumalateenistusi peetakse ladina keeles, õpetust antakse selles keeles, samuti kirjutatakse kõik teaduslikud ning tähtis osa ilukirjanduslikke teoseid ladina keeles.

Erilise innuga kaitsevad teadusi, kirjandust ja kunsti kloostrid, millest sel alal eriti kuulsaks saanud Tours, St. Gallen, Fulda. Kesk-aegne haridus seisab täiesti vaimulikkude käes.

Frangi riigis toovad kultuurilisel alal Karl Suure korraldused kaasa suuri muudatusi. Karl Suure keisriks kroonimine ja tema võimu kasvamine Itaalias lähendasid teda tunduvalt ladina kultuurile. Tema sihiks saab antiikse kultuuri taaselustamine (Karolingide renessanss), küll aga kristlikus mõttes. Seejuures ta aga ei unusta ega alahinda germaani vaimuväärtusi, ta laseb korjata vanu germaani rahvalaule. Need kogud on aga aegade jooksul kaduma läinud.

Otoonide valitsusaeg saab kultuurielus teiseks kõrgpunktiks. Ka siin annab hoogu ning määrab suuna tihe side Itaaliaga ning selle maa vanema ning kõrgema kultuuriga. Selle tagajärjel intensiivistub vaimne elu kloostris. Uuritakse jälle suure innuga ladina autoreid ning luuakse uut nende eeskujul. Peale kloostrite oli Otoonide hoovkond tähtsamaks selle aja haritlaste kogunemiskohaks. Ka kujutatavatel kunstidel on Otoonide valitsuse ajal kõrgpunkt. Hakkab are-

nema arhitektuur oma nn. romaani stiiliga, ehitatakse hulk kunstiliselt erakordse väärtusega kirikuid.

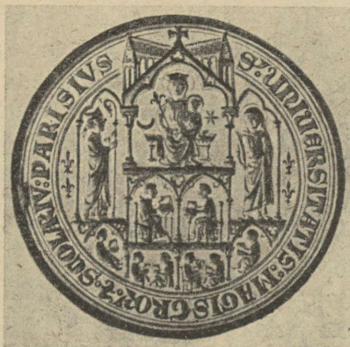
Hoopis avarama ja hoogsama ajajärgu kultuuriarengus toovad kaasa ristisõja d. Ristisõdijate teed viivad neid Idamaile, kus vaimne elu oli rohkem arenenud kui Lääne-Euroopas. Araablased olid päästnud palju väärtuslikku kaduvast kreeka kultuurist, tõlkides teaduslikke töid oma keelde, ning säilitanud palju sellest, mida ei saanud otseselt pärandada järgnevaile põlvedele lääne-ladina kultuuripiirkond.

See muhamediusuline ilm oli jõudnud areneda filosoofias, teaduses ja kirjanduses kõrgemale tasemele kui poliitiliselt veel kääriv ning ebaküps Lääne-Euroopa. Kõr-kupuude selle laiema ilmaga ei jäta mõju avaldamata lääne-euroopa kultuurile. Kultuurilised mõjustused pole nüüd enam ühekülgselt pärit Itaaliast, rooma kultuuri-piirkonnast. Samuti selle kokku-puute tagajärjel võõrusuliste maadega murdub lääne-euroopa kultuuris senine ainult kiriklik suund. Õpitakse austama inimest vaata-mata ta usule, ning õpitakse hin-dama võõrusuliste teadust kui sügavamat ja rikkamat. Saadakse lahti usulisest eelarvamusest vaata-mata sellele, et ristisõdade peasiht oli usuline ja kiriklik.

XII ja XIII sajand ongi sisukamaid ja omapärasemaid keskaja lääne-euroopa kultuuri arengus, sest XIV sajandil Euroopa kultuuri-line suund teeb jälle uue pöörde, ning seekord täispöörde tagasi Itaaliasse, algab klassiliste kunstide, kirjanduse ja teaduse uuesti-sünd, nn. renessanss.

Keskage se hariduse üldilme oli usuline, nagu juba öeldud. Oli gi ju teadmiste jagamine, õpetuse andmine ainult vaimulikkude käes. Vaimulikud mehed olid ainsad haritlased, vaimulikud olid õpetajaiks koolides ja ülikoolides. Koolid ise tekkisid ainult kloostrite ja kiri-kute kaitse ja hoole all. Kõik teadused olid rakendatud usu tee-nistusse. Näit. astronoomiat õpetati selleks, et määrata ülestõusmis-pühi ja paremini mõista kalendrit.

Ülikoolid. Esimesed ülikoolid hakkavad tekkima XII sajandil. Itaalias saavad kuulsaks Bologna ülikool rooma õiguse fakul tee-diga ja Salerno ülikool arstiteadusega. XIII sajandil tekib ülikoo le

50. joonis. Pariisi ülikooli tempel. Üleval Jumala-ema lapsega, tema kõrval kaks õpetlast doktorit, all üliõpilased.

Pariisis ja Oxfordis. Pariisi ülikooli asutajaks oli Louis IX pihiisa Robert Sorbon, kelle nime järgi tänapäevani nimetatakse Pariisi ülikooli. Saksamaal tekkis esimene ülikool Prahast XIV sajandi keskel, kus talte haridussõbraline Karl IV aluse pani. Hiljemini aga tulide tõttu tšehhide ja sakslaste vahel lahkusid viimased Prahast ning siirdudes Leipzigis asutasid seal uue rahvusliku ülikooli. XV ja XVI sajandil omandab Saksamaal erilise kuulsuse Erfurti ülikool oma klassiliste teaduste uurimisega.

Ülikooli õpitöös jagunesid üliõpilased teaduste järgi teaduskonnas. Iga üliõpilane pidi viibima kõige pealt filosoofiateaduskonnas, kus õpiti seitset vabateadust (artes liberales). Lõpetanud selle kõigilt nõutava fakulteedi, võis üliõpilane valida omale kas usuteaduse, arstiteaduse või õigusteaduse õpialaks. Ülikoolidesse astuti väga noorelt, 15-aastane üliõpilane oli tavaline, kuid ülikooli suudeti harilikult lõpetada alles paljude aastate järel. Et olla abiks üksteisele majanduslikult (keskaegne üliõpilane oli tavaliselt vaene, elatudes mõnest juhuslikust tööst, sageli aga armuandidest), koondusid üliõpilased maiskondade järgi „natsioonideks“. Natsioonidel oli oma juhataja, rektor. Rektor valvas üldise korra ja üliõpilaste elukommete järele ning kaitses neid kohtu ees.

Keskaegne ülikool oli vaba iseseisev üliõpilaste ning õpetajate omavaheline ühing, nagu olid tsunftid käsitöölistel, ordu orduvendadel jne. Ülikoolid olid täiesti iseseisvad, omavalitsusega asutised. Pariisi ülikoolile kuulus koguni terve linnajagu, „Ladina linnaosa“, mis oli vaba kuningaametnikkude ja kohtu alt ja allus ainult ülikoolivalitsusele. Nii ilmneb korporatiivne ja kommunaalne vaim, mis üldse keskaja iseloomustavamaid jooni, ka ülikoolide korralduses.

Skolastika. Õppetöö ülikoolis seisis teatud kindlate autorite lugemises ning tekstide seletamises. Tähtsamaiks autoriteedeks olid piibel, kirikuisade tõekspidamised usu üle, teatud Aristotelese teosed. Vaba iseseisev teaduslik mõtlemine oli selle kindla vankumatute autoriteetide austamisega juba ette võimatuks tehtud. Keskaegset ja täiesti kiriku teenistuses seisvat teadust, filosoofiat, nimetati skolastikaks ehk koolitarkuseks. Skolastika ülesanne seisis selles, et kiriku poolt nõutud usupõhilauseid tõestada mõistusepärastena. Seejuures ei olnud mitte niivõrra tähtis mõtlemise sisu, kui mõtlemise väline, formaalne külg. Suurt hoogu selle koolitarkuse arengusse tõi Aristotelese teoste tõlkimine araabia keelest ladina keelde. Aristotelesest sai tähtsaim skolastika tugipunkt. Vaatamata sellele, et skolastika ei soodustanud vaba mõtlemist ning teadusest ja filosoofiast tegi omaaegse kitsarinnalise usuteaduse ümmardaja (philosophia

est ancilla theologiae), hoidis ta siiski huvi vaimsete küsimuste vastu elavana. Katoliku usu põhiküsimusilt siirdusid skolastikud sageli tühistele küsimustele, näit. kas Jumal võib teada rohkem kui ta teab,

51. joonis. Ülestõusmist kujutav primitiivne pilt, milles väljendust leidnud keskaja inimese usulised kujutlused. Nurkadel saatanakujutised.

mitu inglit mahub ühe nõelaotsa peale, kas saab ka hiir, kes sõõnud armulaualeiba, patud andeks, kas tuvi, kelle kujul ilmus Püha Vaim,

oli tõeline lind jne. Viimase küsimuse kallal juurdles kuulsaim keskaja filosoof ja skolastik Thomas Aquino'st.

Skolastilisis vaidluisis jagunesid õpetlased kahte leeri. Uhed, toetudes Platole, tunnistasid ideed või üldised mõisted mingeiks tõelisiks asjaks (realia) ning olemasolevateks ka väljaspool meie mõistust. Seda voolu nimetati realismiks. Teise voolu pooldajad toetusid Aristoteelse õpetusele ning väitsid, et üldised mõisted on ainult nimed (nomina), millega tähendatakse teatud esemeid, mida aga ei ole olemas iseseisvalt väljaspool meie mõistust. Seda voolu hüüti nominalismiks.

Tähtsamaid realismi pooldajaid oli XII sajandil Canterbury Anselm, kes ikka oskas rakendada teadust kiriku teenistusse (kõige pealt usk, siis alles teaduslik tunnetamine — credo, ut intelligam) ja XIII s. silmapaistvam õpetlane Aquino Thomas, kes oma tähtsaimas teoses „Summa theologiae“ tuleb lõppotsusele, et tõde, mis põhineb mõistusel, on täiesti kokkukõlas ristiusu tõega — kogu teadus on ainult usuteaduse ümmardaja. Katoliku kirik on tõstnud Aquino Thomase pühakute hulka ning alles läinud sajandil (1879) tunnistas paavst Leo XIII Aquino Thomase tööd katoliku usu põhilisemateks alusteks.

Tähtsaimaks nominalismi pooldajaks oli XII s. prantsuse skolastik Abélard (1079—1142). Pooldades sõltumatut, uurivat, autoriteedivaba mõtlemist, tegi ta peateoses („Sic et non“ — Ja või ei) järelduse, et kuna teatud usulisis küsimuis on esitatud mitmesuguseid, koguni üksteisele vasturääkivaid mõtteid, peaksid need küsimused alluma vabale mõtlemisele ja targutusele, usk peab järgnema tunnetusele — intelligo, ut credam. Selle julge mõistuseülistuse ja vaimuvabaduse vastu astus välja Clairvaux' kloostri abt Püha Bernhard, kaitsedes kirikuõpete vastuvaidlematut maksust ja autoriteeti.

Frantsiskaani munga Duns Scotus'ega tõuseb aga skolastika XIII s. oma haripunktile. Duns Scotus vaidleb peamiselt vastu Aquino Thomase õpetusile ning püüab just viimase tõekspidamiste vastu ligineda teoloogiale kriitika ja skeptitsismiga. Vaidluskoosolekud nende kahe õpetlase leeri vahel olid sagedad ja mitte vähem ägedad kui võitlused relvastatud ja soomustatud rüütlite turniiridel.

Müstitsism. Kuid see puht-mõistuslik usu seletus rahaldas siiski ainult kitsamat õpetlaste ringi, osa haritlasist ning suured rahvahulgad nõudsid aga lähenemist neile usuküsimusile enam tunde seisukohast. Püütakse leida vahendit teed Jumalaga ühinemiseks, püütakse arendada endas usulist tunnet selle kõrgeima kujuni — ekstaasini. Selles mõistusele seletamatus ning taba-

matus ühtesulamisega jumalusega leidis tundeinimene rahuldust. Inimhing on osa jumalast ning püüab kõlblalt arenedes ja ära salates oma isiklikku mina, ühineda jälle selle oma algosaga — jumalusega. Seda usulist voolu kutsuti müstitsismiks. Kõige suurema hooga arenes müstitsism Saksamaal ja Madalmail XIV ja XV sajandil.

Saksamaa müstikuist omasid suurt mõju dominikaani munk Eckart (1329), kes jumala ja maailma vahekorda seletades jõudis panteistlikule seisukohale, samuti Tauler (1361), kes ka kuulus dominikaanide hulka,

52. joonis. Kreeka-õigeusu kirikud Vladimiris. XII s.

ning Suso (1365), kel oma tundeküllaste jutluste ja kirjutiste tõttu oli suur pooldajate ning jälgijate hulk.

Madalmail pani Gerhard Groot (1384), jättes maha ilmliku elu, kinkides ära oma maise varanduse ning andudes kõige karmimale askeesile, aluse „Ühiselu vendade“ liikumisele, kes innustusid maailma kõlbla parandamise ideest ning palju ära on teinud noorsoo kasvatuse alal. Tähtsaimaks „Ühiselu vendade“ liikumises on saanud Thomas à Kempis (1471), kelle raamat „Kristuse jälgimisest“ on veel tänapäevani loetav.

Ilmlikud teadused. See kitsarinnaliselt kiriklik vaim, mis valitseb keskaegses teaduslikus mõtlemises, ei lase areneda ka eksaktteadustel. Loodusteaduslikud teadmised olid keskajal tugevasti segatud igasuguse ebausuga, uuringuid ning katsetamisi neil aladel peeti küsitavaiks ning kahtlasiks usu seisukohalt, kui mitte kahjulikeks.

Ülikoolis puudus vastav fakulteet ning pole siis imeks panna, et araablaste teadmised neil aladel ületasid kaugelt eurooplaste omad.

Kõige enam arenenud ilmlikest teadusist oli õigusteadus, mis alal Bologna ülikool oli saavutanud kõige suurema kuulsuse. Õigusteaduse tähtsaimaks autoriteediks oli rooma õigus (Justinianuse Corpus iuris), mille kallal targutati samuti tulutu skolastilise meetodiga.

Keskaja poliitiline kirjandus kajastas võitlusi paavstivõimu ja keisrivõimu vahel. Paavstivõimu pooldajad püüdsid oma poliitilisi teooriaid tõestada, et kirik on kõrgem riigist ning et paavstil on õigus kinnitada troonile keisreid ja kuningaid. Nende vastased, ilmliku võimu pooldajad, toetudes rooma õigusele, püüdsid tõestada, et ilmlik võim on vaimulikust sõltumatu.

Ajaloo-kirjandus keskajal oli samuti madalal järjel, koosnedes peamiselt kroonikaist. Gootide kuninga Theoderich Suure aegne parem poliitik ja ajalookirjutaja oli Cassiodorus, kelle tähtsaim teos oli gootide ajalugu, mis aga hiljemini kaduma läks. Kuid ajalookirjutaja Jordanis põhjendas oma samasisulise teose sellele tööle ning sai ühtlasi gootide ajaloo jätkajaks. Merovingide ajaloost on teateid jätanud Gregorius Tours'ist, kes kirjutab „Kümme raamatut frankide ajaloost“. Sevillâ piiskopp Isidorus kirjutab „Maailma kroonika“. Anglo-saks Beda Venerabilis on ajaloolisi teateid oma rahvast jätanud teoses „Anglide kirikulugu“. Karl Suure ajal võtab ajaloo uurimine ja kirjutamine suuremat hoogu. Karl Suure õukonda kuuluvaist õpetlastest kirjutab Einhard „Karl Suure elu“, Paulus Diakonus „Langobardide ajaloo“. Samasugust tõusu ajaloo kirjutamise alal võib märgata jällegi ristisõdade ajal, kus eriti Prantsusmaal tõuseb rida silmapaistvaid kirjanikke, näit. Villehardouin ja Commines.

Opositsioon kirikule. Juba varemini oli ametliku kiriku õpetuste kõrval pinda leidnud enam innustunud, tundepärasemad liikumised, näit. Cluny'st levinud liikumine Prantsusmaal, mitmed usulised ühingu-
gud, millest hiljemini kujunevad suure tähtsusega mungaordud, müstitsism jne. Need liikumised olid alul kõik teatud määral opositsioonis ametliku kirikuga, kuid andekad kirikupoliitika juhid olid alati osanud ära kasutada neid liikumisi, tõmmates kaasa ning liites neid kirikuga. Opositsioon aga, mis kasvab kirikule albilaste ja valduslaste liikumise näol, on palju teravam ega lase end nii kergesti liita ametlikkude seisukohtadega. Siin kirik ei pörka tagasi nende liikumiste mahasurumisest ning tarvitab sel puhul õige valjut kätt. Valduslaste liikumisele paneb aluse Lyoni kaupmees Petrus Valduš, kes jagas vaestele oma varanduse ning hakkas jutlustajaks, kutsu-

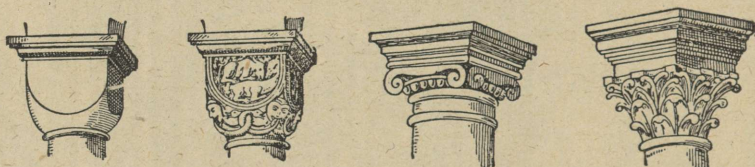
des üles rahvast meeleparandamisele. Eriti teravasti astus ta välja kiriku ilmlikustumise vastu, nõudis tagasipöördumist apostliku

53. joonis. Püha Sophia kirik Konstantinoopolis. Kuppel asetseb neljal suurel kaarel, mida toetavad neli tohutut pülooni. Kirik on eriti tähelepanuväärne oma sisekaunistuse toreduselt; ta müüre katab mitmevärviline marmor ja tänapäev küll krohviga varjatud mosaiigid ilustavad kuppelit, apsisit ja võlve.

aja lihtsusele ja vaesusele. Valduslased ei tunnustanud paavsti autori-teeti ega skolastika kujundatud õppeid, ainsaks usuallikaks oli neile piibel. Paavst Aleksander III, kellelt valduslased palusid oma seksti kinnitamist, keelas aga nende õpetuse jutlustamise, kui kirikule vaenliku ja kahjuliku.

Teine opositsiooniline liikumine, mis kiriku poolt koguni veriselt maha suruti, oli albilaste lahkusk, mis oma nime on saanud Albi linna järgi Lõuna-Prantsusmaal, kus ta tekkis¹. Albilased ütlesid lahti end igasugusest elurõõmust ning andudes valjule askeesile pidasid end teistest paremaiks ning puhtamaiks. Nad nimetasid end katarideks, s. o. puhtaiks, mis sõnajuurest hiljemini on kujunenud sõna „ketser“. Innocentius III, kelle sihiks oli kogu kristlikku maailma painutada paavstivõimu alla, ei võinud muidugi sallida see-

54. joonis. Keskaja sammaste kapiitled.

sugust teisitimõtlevat ning sõltumatust taotlevat liikumist ning laskis kuulutada risticõja albilaste vastu. 1209. a. fanaatiliste munkade õhutusel hävitasidki metsikud risticõdijad rikkad linnad ja õitsevad maakohad, tappes ja röövides, mis ette juhtus.

Mungaordude tekkimine ja nende kultuuriline tähtsus. Ka mungaordud tekivad sellest samast opositsioonivaimust, rahulolematusest ametliku kirikuga, eriti selle muutudes rikkaks ning kõlblalt lodevaks.

Mõningad vagad mehed lahkuvad kloostreist, kus ei peeta küllalt valjult kinni reegleist, ning asuvad elama üksiklastena inimtühjadesse paikadesse või asutavad uusi kloostreid, loovad uusi ordusid kõrgemal põhimõtteil ning valjemail nõuetel. Nii asutab benedikti munk Robert sügavasse laande Dijoni lähedale 1098. a. Citeaux' kloostri, et teostada kõige karmimalt benedikti reegleid. Elades vaeselt ning vagalt on tsistertslastel suur teene kloostrielu kõlbluse tõstmises, kuid eriti hinnatavad on tsistertsid kloostriid põllu- ja aiakultuuri levitamisel. Ka meie kodumaal on tsistertsid ordu leidnud pinda — kloostriid Kärknas Tartu lähedal ning

¹ Albilaste mõjul tekkis ka õpetus kuradist, kui allilma võistlevast jumalikust jõust.

Padisel Tallinna lähedal. Munkadele iseloomulik vagadus ja maisest ilmast lahtiütlemine tungis seda kergemini rahva-massidesse, et kloostritesse vastu võeti ka ilmlikke vendi, kelle hooleks jäeti ordu ilmlikkude asjade ajamine. Sellega saavutati kõige otsesem kokkupuude rahvaga ning kõige suuremad võimalused tõsta ka ilmlikkude kõlbluse taset.

Eriti suur mõju aga sel mungalik-asketliku vaimu levitamisel rahvasse on olnud kerjasmunkadel. Assisi rikka kaupmehe poeg Franciscus (1182—1226), jättes maha oma rikka pärandi, rändas kerjates ja meelearandust jutlustades läbi kõigi maade. Tema erakordne ind ning karmid nõuded, mis ta asetaski endale, löid talle varsti suure poolehoidjate ning jälgijate hulga ning juba 1223. a. võidi paavst Innocentius III-lt paluda uue frantsisklaste ordu kinnitamist.

Samasuguse kerjasmunkade ordu asutas hispaania õpetlane Domingo de Guzman (1170—1221). Dominiiklaste ordu peasihiiks oli tagasi tuua kiriku rüppe ketsereid, misjuures inkvisitsiooni-kohtud osutusid üheks tähtsamaks abinõuks. Ka omas ordu suurt mõju skolastikas, sest suurem osa ülikooli õppetoole oli ordu liikmete käes. Dominiiklaste tähtsamaks ülesandeks oli katoliku kiriku õpetuse teaduslik põhjendamine ja kaitsemine.

Neist uutest mungaordudest, ehk nad küll asutamisel olid vaenlikud ametlikule kirikule, saab paavstivõimu kõige suurem tugi. Kuid veel suurem tähtsus on vaimulikkudel ordudel ja kloostril kultuurikandjaina. Kloostrites leiab kaitset ning arendamist keskaegne kirjandus ja kunst.

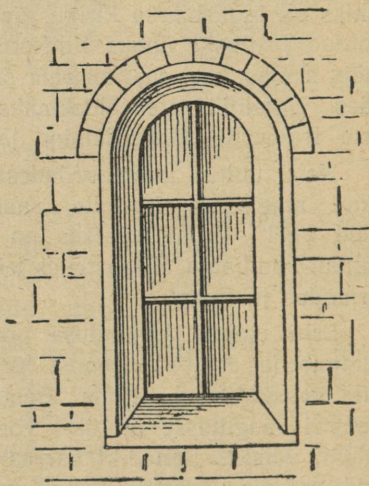
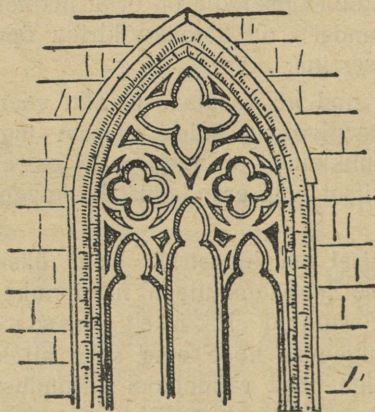
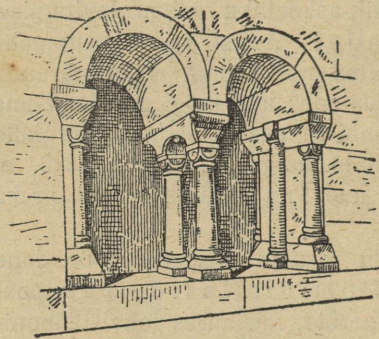
Eriti usinad kirjanduse arendamisel on kloostrid. Kuid ükski mungaordu ei tee tegemist kirjanduse ja raamatutega nii innukalt kui benediktlased. Püha Benedikti asutatud Monte Cassino kloostri reeglitesse oli üles võetud lugemise nõue ning selle järele valvati valjult. Benedikt harrastas kõige pealt vaimulikku kirjandust, kuid paljudes benedikti kloostrites harrastati vaimuliku kirjanduse kõrval ka rooma ja kreeka klassikute ümberkirjutamist, eriti keelelise huvi pärast. Nii püsib kontakt klassilise aja vaimueluga terve keskaja läbi ning mõjustab tugevasti hilisemat keskaegset kirjanduslikku loomingut.

Benedikti munkade asutatud on suured raamatukogud St. Galeni ja Fulda kloostris. Aga ka teistel ordudel on sel alal suuri teeneid. Südameasjaks tegid selle omale ka frantsisklased ja eriti dominiiklased.

Keskaegne ilukirjandus. Paganlusaegset germaani jumalate- ja sangariluulet on säilinud vähe, sest ristiusk hävitas sisse tungides

kõik senised vaated ja seisukohad ning hävitas ühtlasi ka luule, mis oli arenenud koos senise ilmavaatega.

Rikkam kui muud germaani maad on selles suhtes Skandinaavia, eriti Island, tänu oma isoleeritusele. Islandi luuletajad, skaldid, hoidsid alal vana luulet, ülistades kõlavais laules jumalate ja sanga-rite tegusid. Tähtsaimaks Põhja-
maade mütoloogia ja germaani kangelastesagaade allikaks on IX—XIII s. kujunenud lauludekogu, nn. vanem Edda. Nooremaks Eddaks nimetatakse proosatööd, mis oli mõeldud õpperaamatuks skaldidekunstis, kuid peale selle sisaldab veel hulga müite. Noorema Edda autoriks on tähtis islandi kirjanik Snorre Sturlason.

55. joonis. Romaani (ülal ja paremal) ja gooti stiili aknad.

Rahvasterändamise sündmusterikas ajajärk ei jäta mõju avaldamata luulele, ta annab jällegi rohkesti ainet kangelaslugude tekki-
misele.

Nii nagu keskaja kogu vaimuelu juhtimine oli peamiselt vaimu-
likkude käes, nii leidis ka kirjandus kaitset ja arendamist vaimu-
likkude poolt. Kuid kirik, päästes ühes vanarooma kultuuririisme-
tega ka ladina keele ning ladinakeelse kirjanduse, teeb ladina keele
ka keskaja kirjakeeleks. Selle ladinakeelse kirjanduse kõrval hakkab
aga arenema ka rahvakeelne kirjandus.

Germaani keeltest saab gooti keel kõige varemini kirjakeeleks, piiskopp Wulfila IV s. tõlkides piibli gooti keelde. Wulfila piibel, kirjutatud hõbe- ja kuldtähtedega purpursele pärgamendile, on säilinud tänapäevani. Seda kõige vanemat germaanikeelset teost säilitatakse Upsala ülikooli raamatukogus.

Rahvakeeles kirjutavaist vaimulikest luuletajaist oleksid kõige vanemad anglo-saksid Caedmon VII ja Cynewulf VIII s. Oma poemides käsitlesid nad sündmusi Vana- ja Uus-Testamendist. Samasugune rahvakeelne vaimulik teos „Heliand“ kirjutatakse IX s. Saksamaal, milles püütakse seletada ja rahvapärastel arusaadavaks teha ristiusu mõtet.

Keskaja ilmliku kirjanduse kandjaks saavad õukond ja rüütlikeisus. Rüütli-luuletajad, luues laule julgeist sõjamehist ning nende sangarlikest tegudest (Chansons de geste), rändasid lauldes ja jutustades ühe seeniori lossist teise. Põhja-Prantsusmaal nimetati neid laulikuid *trouvère*'deks. Põhja-Prantsusmaa luule haaras endasse terve ilma kuulsaimad saagad ja jutustised, täiendades ja luues neid ümber. Peaasjalikult ülistati Karl Suure ja tema palandiinide julgeid ettevõtteid. Eelistatuimaks kangelaseks oli Karl Suure väeülem Roland, kes leidis kangelassurma Püreneedes araablastega võideldes. Samuti lauldi vanaaja kangelase Aleksander Suure ja teiste tegudest seiklusterikkais romaanes (Romans d'aventures), kuningas Artusest, pühast graalist ja Parzivalist. Sangarlike tegude käsitlused rändasid läbi kogu Euroopa ning on vastuvõttu leidnud kõigi Euroopa rahvaste kirjanduses.

Rolandi laulust („Chanson de Roland“) on kujunenud poem, mis Prantsusmaal täidab kujunemata jäänud rahvusliku eepose aset. Seesuguseks rahvuseeposeks arenes Hispaanias Poema del Cid, laul väepealikust Cid'ist, kes võitles araablastega. Saksamaal kujunes eeposeks Nibelungide laul XIII s., milles ühendati juba muinasajast pärit aineid.

56. joonis. Madonna kuju.

Lõuna-Prantsusmaal, Provence'is kujuneb XII ja XIII s. omapärane lüüriline luule ja oma laulikute ring, keda siin hüütakse trubaduurideks. Ka siin olid laulikuks aadlikud ja rüütlid. Trubaduuride luule lemmikaineks on rüütellik armastus oma südamedaami vastu, kelle voorusi ja ilu nad küllalt ei jõua ülistada.

Prantsuse trubaduuridega paralleelselt kujuneb Saksamaal minnesänger'ite luule, mis on peamiselt samuti lüüriline armastusluule. Tähtsamate luuletajatena oleks siin nimetada Walter von der Vogelweide't. Minne-laulu kõrval kirjutab ta aga ka poliitilisi ja patriootilisi laule, hoidudes paavsti ja keisri vahelises võitluses viimase poole.

Hartmann von Aue'l (parem töö „Der arme Heinrich“) ja Wolfram von Eschenbach'il on samuti silmapaistev koht minnesänger'ite hulgas. Viimast loetakse koguni kõige suuremaks keskaegseks saksa kirjanikuks. Oma arenguromaanis „Parzival“ laseb ta kangelast isikkikude vooruste, truuduse ja julguse, kuid kõige pealt Jumala abiga leida teed õndsusele.

Näitekunst. Samal ajal hakkab kujunema ka keskaegne näitekunst kiriklikest müsteeriumest. Et rahvale ligemale tuua ning kaemuslikult selgeks teha ristiusk, hakati kirikutes jumalateenistusel dramatiseerima lugusid Kristuse ning pühakute elust. Evangeeliumitekst jagati osadeks, mida kandsid ette vaimulikud ja nende õpilased, keda saatsid koorid. Lavaks oli kirik, mis jaotati kolme ossa (taevas, maa ja põrgu). Müsteeriume, nagu nimetati neid etendusi, kanti ette harilikult suurtel pühadel. Hiljemini need vaimuliku sisuga draamad võtavad omaks ka koomilisi ja satiirilisi jooni. Et rahva vaimsele tasemele rohkem vastu tulla, jagati osi jokulaatoritele — veiderdajatele ja naljategijatele, ning osalt mindi üle ladina keelelt rahvakeelele — labased argielu kujutlused lärmikate tüli- ja peksustseenidega olid rahva kujunemata usulisele tundele küllaltki vastuvõetavad. Need mängud, kaotades lõpuks täiesti oma vaimuliku iseloomu, siirduvad kirikust avalikule turuplatsile ning saavad nüüd täiesti rahvakeelseiks.

Linnade tõusuga ning elu avarumisega neis tärkab ka siin omapärane kirjandus. Juba XIII s. tekib Prantsusmaal lühem värssides jutustus — fabliau, mis kujutab igast seisusest inimeste argielu. Fabliau'de allikaiks olid aga peamiselt idamaise algupäraga jutustiste tõlked. Hiljemini fabliau hakkab kujutama ümbritsevat elu, kirjeldades preestreid, munki, rüütleid naeruväärseis situatsioones. See satiiriline joon on omane ka didaktilisele loomaeeposele, nagu Prantsusmaal üksikuist allegoorilisist loomavalmidest liidetud „Roman de Renard“. Neid loomaromaane kujunes mitmesuguseis variatsioones kõigis Euroopa mais.

Kõige suuremaks keskaja kirjanikuks on aga Dante Alighieri (1265—1321), kes oma surematus teoses on andnud keskaegse ilmavaate kvintessentsi.

57. joonis. Milaano toomkirik. Gooti stiil XIV ja XV s.
Näha keskmine lööv ja ka kõrvallöövid.

Dante vaheldusrikas elu algas Firenzes, kus ta elas ka täisealise mehena, omades kõrgeimaid auameteid. Nn. valgete ja mustade gvelfide vahelises ägedas võitluses hoidub Dante keisripartei poole, kellelt ta loodab alalises kodusõjas virelevale Itaaliale päästmist.

Dante tähtsaim teos „Jumalik komöödia“ (Divina comedia), milles ta kujutab rännakuid teises maailmas, jaguneb kolmeks osaks: põrgu,

58. joonis. Speieri kirik romaani stiilis. Näha keskmine lõöv.

puhastustuli ja paradiis, mis sümbolselt tähendab patuse teed lunastuveni. Juhiks luuletajale põrgus ja puhastustules on Virgilius, kes teadja kõiges maises tarkuses; paradiisis aga Beatrice, tema

noorusarmastatu, kes siin on kõige õilsa ja kõrge sümboliks. Keskustelus nende kahe ja teiste surnud hingedega puudutatakse parajasti tähtsaid ja põnevaid poliitilisi sündmusi, filosoofilisi küsimusi, usuteaduslikke tõekspidamisi jne. Dante on koondanud „Jumalikkude komöödiasse“ kõik keskaja tähtsamad ja kandvamad ideed ning on andnud sellega keskaegse maailmavaate luules.

Ka Dante tarvitab oma teostes rahvuslikku keelt ning tehes seda esimesena on seega saanud itaalia kirjakeele loojaks.

Kujutavad kunstid keskajal. Ka kujutavate kunstide areng teeb kaasa kõik need võnked, mida esitavad keskaja sotsiaalne, majanduslik ja poliitiline käik.

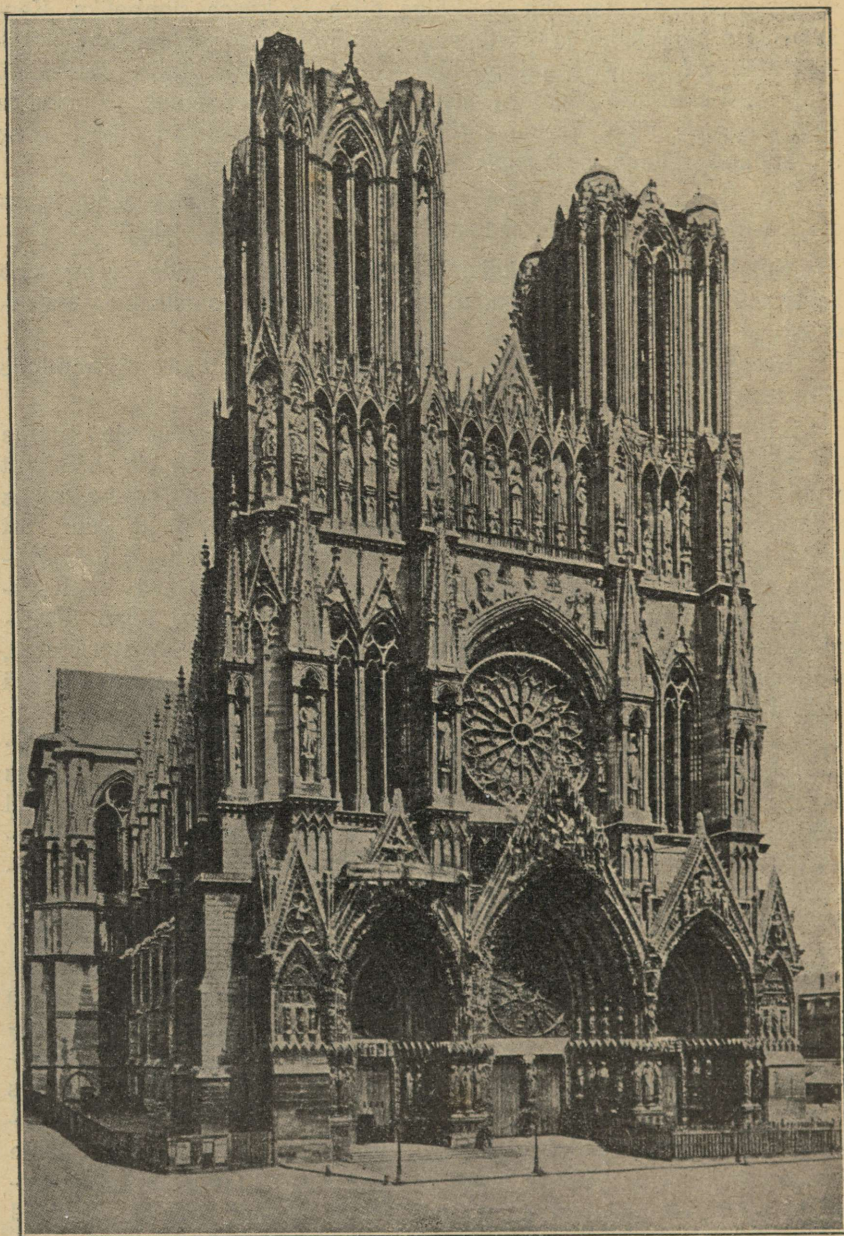
Kreeka-rooma kultuuri varemeilt tärkab idakultuuri piirkondade mõjustusel varakristlik kunst.

Arhitektuur loob antiikse templi asemele uue usu nõuetele vastava ehitise — varakristliku basiilika. Antiiktempel oli ainult jumala kuju asukohaks, ristiusk aga tarvitab ehitist, kuhu oleks mahtunud kogudus. Nii kujutabki basiilika kõige pealt suuremat ruumi koguduse mahutamiseks. See kogudusele määratud ruum jagatakse tavaliselt kahe rea sammastega kolmeks lõõviks. Kesk-lõõv, mis laiem kõrvallõõvest, on ka kõrgem ning lõpeb altari-ruumiga. Basiilikal on harilikult lame puulagi. Oli ka suuremaid, näit. viielõõviseid basiilikaid, näit. Constantinus Suure ehitatud Peetri kirik Roomas.

Basiilika sisemus ilustati tavaliselt rikkalikult. Altar kaeti kuldplaadidega, seintele laotati kirjud vaibad, kuid tähelepanuväärivaimaks ilustisiks olid maalid ja eriti mosaiiktööd, millega täideti nii seinad kui ka põrand. Mosaiikmaaliks nimetatakse väikesist värvilisest kivikesist või klaasitükikesist koostatud pilti. Samuti oli basiilikas tarvitusel freskomaal, niiskele seinakrohvide maalitud pilt. Õlipilte, mida samuti ilustuseks tarvitati, ei maalitud sel ajal mitte lõuendile, vaid puutahvlile.

Lääne-Rooma riigi hukkudes jääb aga püsima riigi idaosa ning uus pealinn Konstantinoopol tõuseb nüüd tähtsaks kultuurikeskuseks. Selles ida-rooma kultuuri piirkonnas saavad aga tavalisemaks kuppelhitised. Silmapaistvaimaks saavutiseks siin oleks ida-rooma kunsti suurteos Püha Sophia kirik Konstantinoopolis, mis ehitati Justinianuse valitsuse ajal. Kuid varsti peale Justinianuse surma jäävad soiku senised suured kunstiüritused, inimeste meeli vangistavad nüüd veel ainult ägedad parteidevahelised kokkupõrked.

Kõige paremat võimalust varakristliku kunstiga tutvumiseks pakuvad katakombid. Paganlik antiikilm põletas oma surnud,

59. joonis. Reimsi toomkirik Prantsusmaal gooti stiilis.

ristiusk keelas aga selle ja nii said hädatarvilikuks seesugused matuspaigad, nagu on katakombid, mis moodustavad pikki koridori-taolisi käike, mis kaevati sügavasse maa alla. Surnud maeti siin selle tarvis seintesse kaevatud õõntesse. Niisugune haud kaeti kinni kivi-plaadiga, millele märgiti surnu nimi ja vanadus, lisandades sellele mõned vagad soovid. Huvitavad oma kunstiliste ilustite ja maalide poolest on Kalixtuse katakombid Roomas. Nende maalide aineiks ei olnud mitte ainult stseenid piiblist, vaid ka surnu igapäevsest elust või koguni selle portree.

Varakristliku plastikaga võib tutvuda kivisarkofaagide ilustistel, mille küljed kaeti piibliaineid käsitlevate reljeefidega, või ka plastiliste saavutistega basiilika ilustamisel.

Üldiselt on sellel varakristlikul kunstil märgata antiik-kunsti mõju.

Kolmanda tähtsa kunstivooluna areneb nende kõrval islami kunst. See lai kunsti-piirkond ulatub idas Indiani ning läänes koguni Hispaaniasse. Islami kunst on oma arengukäigul haaranud paljusid võraid mõjustisi nii idast kui läänest. Tihti võtab islami arhitektuur lihtsalt üle bütsantsi templid ning kohandades neid oma tarbeile, ehitab neist mošeed, mis torkavad silma eriti oma üleküllase toredusega.

Egiptusest tungis islami kunst Hispaaniasse, araablaste valitsuse levides sel maal. Siin nimetatakse seda kunsti mauristiilseks. See erakordselt maaliline stiil püsib Hispaanias tervelt seitse sajandit. Tähtsamaid selle kunstivoolu näiteid Hispaanias oleks Cordoba mošee, mis ehitis jaguneb kolmeks eri ruumiks: õu, sammastesaal ning kõige püham koht. Rahva kogunemiseks määratud saali lage kannab siin 18 rida sambaid, mis kõik ühendatud omavahel hoburauakujuliste kirjude kaartega, millel vahelduvad punased ja valged kivid.

Kunstiliselt suurepäraseima saavutise on see stiil andnud Alhambra lossiga Granadas. See Granada valitsejateloss ületab kõik senise, eriti oma suurepärase värvilise ornamendiga.

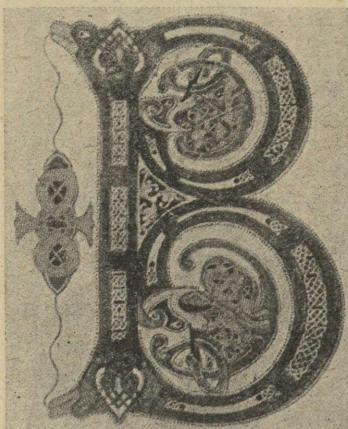
Ka Karolingide ja Ottoonide ajajärgu tõus saab samuti kunstile tõusuajaks. Karl Suure püüetele vastavalt luua rooma-germaani hari-

60. joonis. Apostli-
kuju Reimsi kiriku
välisseinalt.

dust, tärkab germaani suguharudes kunstitarve. Rooma elementidega seguneb keldi-germaani algeid ning hakkab idanema romaani-gooti stiil.

Romaani kunstiks nimetatakse voolu, mis tärkas X s. ja püsis XIII s. esimeste aastateni. Suuri katedraale ehitati mitmed inimpõlved või koguni aastasajad. Romaani kirik koosneb pikihoonest, mis tavaliselt jaguneb kolmeks lööviks, keskmiseks kõrgemaks ja laiemaks ning kaheks kõrvallööviks, mis

61. joonis. Ilustatud täht keskaja tekstide alguses.

on suured katedraalid koguni viielöövised. Pikihoone idaotsas asetseb põiklööv, mis lõpeb kesklöövi kohal altariruumiga, moodustades sellega kiriku põhiplaani nn. ladinariisti. Pikihoone lääneotsas asetseb eesruum, millelt tõuseb ümmargune või poolümmargune või polügonaalne torn, mis tavaliselt kaetud järsu katusepüramiidiga. Kesklöövi müüre kannavad sambad või pildad, mida ühendavad ümmarkaarid. Samuti ümmarkaarid on aknad, mis alul olid väikesed ja ilustamatud, kuid aja jooksul muutuvad suuremaks ja kõrgemaks. Varakristliku lamedal puulae asemel on siin ruum kaetud

kivi-ristvõlvidega. Lubjatud seinu ilustavad piibliained pildid.

Kuid nii maal kui skulptuur seisavad romaani kunsti perioodil arhitektuuri teenistuses, esinedes peamiselt kiriku ilustistena, skulptuur sammastel ja portaalidel, maal peale kirikuseinte veel aknaklaasidel ja altaripildidel. Romaani kunsti kõrguspunkti näitavad kolm Reini-äärset suurt toomkirikut Speieris, Wormsis ja Mainzis.

XII s. tärkab Prantsusmaal uus kunstivool, mida nimetatakse gooti stiiliks.

Prantsusmaa oli oma poliitilise arenguga jõudnud ette teistest Euroopa riikidest ning ka kultuuriliselt olnud kogu aeg juhtijaks. Kõik suured vaimsed liikumised, mis tärkavad neil sajanditel, saavad alguse Prantsusmaalt, näit. ristsõdade mõte, Cluny liikumine, valduslaste ja albilaste sektide tekkimine, uued mungaordud, Pariisi ülikool saab keskse tähtsuse hariduse alal, siin tärkab trubaduuride luule, ja nüüd saab ka uus tärkav kunstivool siin alguse.

Ka gooti kirik moodustab oma põhiplaanis ladinast risti, ehitise koosnedes samuti kolme- või viielöövisest pikihoonest ja idaotsa läbivast põiklöövist. Ka siin on pikihoone kesklööv tihti basiilikaliselt kõrgem kõrvallöövest ning kesklöövi müüre kannavad samuti sambad või piidad. Romaani stiili ümmarkaarte asemel tarvitas aga gootika igal pool teravkaari ustel, akendel, sammaste ühendamisel ning võlvidel. Tähtsamaid gooti katedraale Prantsusmaal oleksid Notre Dame de Paris, Reims, Amiens; Saksamaal Strassburgi münster, Freiburgi münster, toomkirik Kölnis, Maarja kirik Lüübekis jne.

Ka gooti stiilis esinevad maal ja skulptuur peamiselt arhitektuuri teenistuses. Seinamaalidest gooti kirikuis on loobunud, kuid seevastu omandavad akna klaasmaalid suurema tähtsuse. Skulptuuriga püütakse siin samuti kui romaani kirikus ilustada sambaid, uksepalestikke jne.

Keskaja maailmavaade. Tähtsaim idee, mis annab ilme kogu keskaja maailmavaatele, on universalism. Poliitilisel alal võitlesid selle idee eest paavst ja keiser, tahtes kumbki luua universaalset riiki, mis oleks haaranud kõiki maid ja rahvaid. Paavsti püüdeks oli koguni vaimulik maailmariik paavsti ülemvalitsuse all. Kujutlust katoliku kiriku kõrgemast võimust maailma üle nimetatakse teokraatiaks.

Vaimsel alal tähendab see samuti kiriku kõikvõimsust. Kiriku teenistuses olev skolasitika ei lase areneda vabal mõtlemisel. Inimene on täiesti andunud kirikule ega oma iseseisva isikuna mingit tähtsust. Maine elu ei ole väärt, et tema eest hoolitsetakse, ta on ainult selleks, et ette valmistada teise ja parema ilma jaoks. Kõik mõtte oli suunatud kirikule ja selle poolt määratud usule, mis tunnistas inimese lootusetult patuseks ning jõuetuks pääsema hukatusest omal jõul. Et saavutada igavest õndsust, nõuti lahtiütlemist ilmlikust elust, oma isiklikkude tõekspidamiste mahasalgamist, oma isikliku mina suretamist ja kõige pealt lahtisaamist oma füüsilisest olemisest. Seesugust askeetlikku elu oli kõige parem teostada kloostrites. Munk on keskaegse inimese ideaalkuju.

62. joonis. Rebane ja kukk.
Illustratsioon prantsuse rebase
romaanist.

Asketism ja teokraatia ongi keskaja ilmavaate iseloomulikumaid jooni. Mõlemad neist toetuvad Püha Augustinuse õpetusele, mille järgi jumalariik — kirik — on täielik vastand maailmale — kuradiriigile.

Üksik inimene ei ole võimeline millekski, ta suudab midagi saavutada ainult ühinedes ja koondudes kloostritesse, vaimulikkudesse ordudesse, gildidesse, tsunftidesse jne. Neisse korporatsioonidesse kadus üksik inimene täiesti, teetseda võis ta seal ainult ühiselt, kollek-

63. joonis. Trubaduurid Marcabru ja Vaqueiras XIII s.

tiivselt ning kokkukõlas vanade traditsioonidega. See kollektiivne ja korporatiivne vaim ning individuaalsusetus on keskaja omasemaid jooni.

Milles väljendus kreeka-rooma kultuuri mõju keskajal? — Mille poolest erineb keskaja ülikool meieaegsest? — Mis mõistame skolastika all? Selle ülesanded? — Mille poolest erineb nominalism realismist? — Mis mõistame müstitsismi all? Millega on see seletatav? — Missugused ilmlikud teadused leidsid keskajal harrastamist? — Missugust iseloomu kandis keskaja teadus? — Millega on seletatav opositsioon kirikule? — Missugune oli kloostrite ja mungaordude tähtsus keskaja kultuurielus? — Kuidas hindame *trouvère*'ide ja trubaduuride tegevust oma aja seisukohalt? — Miks on näitekunsti tekkimine otseses ühenduses kiriku ja usuga? — Milles avaldus keskaja kujutatav kunst? — Mis leiame erinevat bütsantsi, islami, romaani ja gooti ehitusstiilides? — Missugused oleksid keskaja ilmavaate iseloomulikud jooned? — Kuidas iseloomustaksime kogu keskaja vaimset elu?

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused.

A. Lääne-Rooma riigi häving ja uute riikide tekkimine.

- 375 — Hunnid tungivad Euroopasse.
- 395 — Rooma riigi lõplik jagunemine.
- 410 — Alarich läänegootidega Roomas.
- 412 — Läänegootid asutavad riigi Lõuna-Gallias.
- 429 — Vandaalid asutavad riigi Põhja-Aafrikas.
- 440—461 — Leo I paavstiks.
- V s. keskel — Anglid ja saksid tungivad Britanniasse.
  - 451 — Katalaunumi lahing.
  - 455 — Vandaalid Roomas.
  - 476 — Lääne-Rooma riigi lõpp.
- 481—751 — Merovingide dünastia.
- 481—511 — Chlodwig, Frangi riigi ühendaja.
- 527—565 — Justinianus Suur.
- 570—632 — Muhamed.
- VI — VII s. — Gregor Suur.
  - 622 — Hedžra (Muhamedi väljarändamine Mediinasse).
  - 632—661 — Valitud kaliifid Mediinas.
  - 711 — Araablased tungivad Hispaaniasse.
  - 717—802 — Isaurlaste dünastia Bütsantsis.
  - 717—741 — Leo III. Tema ajal pilditüli algus.
  - 719—754 — Bonifatiusse misjonitegevus.
  - 732 — Poitiers' lahing.
  - 750 — Abbassiidide kalifaadi algus.
  - 754 — Kirikuriigi algus.
- 768—814 — Karl Suur.
  - 800 — Karl Suure keisriks kroonimine.
- IX s. alul — Varjaagide ilmumine Venemaale.
- 807—1028 — Makedoonia dünastia Bütsantsis.
  - 843 — Verduni leping. Pilditülide lõpp.
- IX s. — Kaliifide võimu nõrgenemine. Paavstivõimu tõus.
  - 862 — Vene riigi algus.
- 980—1015 — Vladimir Kiievis.
  - XI s. — Araabia langeb türklaste kätte. Nestori kroonika.
- XII s. — Kiievi riigi laostumine. Kirde-Vene tõus algab.
- XIII—XV s. — Osastiste aeg Venemaal.
  - 1223 — Kalka lahing.

B. Poliitiline ja sotsiaalmajanduslik elu hilisel keskajal. Rahvusriikide tekkimine.

- VIII s. — Inglismaa kultuuriliselt esirinnas sammuv maa.
  - 829 — Egbert ühendab Inglismaa.
  - 871—821 — Alfred Suur.
- IX s. lõpul — Arpád loob Ungari.
- IX ja X s. — Skandinaavia riikide rajamine.
- X—XII s. keskele — Feodalismi õitseage.
  - 911 — Karolingide dünastia lõpp Saksamaal.
  - 919—1024 — Saksi dünastia.
  - 936—973 — Otto I.
  - 955 — Lechi lahing.
- X s. — Cluny reformipüüete algus.
  - 962 — Otto I kroonitakse keisriks.
  - 983—1002 — Otto III.

- 987 — Karolingide dünastia lõpp Prantsusmaal.
 987—1328 — Kapetingide dünastia.
 1000 — Stephan Püha saab paavstilt Ungari krooni.
XI—XIII s. — Eesti viikingiaeg.
 1016—1035 — Knut Suur. Taani suurvõimuna.
XI s. I pool — Olaf Püha ja Norra kristianiseerimine.
XI s. — Linnad hakkavad Prantsusmaal vabanema.
 1024—1125 — Frangi dünastia.
 1039—1056 — Heinrich III.
 1066 — Hastingsi lahing.
 1073—1085 — Gregor VII.
 1077 — Heinrich IV Canossas.
 1085 — Heinrich IV †.
XI s. viimisel veerandil — Ladislaus Püha lajendab Ungari piire.
 1095 — Clermonti kirikukogu.
 1096—1099 — I ristsõda.
 1098 — Citeaux' kloostris asutamine.
 1122 — Wormsi konkordaat.
 1138—1254 — Hohenstaufenite dünastia.
 1146 — Edessa langemine.
 1147—1149 — II ristsõda.
 1152—1190 — Friedrich I Barbarossa.
 1154—1399 — Anjou-Plantagenetite dünastia.
 1154 — Henry II Plantagenet saab Inglise troonile.
XII s. keskel — Erik Püha ristiretk Soome.
 1157—1182 — Waldemar I.
 1164 — Clarendoni otsused.
 1170 — T. Becketi surmamine.
 1176 — Legnano lahing.
 1186 — Piiskopp Meinhard tuleb Liivimaale.
 1187 — Jeruusalemma langemine.
 1189—1191 — III ristsõda.
 1196—1216 — Innocentius III.
 1202—1241 — Waldemar II.
 1203—1204 — IV ristsõda.
 1204—1261 — Ladina keisririik.
XIII s. alul — Piiskopp Toomas kristianiseerib Soomet.
 1212(—15)—1250 — Friedrich II.
 1215 — Lateraani kantsil.
 1219 — Waldemar II vallutab Lindanisa.
 1226—1270 — Louis IX.
 1227 — Kogu Eesti on langenud võõra võimu alla.
 1237 — Mõõgavendade ordu ühineb Saksa orduga.
 1241 — Sajo lahing.
 1244 — Jeruusalemm langeb tagasi türklastele.
XIII s. — Feodalismi kujunemine Ungaris.
XIII s. keskelt — **XIV s. keskele** — Folkungid Rootsis.
 1254—1273 — Interregnum Saksamaal.
 1291 — Akkoni langemine.
XIII s. lõpul — Rootslaste ristiretk Lääne-Karjalasse.
 1301 — Arpadi dünastia lõpp.
 1323 — Pähkinäsaare rahu.
 1346 — Põhja-Eesti läheb ordu alla.
XIV s. keskpaiku — Waldemar Atterdag.
 1370 — Stralsundi rahu.

- 1397 — Kalmari unioon.
 1471 — Stured saavad Rootsis riigihooldajaiks.

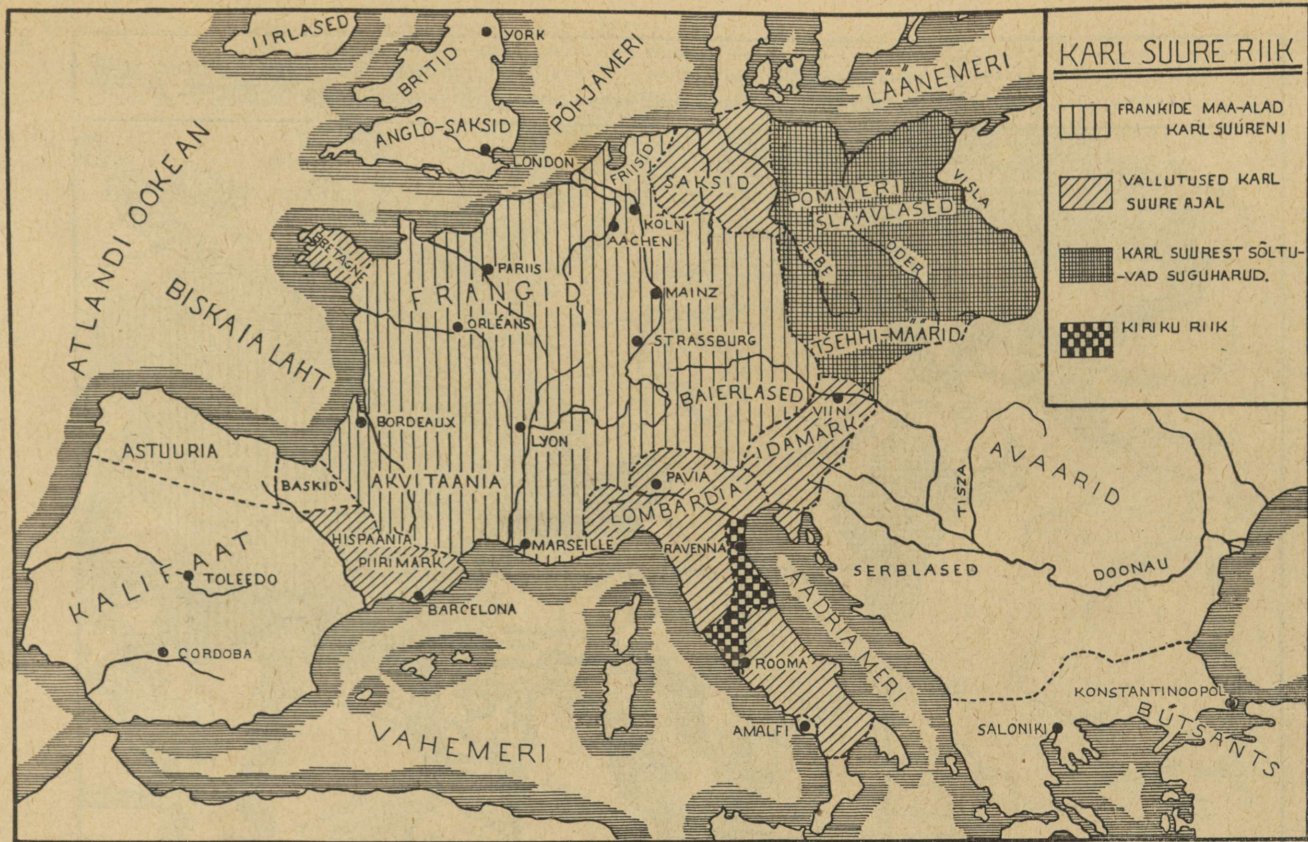
D. Poliitiline ja sotsiaalmajanduslik elu hilisel keskajal. Rahvusriikide tekkimine.

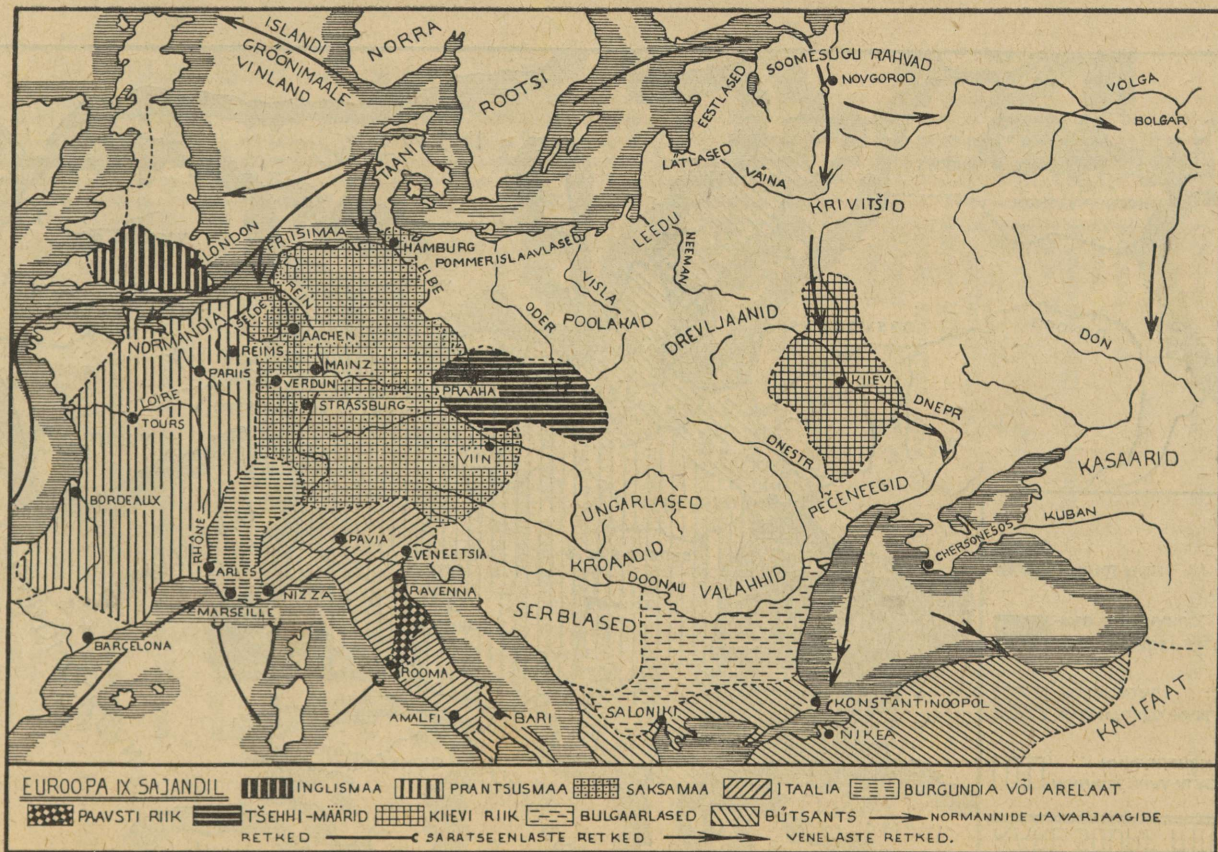
- X—XIII s.** — Romaani stiil.
XII s. — Gooti stiili algus.
XII—XIII s. — Trubaduuriid ja minnesänger'ite luule.
XII s. — Esimesed ülikoolid Itaalias. Canterbury Anselm. Abélard.
 1170—1221 — Dominikus.
 1180—1223 — Philippe II Auguste.
 1182—1226 — Assisi Franciscus.
 1214 — Bouvines' lahing.
 1215 — John Maata kinnitab Magna Charta.
 1226—1270 — Louis IX Püha.
 1216—1272 — Henry III.
XIII s. — Reini liit, Hansa liidu algus. Aquino Thomas. Duns Scotus.
XIII s. keskel — Mindaugas.
 1258 — Oxfordi provisioonid.
 1265 — I parlament Inglismaal.
 1265—1321 — Dante Alighieri.
 1272—1307 — Edward I.
 1273 — Interregnumi lõpp.
 1285—1314 — Philippe IV Ilus.
 1291 — Metsakantonite „igavene liit“.
 1294—1303 — Bonifatius VIII.
XIV s. a'ul — Türklased hakkavad Väike-Aasias Bütsantsi maid vallutama.
 1302 — Etats généraux. „Unam sanctam“.
 1305 — Paavstid asuvad Avignoni.
 1315 — Morgarteni lahing.
 1316—1341 — Gedimin.
 1328—1498 — Valois' dünastia.
 1328 — Ivan Kalita saab esimeseks Moskva suurvürstiks.
 1338 — Rense deklaratsioon.
XIV—XV s. — Müstitsismi õitseng Saksamaal.
XIV s. — Maapäevade tähtsus Saksamaal tõuseb.
XIV s. — Stefan Dušan Serbias.
 1339—1453 — 100-aastane sõda.
 1342—1382 — Ludwig Suur.
 1346 — Crecy lahing.
 1347—1437 — Luxemburgi dünastia.
 1347—1378 — Karl IV.
 1348 — Praha ülikooli asutamine.
 1356 — Kuldbulla.
 1360 — Bretigny rahu.
 1362—1389 — Dmitrii Donskoi.
 1364—1380 — Charles V Tark.
XIV s. lõpp ja XV s. — Hansa suurvõimu aeg.
 1380 — Kulikovo lahing.
 1380—1422 — Charles VI.
 1381 — Wat Tyleri mäss.
 1386—1434 — Jagallo.
 1386 — Poola-Leedu unioon.
 1399—1461 — Lancasteri dünastia (Henry IV—VI).
 1410 — Tannebergi lahing.

- 1415 — Azincourt'i lahing.
 1422—1461 — Charles VII.
 1429 — Jeanne d'Arc vabastab Orléansi.
 1438—1740 — Habsburgide dünastia.
 1439 — Orléansi ordonantsid. Ida- ja lääne-kiriku unioon.
 1443 — Szegedini rahu.
 1453 — Bütsantsi riigi lõpp.
 1459—1485 — Rooside sõda.
 1462—1505 — Joann III.
 1469 — Hispaania riigi asutamine.
 1461—1483 — Louis XI.
 1478 — Novgorod langeb Moskva alla.
 1483—1498 — Charles VIII.
 1485—1603 — Tudor'ite dünastia.
 1485—1509 — Henry VII.
 1489 — Šveits saavutab täieliku iseseisvuse.
 1495 — Wormsi riigipäeva ja keiser Maximilian I reformikavatused.

Sisukord.

A. Lääne-Rooma riigi häving ja uute riikide tekkimine	5— 47
I. Euroopa IV—VI s. 1. Lääne-Rooma riigi langemine. 2. Ida-Rooma riik keskaja alul	5— 20
II. Euroopa VI—VIII sajandil. 1. Frangi riik. Merovingide aeg. 2. Karolingide aeg	21— 31
III. Araablased. 1. Muhamedi usk. 2. Araablaste laialdumine. 3. Araablaste kultuur	21— 40
IV. Ida-slaavlased. 1. Slaavlaste elu-olu. Riigi loomine. 2. Kiievi riigi langemine. Vladimiri tõus. Novgorod	40— 47
B. Poliitilised ja sotsiaalsed olud varasel keskajal	48—104
I. Feodalism. 1. Feodalismi tekkimine ja peajooned. 2. Mõisriigi majapidamine. 3. Rüütlikeisus	48— 58
II. Saksa rahva püha Rooma riik ja paavstivõimutõus. 1. Otto I. Keisrivõimu kasvamine. 2. Võitlus investituuri pärast. 3. Paavstluse võit. Innocentius III. Interregnum	59— 72
III. Ungari riik feodalismi ajal. 1. Soome-ugri rahvaste algkodu ja rändamised. 2. Ungari riik	72— 76
IV. Prantsus- ja Inglismaa feodalismi ajal. 1. Prantsusmaa. 2. Inglismaa	77— 89
V. Ristisõjad. 1. Ristisõdade esimene järk. 2. Ristisõdade viimane järk. 3. Germaanlaste tung itta	90—100
VI. Skandinaavia riigid. 1. Taani, Norra ja Rootsi. 2. Soome	100—104
D. Poliitiline ja sotsiaalmajanduslik elu hilisel keskajal. Rahvusriikide tekkimine	105—170
I. Linnade tõus. 1. Linnade tekkimine ja vabanemine. 2. Linnade tähtsus keskaja majanduslikus ja vaimses elus	105—113
II. Rahvusriikide kujunemine. 1. Prantsusmaa. 2. Pürenee riigid keskaja teisel poolel. 3. Inglismaa hilisel keskajal. 4. Saksamaa hilisel keskajal. 5. Venemaa. Poola-Leedu unioon. 6. Balkanimaad, Ungari riik. Bütsantsi langemine	113—150
III. Keskaja vaimuelu	150—170

A

8201

i 29295543

HIND 1 KR. 95 S.